

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

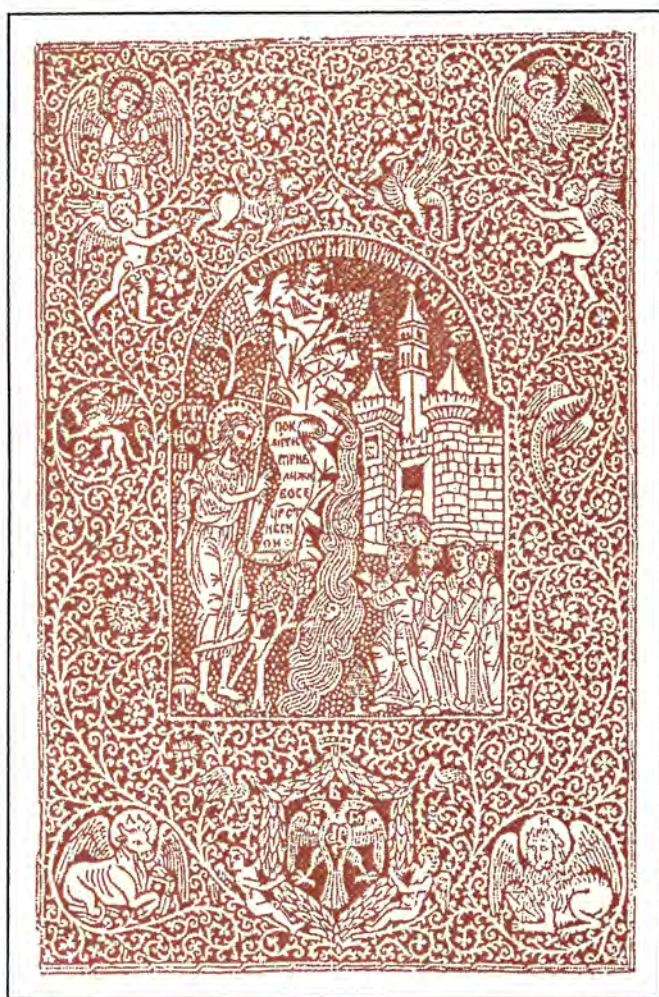
ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА LXXVII

Бр. 1-4/2004.

НАЈНОВИЈА ИЗДАЊА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ
књига четврта
Бранко Павићевић
САЗДАЊЕ ЦРНОГОРСKE НАЦИОНАЛНЕ
ДРЖАВЕ 1796 - 1878

ЦРНОГОРСКИ ЗАКОНИЦИ
1796 - 1916.
Зборник докумената - књига I - V
Приредили
Др Бранко Павићевић
Др Радослав Распоповић

УЈЕДИЊЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ
1813 - 1814.
Зборник докумената књ. I - II

MONUMENTA MONTENEGRINA
Knj. I - X
Priredio i predgovor napisao
Vojislav D. Nikčević

Радоица Лубурић
ПОМИРЕЊЕ
Југославије и СССР-а
1953 - 1955

Др Момчило Д. Пејовић
ШКОЛОВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА
У ИНОСТРАНСТВУ 1848 - 1918

Монах Гаврило Тројичанин
ВРХОБРЕЗНИЧКИ ЛЕТОПИС
књига староставна из 1650
Приредили:
Владета Цвијовић
Бранислав Ковачевић

*На насловној сѣрани:
Илустрација из Окѣоиха,
прве шѣамѣане кѣиѣе на словенском јуѣу (1494).*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVII

Бр. 1-4/2004.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:
Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаинових 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац од 2002. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXVII

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2004

Редакција:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија), Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија),
John D. Rreadway (САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо
Растодер, Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг
Димић, Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Главни уредник

Ђорђе Борозан

Одговорни уредник

Божидар Шекуларац

Секретар Редакције

Вукајло Глушчевић

„Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији „Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. факс 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СЦГ 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за СЦГ је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, „Историјски записи” су, поводом педесете годишнице излажења, 1977. године, одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

Рјешењем Министарства културе бр.03-963/2 од 27. јуна 1997. године часопис „Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет производа.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRE

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXVII

1 - 4

PODGORICA
2004

Rédaction:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Shubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway (Etats-
Unis) Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder, Branislav Kovačević,
Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur en chef

Đorđe Borozan

Rédacteur responsable

Božidar Šekularac

Sekrétaire de la rédaction

Vukajlo Gluščević

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à: Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica SCG, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la RF de Serbia et Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et la prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Lovorka Čoralić*

TRAGOM CRNOGORSKIH ISELJENIKA U MLECIMA (XV-XVII st.)

U radu se, na osnovi izvorne građe iz mletačkih arhiva, kao i na osnovi postojećih saznanja historiografije, predstavljaju temeljne odrednice iz povijesti iseljavanja iz Crne Gore u Mletke u razdoblju od XV do uključivo XVII stoljeća. Raščlanjuju se vremenski okvir i razdoblja najučestalijih useljavanja Crnogoraca u Mletke, način njihove ubilježbe u vrelima, mjesta stanovanja unutar gradskih predjela i župa, zanimanja, gospodarske mogućnosti i standard, svakodnevlje u krugu obitelji i prijatelja, vjerski život i odnosi s tamošnjim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama, kao i povezanost sa zajednicom useljenika podrijetlom sa šireg područja istočne jadranske obale.

Ključne riječi: Crna Gora, Mleci, Mletačka Republika, migracije, srednji vijek, rani novi vijek

Razdoblje kasnog srednjeg i ranog novog vijeka obilježili su, kada je riječ o širem području europskoga jugoistoka, osmanlijski prodori, ratna događanja, razaranja i krupne demografske promjene. Tijekom toga vremena, a posebice u drugoj polovici XV i u XVI stoljeću odvijale su se – kao jedna od najizrazitijih posljedica ratova i opće nesigurnosti – u brojčanim omjerima velike migracije starosjediلاكог житeljstva prema suprotnoj obali Jadrana, obuhvaćajući širok pojas priobalja i unutrašnjosti od Veneta do Apulije. Mleci – kao glavni grad za najveći dio житeljstva sa istočne jadranske obale, ali i jedno od tada gospodarski najmoćnijih središta Jadrana i Sredozemlja – za brojne će, etnički i vjerski raznolike nacionalne skupine, predstavljati jedno od najučestalijih odredišta.

* dr Lovorka Čoralić, Hrvatski institut za povijest

U ovome ću prilogu, tragom izvornog gradiva iz mletačkih pismohrana, kao i na osnovi postojećih saznanja iz historiografije¹, predstaviti temeljne odrednice koje se odnose na iseljavanje, život i djelovanje crnogorske zajednice u Mlecima u razdoblju od XV do uključivo i XVII stoljeće. U razmatranje su uključeni ponajprije oni dokumenti u kojima se izrijeком за useljenika bilježi naziv *de Monte Negro*, pod kojime su onovremena mletačka vrela razumijevala iseljenike s podlovcenskog područja odnosno sa užeg prostora srednjovjekovne Zete. Useljavanja s drugih područja današnje Crne Gore obrađena su u nekim prethodnim uradcima ili su u pripremi za objavljivanje.² Kao temeljna građa u radu su mi ponajprije poslužile bilježničke oporuke (*Notarile testamenti*, dalje: NT), pohranjene u Državnom arhivu u Mlecima (*Archivio di Stato di Venezia*, dalje: ASV). Osim ove građe, opsegom najpotpunije obrađene, korišteni su (iz iste pismohrane) i spisi mletačke inkvizicije (*Santo Uffizio*, dalje: SU). Iz arhiva bratovštine Sv. Jurja i Tripuna (*Archivio della Scuola Dalmata dei Ss. Giorgio e Triffone*, dalje: *Archivio Scuola Dalmata*) uporabljene su knjige godišnjih prihoda i rashoda bratovštine (*Libri conti e spese della Scuola di San Zorzi et San Trifone della Nation Dalmata*, dalje: LCS), kao i izvješća s godišnjih skupština bratovštine (*Capitolare della Veneranda Scuola di Ss. Giorgio e Triffone della Nation*

¹ O useljeničkim nacionalnim skupinama u Mlecima usporedi neka važnija djela i radove: G. FEDALTO, *Stranieri a Venezia e a Padova*, u: *Storia della cultura Veneta*, sv. III/1 (*Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*), Vicenza 1980. (dalje: FEDALTO 1980.), str. 499-535.; ISTI, *Stranieri a Venezia e a Padova 1550-1700*, u: *Storia della cultura Veneta*, sv. IV/2 (*Il Seicento*), Vicenza 1984. (dalje: FEDALTO 1984), str. 251-279.; B. IMHAUS, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Roma 1997. O iseljavanjima sa istočne obale Jadrana u Mletke, ponajprije sa hrvatskog etničkog prostora, pisala sam u više svojih prethodnih radova. Usporedi: L. ČORALIĆ, *Duhovne osobe s hrvatskih prostora u Mlecima od XIV do XVIII stoljeća*, *Croatia christiana periodica*, god. XVI, br. 30., Zagreb 1992., str. 36-71.; *Legati hrvatskih iseljenika u Veneciji vjerskim ustanovama u domovini*, *Croatia christiana periodica*, god. XVII., br. 31, 1993., str. 49-128. (dalje: ČORALIĆ 1993); *Prisutnost doseljenika sa istočnojadranske obale u Veneciji od XIII do XVIII stoljeća*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 26., Zagreb 1993., str. 39-78.; *U gradu Svetoga Marka: Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001. (dalje: ČORALIĆ 2001); *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001. (dalje: ČORALIĆ 2001A); *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb 2003.

² L. ČORALIĆ, *Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV.-XVIII. st.)*, *Povijesni prilozi*, god. 17., Zagreb 1998., str. 133-155.; ISTA, *Život i djelovanje kotorskih patricija u Mlecima od 16. do 18. stoljeća*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, sv. 31, Zagreb 1998, str. 131-140; ISTA, *Iz prošlosti Boke: budvanska zajednica u Mlecima (XV.-XVIII. st.)*, *Povijesni prilozi*, god. 19., Zagreb 2000., str. 125-152; ISTA, *Peraštani u Mlecima (15-18. stoljeće)*, u: *Stjepanu Antoljaku u čast* (zbornik), urednik Josip Kolanović, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003, str. 199-210. Rad koji će obuhvatiti useljenike u Mletke s područja označenog *de Zeta* u pripremi je.

Dalmata, dalje: *Capitolar*). Tragom podataka iz spomenute građe predstaviti ću temeljne odrednice koje se odnose na život i djelovanje crnogorske iseljeničke zajednice u Mlecima: način njihova bilježenja u mletačkim vrelima, vremenski okvir i tijek iseljavanja unutar pojedinih vremenskih odsječaka, mjesta stanovanja unutar mletačkih gradskih predjela i župa, zanimanja i gospodarske mogućnosti, svakodnevlje, obiteljske i prijateljske veze, kao i odnose s mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama. U sklopu ovih razmatranja, posebna će pozornost biti upravljena i na povezanost iseljenika iz Crne Gore sa useljeničkim skupinama podrijetlom sa šireg područja istočnog Jadrana.

Ime, očevo ime i zavičaj: način bilježenja u vrelima

U mletačkim se vrelima iseljenici s užeg područja srednjovjekovne Zete odnosno podlavlčanskog prostora, bilježe uobičajenom oznakom *de Monte Negro* (*Montenegro*, *Monte nigro*). Uz ime iseljenika, vrela najčešće bilježe i imena njihovih očeva odnosno – u primjeru iseljenica – njihovih suprug. Uz uobičajena kršćanska imena, mletački nam izvori (i pored primjetnog venetiziranja istih) otkrivaju i niz slavenskih imena (Dragiša, Juro/Đuro, Milica, Rade, Stana i dr.), dočim je ubilježba konkretnih prezimena vrlo rijetka. Iznimku predstavljaju oporučni spis crnogorske iseljenice Klare, kćeri Rade Milavića (*Milavichi*)³ te dobro poznat i u historiografiji predstavljen iskaz posljednje volje tada najznamenitijeg iseljenika iz ovih krajeva – Đurđa Crnojevića.⁴ Zanimljivo je da se prezime Crnojević (u mletačkim vrelima ubilježeno kao *Cernovich*) javlja i u kasnijem razdoblju – riječ je o *ser* Ivanu (*Zuanne*, *Zanetto*) Crnojeviću (*Cernovich*), koji se kao pomorac (*navigante*, *mariner*) bilježi u Mlecima u drugoj polovici XVI stoljeća, ali nam njegova moguća veza sa ovom uglednom obitelji nije poznata.⁵

³ ASV, NT, b. 851, br. 5, 13. I 1506.

⁴ Oporuka Đurđa Crnojevića napisana je u Milanu 1499. godine i, kao pismo, poslana njegovoj supruzi Isabetti Erizzo u Mletke. Pohranjena je u Državnom arhivu u Mlecima u fondu spisa bilježničkih oporuka (ASV, NT, b. 1183, br. 208). Dijelove oporuke objavio je J. N. TOMIĆ u radu *Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore*, Spomenik SANU, knj. XLVI., Beograd 1909., str. 1-48., dočim je jedna od cijelovitih verzija objavljena u radu I. KUKULJEVIĆA *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv za pověstnicu jugoslavensku, knj. II, Zagreb 1852., str. 41-45. Potpuno kritičko izdanje, u sklopu kojega su objavljeni latinski i talijanski prijevod Đuradeve oporuke (izvornik pisan slavenskim jezikom nije pronađen) objavio je M. MILOŠEVIĆ u djelu *Testament Đurđa Crnojevića*, Podgorica-Cetinje 1994.

⁵ ASV, NT, b. 277, br. 338, 15. IX 1558; NT, b. 442., br. 744, 24. II 1570. Godine 1558 (u sklopu istoga dokumenta) bilježi se i *Matthia de Maria Cerneovich*.

Vremenski okvir iseljavanja

Razmatranje učestalosti useljavanja Crnogoraca u Mletke moguće je na osnovi brojidbene raščlambe najčešće uporabljenog uzorka – oporučnih spisa. Istraživanja oporuka prema godinama njihova nastanka (vidi: *prilog 6*) zorno pokazuju kako se težište njihove nazočnosti u gradu na lagunama odvijalo u stogodišnjem razdoblju od oko 1475. do 1575. godine, pri čemu je najučestalije bilježenje Crnogoraca u ovoj vrsti mletačkih vrela zabilježeno u razdoblju od 1551. do 1575. godine. U razdobljima prije ovih frekventnih vremenskih odsječaka (do sredine XV stoljeća), kao i u vrijeme nakon 1575. godine, spomen crnogorskih useljenika u Mlecima vrlo je mali i svodi se isključivo na nekoliko pojedinačnih primjera.

Razmotrena raščlamba ne pruža nam u potpunosti točan odgovor na pitanje o broju crnogorskih useljenika u pojedinim razdobljima. Naime, oporuke su najčešće napisane u zrelijoj životnoj dobi iseljenika, a nikako u samom trenutku njegovog useljavanja u Mletke. Stoga je - kako bi se točnije odgovorilo na pitanje o intenzitetu useljavanja u pojedinim razdobljima - potrebno uzeti u obzir i neke pretpostavke sadržane u oporučnim podacima, na osnovi kojih se može približno utvrditi trenutak useljenja svakog oporučitelja⁶. Prema tako rašlanjenim podacima proces useljavanja započeo je nešto ranije te se – prema ovako predloženoj raščlambi – najveći intenzitet crnogorskih useljavanja u Mletke zbivao s kraja XV i u prvim desetljećima XVI stoljeća. Ovakvi statistički pokazatelji sukladni su općem trendu iseljavanja sa istočne jadranske obale u Mletke⁷, ali i na šira područja istočnoga dijela Apeninskoga poluotoka. Njihovu uvjetovanost, kao i opseg koji je u pojedinim vremenskim odsječcima prerastao u egzodus s nekih prostora, potrebno je tražiti u konkretnim onovremenim povijesnim okolnostima odnosno vojnopolitičkim prilikama. Najveći dio europskoga jugoistoka izložen je tada osmanlijskim prodorima, ratnim pustošenjima i razaranjima koja će, u vremenu dugoga trajanja, dovesti do korijenitih demografskih promjena u krajevima izloženim višedesetljetnim ratnim djelovanjima. Sa crnogorskoga područja pojačana se iseljavanja, prema tome, odvijaju upravo u doba nestanka velikaškoga roda Crnojevića sa povijesne pozornice, pripajanja

⁶ Približnu starost oporučitelja, kao i moguće vrijeme doseljavanja u Mletke, moguće je odrediti na osnovi osobnih podataka o bračnom statusu (neoženjen/neudana; oženjen/udana; udovac/udovica), oporučiteljevim potomcima i ostaloj rodbini te stečenom kapitalu i imovnim mogućnostima (pretpostavka da je za stjecanje znatnijeg kapitala i posjeda u Mlecima bio potreban nešto veći broj godina). Usporednom raščlambom svih tih podataka moguće je približno odrediti doseljenikovu starost, ali i vrijeme useljavanja u Mletke.

⁷ ČORALIĆ 2001, 81-83.

Crne Gore Skadarskom sandžaku koncem XV stoljeća i uprave islamiziranog sina Ivana Crnojevića – Skender-bega (Staniša Crnojević), kada se – prema svim dosadašnjim istraživanjima – prilike kršćanskoga stanovništva na ovim područjima znatno pogoršavaju. Nesigurnost, ratna razaranja, nestanak Crnojevića, izostanak vojne pomoći sa Zapada, česte upravno-teritorijalne promjene i preinake (uklapanje u Skadarski sandžak, potom izdvajanje u zasebnu upravnu jedinicu 1513. godine, ponovno uključivanje u Skadarski sandžak te privremena prisjedinjenja Hercegovačkom i Dukadinskom sandžaku) od konca XV i tijekom prve polovice XVI stoljeća, samo su u kratkim crtama navedene opće odrednice koje karakteriziraju stanje na ovim prostorima i objašnjavaju razloge poradi kojim možemo kazati kako je ovaj vremenski odsječak bio vrijeme nemalih migracija starosjedilačkog življa.⁸ Mleci, glavni grad za najveći dio stanovništva duž istočnojadranskoga priobalja, za Crnojeviće ujedno i država na koju su se oslanjali i od koje su očekivali konkretniju pomoć, zasigurno su za brojno crnogorsko žiteljstvo – kao što je to slučaj i sa žiteljima velikoga područja istočne jadranske obale i unutrašnjosti, od Like i Krbave, preko Slavonije, Bosne i Boke do albanskih obalnih gradova – predstavljali jedno od poželjnih, sigurnih i učestalijih odredišta. Brojnost arhivskih vrela iz toga vremena to nam i izravno posvjedočuje.

Predjeli, župe, ulice – mjesta stanovanja

U sklopu proučavanja povijesti zajednice crnogorskih iseljenika u Mlечима neizostavna važnost pripada pobližem utvrđivanju njihova mjesta stanovanja odnosno njihovom smještaju unutar mletačkih gradskih predjela (*sestiere*) i župa (*contrada, confinio*).⁹ Dosadašnja istraživanja ove sastavnice

⁸ J. N. TOMIĆ, *Crnojevići i Crna Gora od 1479-1528. godine*, Glas SANU, knj. LX, Beograd 1901, str. 65-152; ISTI, *Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore*, Spomenik SANU, knj. XLVII, Beograd 1909, str. 1-48; *Historija naroda Jugoslavije*, sv. II, Zagreb 1959, str. 159-172. (tekst: B. ĐURĐEV). Podrobnije o prilikama na području Crne Gore u navedenom razdoblju usporedi u: *Istorija Crne Gore*, knj. II/2, Titograd 1970; nav. dj., knj. III/1., Titograd 1975. O iseljavanjima iz Crne Gore, posebno za modernije povijesno razdoblje, usporedi: V. GLUŠČEVIĆ, *Prilog proučavanju migracija u podgoričkom kraju*, Istorijski zapisi, god. LXX, br. 3-4, Podgorica 2002, str. 145-154 (usporedi i ondje navedenu literaturu).

⁹ Temeljna i do danas očuvana razdioba grada na šestine ili predjele nastaje najvjerojatnije u vrijeme dužda Sebastiana Ziania (1172-1178). Tri predjela smještene su s donje strane Canala Grande: Castello, San Marco i Cannaregio, dok se tri predjela nalaze s gornje strane: San Polo, Santa Croce i Dorsoduro (kojem su pripadali i Mlecima nasuprotni otoci Giudecca i San Giorgio Maggiore). Svaki od šest predjela sastojao se od niza manjih gradskih četvrti (*contrada, confinio*), čija je upravno-teritorijalna podjela odgovarala crkvenoj

pokazuje da su useljeničke skupine sa šireg područja istočne jadranske obale (ponajprije s hrvatskog etničkog prostora) poglavito obitavale u istočnom gradskom predjelu Castello.¹⁰ Predjel obrubljuje najveća i za uplovljavanje brodova najpogodnija mletačka obala – *Riva degli Schiavoni*, koja svoje ime duguje upravo useljenicima s istočnoga Jadrana. Na rubnom dijelu Obale (nasuprot danas luksuznom hotelu Danieli) nalazi se i danas natpis urezan u kamenu: *FINE DI STAZIO DEI ABITANTI DELLA BRAZZA E DI LESINA*.¹¹ Duž Rive degli Schiavoni, ali i u poprečnim ulicama koje vode u srce predjela Castello, dalmatinski i bokeljski su brodari i trgovci, zajedno sa sunarodnjacima iz drugih dijelova istočnoga Jadrana, izlagali i prodavali proizvode rodnoga kraja. U nedalekom arsenalu – stoljećima najprestižnijem vojno-pomorskom zdanju na Sredozemlju – brojni su useljenici nalazili trajno zaposlenje u uvijek traženim graditeljsko-obrtničkim i pomorskim poslovima. U srcu Castella i danas je smještena bratimska udruga Sv. Jurja i Tripuna, središnje mjesto okupljanja iseljenika sa Mlecima suprotne obale Jadrana. Naposljetku, na rubnim dijelovima Castella, uz nekadašnji kompleks dominikanskog samostana (pored današnjih Giardina i izložbenih paviljona venecijanskih Biennala), nalazi se četvrt koja imenima svojih ulica, trgova i prolaza i danas svjedoči o davno iščezlim žiteljima “skjavunskog” podrijetla. *Calle i Corte Schiavona, Corte Piero da Lesina, Corte Sabbioncela, Corte Solta* i druge ulice i prolazi, zbijeni unutar nevelikog prostora koji je do danas zadržao prepoznateljive obrise siromašne pučke četvrti, stoljećima su predstavljali središnju zonu življenja prekojadranskih useljenika.¹²

razdiobi na župe (*parrocchia*). Razdioba na župe ustaljuje se nakon tisućite godine. Potkraj XI. stoljeća u Mlecima je zabilježeno 70 župa koje gotovo s nepromijenjenim brojem i granicama dočekuju Napoleonovo doba, kada ih se više od polovice ukida. Danas Venecija broji 37 župa koje su u odnosu na prethodna stoljeća bitno proširene na prostor dokinutih crkvenih jedinica. Usporedi: A. QUADRI, *Descrizione topografica di Venezia e delle adiacenti lagune*, Venezia 1844; G. TASSINI, G. Tassini, *Curiosità veneziane, ovvero origini delle denominazioni stradali*, Venezia 1863 (ristampa: Venezia 1990, dalje: TASSINI 1990); ČORALIĆ 2001., str. 101-102.

¹⁰ Raščamba velikog broja uzoraka (oporuka) iseljenika s šireg prostora istočnog Jadrana pokazuje da su oni najčešće obitavali u predjelu Castello (oko 50 posto), zatim u predjelima S. Marco (22 posto) i Cannaregio (14 posto). U preostala tri gradska predjela obitavao je najmanji broj useljenika podrijetlom sa istočnog Jadrana (u predjelu Dorsoduro 8 posto, a u predjelima S. Croce i S. Polo po 4 odnosno 3 posto). Usporedi: ČORALIĆ 2001., str. 452.

¹¹ A. ZANINOVIĆ, *Zapisi o Hvaru i Veneciji*, Hvarski zbornik, sv. 4., Hvar 1976, str. 197-202; L. ČORALIĆ, *Od hrvatske obale do dubrovačke ulice: hrvatski prinosi mletačkoj toponomastici*, Kolo. Časopis Matice hrvatske, god. VII, br. 4, Zagreb 1998. (dalje: ČORALIĆ 1998), str. 60.

¹² TASSINI 1990, str. 397, 499, 563, 585-586, 610-611; ČORALIĆ 1998, str. 61-68.

Sukladno najvećemu broju prekojadranskih useljenika, i crnogorski su žitelji Mletaka najučestalije prisutni u župama predjela Castello (vidi: *prilog 7*). Statistička raščlamba podataka o mjestima njihova obitavanja ukazuje da je čak 58,33 posto ovih useljenika živjelo i djelovalo u Castellu, pri čemu se izrijeком spominje većina onovremenih župa (ubilježbom prednjače župe S. Provalo, S. Severo, S. Pietro di Castello, S. Giovanni Nuovo, S. Trinità i dr.).¹³ U svim ostalim dijelovima grada, kao i na susjednom otočju, iseljenika s crnogorskog područja zabilježeno je u dvostruko manjem omjeru. Najviše ih vrela bilježe u također pučkim, perfirenim dijelovima predjela Cannaregio (u župama S. Marciliano, S. Fosca, S. Sofia, SS. Apostoli i S. Canciano).¹⁴ U predjelu Dorsoduro, najpoznatijem po velikoj koncentraciji ribara i pomoraca, Crnogorci su obitavali u župama S. Margareta, S. Gregorio i S. Pantaleon¹⁵, dočim se u predjelima S. Marco, S. Polo i S. Croce bilježe isključivo u pojedinačnim primjerima.¹⁶ Naposljetku, izvan samoga grada, Crnogorce bilježimo na nedalekom otočiću Giudecca odnosno u tamošnjoj župi S. Eufemia.¹⁷

Oporučni podaci sadrže, iako ne u svim primjerima, i dodatna saznanja o pobližim mjestima obitavanja useljenika. Tako se, primjerice, uz oznaku

¹³ Primjerice: Zanettus filius Petri de Monte Negro de confinio S. Petri de Castello (ASV, NT, b. 959, br. 394, 25. VII 1505); Catarina condam Piero de Montenegro della contrada de S. Pietro de Castello (NT, b. 706, br. 147, 30. XII 1566); Stana uxor Lazari de Monte Negro de confinio S. Trinitatis (NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517.); Catarina uxor Stephani Iohannis de Monte Negro de contrada S. Trinità (NT, b. 209, br. 102, 17. IX. 1538); Peregrina fia del condam Luca de Montenegro de contrada S. Zuane Novo (NT, b. 847, br. 617, 12. VII 1570).

¹⁴ Damianus de Monte Negro condam Iohannis de contrada S. Fusca (ASV, NT, b. 742., br. 12., 16. XII 1493.); Michaela fu Damian de Monte Negro de contrada S. Sofia (NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547); Damian de Monte Negro condam Andrea nella contrada de S. Cancian (NT, b. 70, br. 76, 16 II 1556); Catarina moglier Nicolò de Rado Schiavonetto de Monte Negro de contrada SS. Apostoli (NT, b. 412, br. 105, 30. VII 1556); Margareta fu Damian de Monte Negro habitante in contrada de S. Marcilian (NT, b. 605, br. 34, 13. V 1560.).

¹⁵ Zorzi de Monte Negro condam Urban del contrada de S. Margareta (ASV, NT, b. 782, br. 923, 29. XI 1571); Helena condam Juro de Monte Negro de contrada de S. Pantaleon (NT, b. 683, br. 659, 4. VI 1581); Damianus de Montenegro condam Petri de confinio S. Gregorii (NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500).

¹⁶ Tako, primjerice, Marija, supruga crnogorskog drvodjelca Nikole, obitava u predjelu S. Marco u župi S. Moisè (ASV, NT, b. 960, br. 556, 13. I. 1508.), dočim u župi S. Silvestro u predjelu S. Polo bilježimo Lenu, udovicu Damjana *de Monte Negro* (NT, b. 1101, br. 172, 26. XI. 1538.). U župi S. Simon Profetta (predjel S. Croce) obitava crnogorski iseljenik Dimitrije Radov (NT, b. 835, br. 114, 24. IX 1544).

¹⁷ Clara uxor Luca filio Stephani de Monte Nigro habitante a S. Eufemia a Zudecca (ASV, NT, b. 253, br. 50, 13. II 1560); Cornelia filia condam Luca de Monte Negro in contrada S. Eufemia della Zudecca (NT, b. 645, br. 151, 2. VI 1579).

župe, ponekad navodi i ime trga, ulice, mosta ili zdanja (najčešće crkve ili samostana) uz koje je smješteno obitavalište useljenika.¹⁸ U više primjera kao dodatni pokazatelji поблизег mjesta stanovanja navedeni su i vlasnici kuća – najčešće mletački plemići ili tamošnje crkvene ustanove.¹⁹

Zbirnom raščlambom i usporedbom podataka o mjestima stanovanja crnogorskih iseljenika u Mlecima s istovrsnim pokazateljima za druge useljeničke skupine u Mlecima, razvidnom postaje njihova izrazita podudarnost. Nastanjenost Crnogoraca u predjelu Castello, višestoljetnoj središnjoj i najfrekventnijoj zoni useljavanja u grad na lagunama, posvjedočuje i njihovu usmjerenost i upućenost na žiteljstvo s kojime su – bez obzira na vjersku ili etničku pripadnost – dijelili tada zajedničku sudbinu iseljenika, prognanika i izbjeglica.

Zanimanja i gospodarske mogućnosti

Jedna od temeljnih sastavnica u sklopu proučavanja svakodnevlja crnogorskih iseljenika u Mlecima jest utvrđivanje njihove profesionalne djelatnosti (zanimanja). Zapadnojadranska obala, poglavito grad na lagunama, pružali su tijekom proteklih stoljeća nebrojene mogućnosti za privremeno ili trajno zapošljavanje useljenika iz raznih dijelova svijeta. Prejasna Republika je kao jedna od vodećih europskih pomorsko-trgovačkih velesila razvila iznimno snažnu brodograđevnu i pomorsku privredu, čija je opsežnost iziskivala trajno upošljavanje brojnoga ljudstva. Arsenal i njegovi raznovrsni popratni pogoni, trgovačka i ratna mornarica, manufakturna proizvodnja za strana tržišta te neizostavna potreba za vojnim posadama, samo su neke od

¹⁸ Primjerice: Catarina mogier Nicolò de Rado Schiavonetto de Monte Negro tentor in la contra de SS. Apostoli apresso il ponte de S. Zuane Crisostomo (ASV, NT, b. 412, br. 105, 30. VII 1556); Io Maria filia condan Luca de Monte Negro et consorte se Santo Fior fu Zuane Andrea habitante a S. Provolo apresso S. Zaccaria (NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575).

¹⁹ Primjerice, Stjepan Andrijin obitava u središtu predjela Castello, u župi S. Maria Formosa, u jednoj od kuća koje su pripadale mletačkoj plemićkoj obitelji Vitturi (Victuri) (ASV, NT, b. 44, br. 358, 28. IX 1530), dočim je Mihaela Damjanova iz Crne Gore stanovnica predjela Cannaregio (župa S. Sofia) u kući u vlasništvu *cavalier signor Lorenzo Contarini* (NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547). U kući plemićkog roda Loredan stanuje Margareta pokojnoga Damjana (Cannaregio, župa S. Marciliano) (NT, b. 389, br. 933, 1. IV 1566). Vlasnice kuće u kojoj obitava Teodora pokojnog Luke (Castello, župa S. Severo) jesu redovnice benediktinskog samostana S. Lorenzo (NT, b. 845, br. 29, 9. I 1552), dočim je ugledna mletačka bratovština (*Scuola grande*) Madonna della Carità posjednik zdanja u kojemu je smješten (u predjelu Cannaregio, župa SS. Apostoli) crnogorski iseljenik Damjan Andrijin (NT, b. 70, br. 76, 16. II 1556).

uvjetovanosti koje su pogodovale trajnom zadržavanju brojnih useljeničkih skupina.

Temeljna građa korištena za utvrđivanje strukture zanimanja Crnogoraca u Mlecima jesu oporuke. Podatak o zanimanjima iskazuje se obično na samom početku oporuke, ali njegovo navođenje nije redovito u svim spisima. Stoga je raščlamba izrađena isključivo na osnovi onih oporuka u kojima se podatak o zanimanju oporučitelja izričito kazuje ili ga je - na osnovi drugih navoda - moguće utvrditi s velikom sigurnošću. Prema ovim pokazateljima, pretežit dio crnogorskih iseljenika u Mlecima je bio zaposlen u zanimanjima obrtničke i pomorske naravi (po 38,88 posto na svaku od ovih skupina djelatnosti).²⁰ Unutar obrtničkih zanimanja Crnogorci se javljaju u različitim strukama: kao drvodjeljci (*marangon*, *factor legna*), izrađivači škrinja (*cassellarius*, *capselarius*), tkalci (*filacanevo*), bojadisari (*tintor*, *tentor*), izrađivači kotlova (*calderier*) te kao oružari (mačar - *spader*).²¹ Unutar pomorstva bilježe se kao mornari (*marinario*, *navigante*) te kao barkarioli (*barcariol*) – vlasnici manjih plovila kojima se obavljao promet putnika i robe uzduž mletačkih kanala i Lagune.²² Sa svega po 5,55 posto, odnosno isključivo u pojedinačnim primjerima Crnogorci su zastupljeni u nekim drugim djelatnostima. Tako se kao topnik (*bombardier*) u mletačkoj vojnoj službi bilježi Ivan *de Monte Negro*, mjernik u magistraturi za sol (*mensurator ad salis*) jest Ivan Pavlov, Đurđe Urbanov poslužitelj (*fante*) je mletačkoga plemića Alvisea Malipiera, dočim se trgovinom vinom (*portator vinorum*) bavio Stjepan Ivanov.²³ Ovakva razdioba zanimanja crnogorskih iseljenika, prema kojoj su pretežito usmjereni na pomorske i obrtničke djelatnosti u cijelosti je sukladna zanimanjima pretežitoga dijela iseljenika sa istočne obale Jadrana te se i prema toj sastavnici Crnogorci uklapaju u njezin sastavni dio.

U svezi s prethodnom raščlambom jest i utvrđivanje socijalne strukture iseljenika iz Crne Gore. Na osnovi iščitavanja podataka sadržanih u oporukama

²⁰ Vidi: *prilog 8*.

²¹ Nicolò de Monte Negro marangon (ASV, NT, b. 960, br. 556, 13. I 1508); Petrus condam Damiani de Monte Negro factor legna (NT, b. 413, br. 423, 1. I. 1532); Franciscus de Monte Negro condam Georgii capsellarius (NT, b. 959, br. 309, 24. XI 1508); Domenigo condam Antonio Montenegro filacanevo (NT, b. 72, br. 73, 12. IX 1619); Nicolò de Rado Schiavonetto de Monte Negro tentor (NT, b. 412, br. 105, 30. VII 1556); Zuane de Steffano de Montenegro spader (NT, b. 39, br. 450, 10. XII 1582).

²² Lazar de Monte Negro marinarius (ASV, NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517); ser Zanetto de Monte Negro navigante (NT, b. 277, br. 338., 15. IX. 1558.); Dimitri de Rado de Monte Negro barcarol (NT, b. 835, br. 114, 24. IX.1544).

²³ ASV, NT, b. 279, br. 252, 17. XII 1564; NT, b. 959, br. 394, 25. VII 1505; NT, b. 782, br. 923, 29. XI 1571; NT, b. 209, br. 102, 17. IX 1538.

(popisi imovine, struktura legata i slično), izvršena je podjela na tri temeljne skupine useljenika prema njihovoj imućnosti. Najsiromašnija skupina označena je koeficijentom 1, srednje imućni žitelji koeficijentom 2, dočim je skupini bogatijih Crnogoraca u Mlecima pridodan koeficijent 3. Kriterij za određivanje koeficijenta pritom se zasnivao na usporedbi s imovnim statusom ostalih prekojadranskih iseljenika. Prema raspoloživim podacima iz oporuka razvidno je kako je najveći broj iseljenika iz Crne Gore pripadao sloju siromašnijih pučana (56,41 posto), čija imovina nije prelazila 30-40 dukata (iskazanih prigodom razdiobe oporučnih legata) te čiji su dometi i opsezi poslovanja bili vrlo skromni. Uglavnom obitavaju u siromašnijim rubnim dijelovima grada, bave se manje profitabilnim obrtničkim ili pomorskim djelatnostima, a od imovine kojom raspolazu najčešće je riječ samo o skromnim i pučanima uobičajenim pokretninama. Srednjeimućni iseljenici (označeni koeficijentom 2) skupina su stanovništva koja u odnosu na prethodnu bilježi posjedovanje nešto znatnije imovine i kapitala, razgranatije oblike poslovanja te brojnije i vrijednije predmete pokretne imovine.²⁴ U ovoj skupini nalazi se, prema našim procjenama podataka iz oporuka, 30,76 posto iseljenih Crnogoraca. Naposljetku, u skupini imućnijih crnogorskih iseljenika (označenih koeficijentom 3) bilježimo trajne ili privremene iseljenike čija imovina prelazi više stotina dukata kapitala te koji iskazuju posjedovanje znatnijih nekretnina u domovini, Mlecima ili u Venetu. U postotnom izračunu njihov broj iznosi 12,8 posto. Pripadnici ove skupine nisu isključivo vezani za Mletke, njihovu pokretnu imovinu (o kojoj pobliže podatke saznajemo iz njihovih inventara) obilježava i posjedovanje vrijednijih predmeta umjetničkog obrta (ukrasi, slike, oružje i sl.) te se po svim svojim temeljnim obilježjima ubrajaju u malobrojniji elitniji dio prekojadranskog iseljeničtva. Nekoliko konkretnih primjera ove skupine crnogorskih iseljenika zavrijeđuje stoga i dodatnu istraživačku pozornost. Tako, primjerice, u skupinu imućnijih iseljenika možemo ubrojiti Klaru, kćer Rade Milavića, suprugu mletačkog građanina Nikole Trasta. U oporuci koja nije previše sadržajna količinom podataka, saznajemo kako je njezin miraz (dota) iznosio 180 dukata (koje dariva za udaju kćeri Anzole), što je znatno veća svota od one dostupne srednje i sitnoimućnim iseljenicima i njihovim obiteljima.²⁵ Znatnim novčanim svotama raspolaže i crnogorska iseljenica Teodora, supruga

²⁴ Zoran primjer pokretne imovine jedne iseljenice srednjeimućnog statusa bilježi inventar dobara Stane, supruge Lazara iz Crne Gore (ASV, NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517). Inventar sadrži uobičajene predmete svakodnevne uporabe onovremenih mletačkih pučana (odjevni predmeti, pokućstvo, kuhinjski pribor, ali i ponešto predmeta umjetničkog obrta i ukrasa). Prijepis inventara vidi u *prilogu 4*.

²⁵ ASV, NT, b. 85, br. 5, 13. I 1506.

barskoga iseljenika Damjana Caruzzija (Charuzzi): opručnim legatima novčani se imetak razdijeljuje unutar članova obitelji, pri čemu je značajan legat (100 dukata) namijenjen njezinom bratu Stjepanu.²⁶ Sa više od stotinu dukata imovine raspolaže i Isabetta, kćer pokojnoga Damjana iz Crne Gore, u Mlecima supruga Anastazija Soranza, dočim se još veći kapital (oko 300 dukata) bilježi u ostavštini crnogorske iseljenice Kornelije Lukine, udovice stanovnika Giudecce Matije Rossiera.²⁷ Posebne je pozornosti vrijedan i oporučni spis Marije pokojnog Luke, supruge Mlečanina Santa Fior, koja raspolaže sa oko 1500 dukata vlastitih novčanih sredstava, oporučno ih razdijeljujući crkvenim ustanovama (400 dukata namijenjuje za služenje misa zadušnica u crkvi S. Francesco della Vigna, niz manjih svota daruje mletačkim hospitalima) i članovima najuže obitelji (1000 dukata dodjeljuje suprugu Santu, nećakinji Marini ostavlja 300, a sestri Korneliji 200 dukata).²⁸ Pokretnom imovinom, čiju nam je vrijednost teško pobliže utvrditi na osnovi sažetih zapisa, raspolaže i Đurađ pokojnoga Urbana, crnogorski iseljenik koji je djelovao u službi (kao *fante*) uglednog mletačkog plemića Alvisea Malipiera (Malipero). Iako izrijekom ne spominje novčani kapital, Đurađ navodi pravo na neka pokretna dobra u Trevisu, Coneglianu te na otoku Chioggia, vjerojatno mjestima u kojima je obitavao obavljajući službu za Alvisea Malipiera.²⁹

Poseban spomen zavrijeđuju i oporučni navodi iskazani u posljednjoj želji Đurđa Crnojevića 1499. godine. Crnogorski velikaš izrijekom spominje svoja potraživanja od *Signoria di Venetia*, a koja su neophodna za uzdržavanje njegove supruge i djece. Ponajprije se radi o dugu Prevedre za njegovu dugogodišnju vojnu službu, zatim o još nenaplaćenim obvezama Republike prema njegovu ocu Ivanu (posebice glede Ivanovih zasluga tijekom ratnih događanja oko Skadra), o zaostalim isplatama (oko 600 dukata) za posjedovanje Grblja i Paštovića, ali i o odšteti za Đurđevo uhićenje i tamnovanje u Ravenni. U svojoj oporuci Đurađ navodi da se od *Camera della Signoria* ukupno potražuje oko 1100 dukata, koje namijenjuje svojoj supruzi Isabetti Erizzo.³⁰

Raščlamba oporučnih spisa iseljenih Crnogoraca s obzirom na njihov imovni status otkriva nam da je u najvećem broju primjera riječ o osobama srednjih i skromnijih gospodarskih mogućnosti i društvenog standarda. Uz nekoliko iznimaka, o kojima je bilo više riječi, većina ovih useljenika uklapa

²⁶ ASV, NT, b. 845, br. 29, 9. I 1552.

²⁷ ASV, NT, b. 296, br. 21, 28. III 1564; NT, b. 645, br. 151, 2. VI 1579.

²⁸ ASV, NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575.

²⁹ ASV, NT, b. 782, br. 923, 29. XI 1571.

³⁰ M. MILOŠEVIĆ, nav. dj., str. 76-77.

se u jedinstven obrazac imovno-gospodarskih mogućnosti pretežitoga dijela useljenika sa istočnoga Jadrana, ali i u socijalnu sliku najvećega dijela onovremenih žitelja grada na lagunama.

Obitelj, rodbina, prijatelji i susjedi: svakodnevlje i temeljni krugovi veza crnogorskih iseljenika u Mlecima

Privatnost i svakodnevlje čovjeka u svim su se povijesnim vremenima zasnivali na obiteljskom krugu, rodbinskim i prijateljskim vezama, slučajnim susretima i poznanstvima te poslovnim suradnjama i partnerstvu. Vlastita obitelj i rodbina koja živi u Mlecima, prijatelji, susjedi i poznanici iz istih predjela, četvrti ili ulica, poslovni su drugovi sjedinjeni obavljanjem slične profesionalne djelatnosti, kao i brojni drugi izravni ili neizravni susreti i poznanstva - temeljne su sastavnice životnoga svakodnevlja crnogorskih iseljenika u gradu na lagunama.

Crnogorski su iseljenici ponekad dolazili u Mletke s obiteljima zasnovanim još u bivšoj domovini te su u novoj sredini, pored svih promjena koje je donosilo nepoznato okružje, u svome privatnom okružju nastavljali živjeti jednako kao i ranije. Brojni useljenici dolazili su pojedinačno ili su, što je slučaj u ponekim zanimanjima (trgovci, vojne osobe, pomorci) svoju obitelj ostavljali u domovini te su se nakon određenog vremena provedenog u stranom svijetu redovito vraćali rodnome kraju. Za ovo su istraživanje zasigurno najzanimljiviji doseljenici koji u Mletke dovode ili ondje zasnivaju obitelji. Kao i u prethodnom dijelu istraživanja, oporučni spisi su osnovni izvor za istraživanje problematike obiteljskoga svakodnevlja, prijateljskih veza i poznanstava pripadnika crnogorske zajednice u Mlecima.

Iako nam raspoloživa vrela ne kazuju redovito podrijetlo supružnice odnosno supružnika crnogorskih iseljenika, razvidno je da su neki od njih u novu sredinu dolazili s obiteljima zasnovanima u zavičaju, dočim je veliki dio bračnih veza sklopljen po dolasku u Mletke. U nekoliko primjera razvidno je i podrijetlo supružnice odnosno supružnika crnogorskih iseljenika, a za ovo su nam istraživanje posebno zanimljive njihove veze s useljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale. Tako je Teodora, kći Luke *de Monte Negro*, supruga Damjana Caruzzija iz Bara, dočim je Mihaela Damjanova zabilježena kao supruga zadarskog iseljenika Pavla.³¹ Prema dvije oporuke Šoltanke Simone pokojnoga Andrije saznajemo za njezina dva braka s crnogorskim iseljenicima: u prvom braku Simona je bila supruga mornara

³¹ ASV, NT, b. 845, br. 29, 9. I 1552; NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547.

Andrije, dočim je nakon njegove smrti stupila u bračnu vezu s drugim crnogorskim pomorcem – Ivanicom (*Zanetto*) Crnojevićem (*Cernovich*).³²

Oporučni podaci u kojima se na različite načine višestruko spominju najbliži članovi obitelji i rodbine uglavnom su istovjetni svakom onodobnom žitelju grada na lagunama. Članovi najbliže obitelji svakoga pojedinca (suprug/supruga, djeca, braća i sestre, živeći roditelji) smatraju se osobama najvećega povjerenja i odanosti te se gotovo redovito traži njihova nazočnost i suglasnost u svojstvu izvršitelja (*fideicomissarii*) ili svjedoka prilikom sklapanja različitih ugovora i pisanja posljednjih doseljenikovih odredbi (oporuke, kodicili, inventari). Osim toga, prilikom podjele doseljenikove imovine, članovi najuže rodbine redovito su isticali i obdarivani prije svih drugih te se među njima obično nalazi i glavni nasljednik svih oporučiteljevih dobara (*herede universario*, *herede residuario*, *padrone assoluto*, *padrone di tutto* i sl.).³³ Članovi najuže rodbine često su spomenuti i prigodom dodjele raznovrsne (najčešće pokretne) imovine crnogorskih oporučitelja. Njima se, u skladu s gospodarskim mogućnostima i standardom oporučitelja, ostavljaju manje novčane svote ili poneki predmet iz pokretne imovine (odjevni predmeti, pokućstvo i sl.).³⁴ Ovi su nam podaci, osim za utvrđivanje stupnja imućnosti

³² ASV, NT, b. 277, br. 338, 15. IX 1558; NT, b. 442, br. 744, 24. II 1570.

³³ Primjerice: Dragissa de Monte Negro: Residuum dimitto Dyane uxori mee qua volo esse mea unica et sola commissaria (ASV, NT, b. 651, br. 68, 20. VII 1482.); Franceschina relictā Damiani de Monte Negro: Lasso a mio fio Checho tutti li miei beni di ogni sorte et conditione et lo lasso mio solo commissario (NT, b. 646, br. 324, 8. X 1575); Damian de Monte Negro condā Andrea: Commissaria et herede residuaria consorte Cecilia (NT, b. 70, br. 76, 16. II 1556); Zorzi de Monte Negro condā Urban: Residuum lasso a Urban mio nevodo e Bonna sua sorella (NT, b. 782, br. 923, 29. XI 1571). Svojoj supruzi, uglednoj mletačkoj plemkinji Isabeti (Elizabeti) Erizzo, sva svoja dobra, kao i miraze njegovih sestara koje nemaju nasljednike, ostavlja Đurađ Crnojević (M. MILOŠEVIĆ, nav. dj., str. 77).

³⁴ Primjerice: Dimitri de Rado de Monte Negro: Dimitto Maria Albanese mia germana un ducato (ASV, NT, b. 835, br. 114, 24. IX 1544); Petrus condā Damiani de Monte Negro: Lasso il mio letto sopra il qual sum al presente cum un paro de linzuoli, doi cavazali, doi cusini a Marietta fia de Damiano mio nievo per suo maridar. Item li lasso un sachie et una caldiera granda nova et 4 sechi. Item lasso a Francesco mio nievo fio de Damian la mia vesta nigra fodra di volpe et un'altra uguale nigra. Item li lasso la mia vesta de panno mosto nova. Item lasso ducato uno a Lenera mia nezza fia del Damian per suo maridar. Item lasso a mio nievo Steffano uno paro di ninzuoli et un sechio (NT, b. 413, br. 423, 1. I 1532); Stana uxor Lazari de Monte Negro: Item dimitto Catarine filie mee unus ex meis lectis fulcitis, 2 para lintaminis, 2 para intimelle, 10 camisas, 1 investitura de panno roan, 1 alia de samito paonazzo, 1 vesta de homine de panno, 1 petiam de samito paonazzo pro faciendo vestas, 2 spalieras, 4 tapetis, 3 novos et 1 bonum, 2 candellas et 1 taziam de argento (NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517); Maria filia condā Luca de Monte Negro: Item lasso alla putta della mia sorella Cornelia che nome è Marina ducati 300 per il suo maridar. Lasso alla mia sorella Cornelia ducati 200. Lasso a mia madre ducati 60. Lasso a mio fratello Nicolò ducati 40. Lasso

iseljenika, ujedno i važno vrelo o njihovim obiteljskim svezama, rodbini i međusobnoj povezanosti u drugim okolnostima življenja u novoj sredini.

U Mlecima su crnogorski iseljenici, u cijelosti se uklapajući u gospodarsko i društveno svakodnevlje svoje nove domovine, stupali u brojne prijateljske i poslovne veze. Osobe s kojima su ostvarivali najviše svojih svakodnevnih komunikacija ponajviše su pripadnici srodnog društvenog sloja (pučani), najčešće žitelji istih gradskih predjela i župa te nosioci istih ili srodnih profesionalnih djelatnosti. Podaci o tome sadržani su nam u sklopu oporučnih navoda crnogorskih iseljenika, u dijelovima oporuke u kojima se određuju izvršitelji posljednje volje, prigodom razdiobe legata, kao i u završnom dijelu oporuke u kojemu se navode njezini svjedoci. Za ovo istraživanje vrijedni su pojedinačnog spomena oni kontakti koje su iseljenici s područja Crne Gore ostvarivali s pripadnicima iseljeničke skupine podrijetlom sa istočnoga Jadrana. Takvi su primjeri česti i zorno su potkrijepljenje činjenice o upućenosti ovih iseljenika, njihovoj međusobnoj povezanosti i zajedništvu u sredini koja je za sve njih bila i nova domovina i novi životni početak. Tako su, primjerice, u oporuci Katarine, supruge Stjepana Ivanovog iz Crne Gore, legatom koji sadrži neke odjevne predmete, obdarene njezine sunarodnjakinje – Lorenza, kćer Damjana *de Monte Negro* te (u nešto kasnije nastalom dodatku oporuke odnosno kodicilu) Kristina Radova.³⁵ U oporuci šoltanske iseljenice, u dva navrata supruge crnogorskih iseljenika, izvršitelji njezine posljednje volje su Luka Antunov iz Splita te Ivan pokojnoga Stjepana iz Crne Gore.³⁶ Iseljenici sa istočne jadranske obale bilježe se i kao svjedoci oporuka crnogorskih iseljenika: Nikola Andrijin iz Dubrovnika svjedoči prigodom sastavljanja i ovjere oporučnog spisa Ivana Petrovog iz Crne Gore, dočim je kao potpisnik oporuke Katarine Petrove zabilježen barski iseljenik i graditelj brodova u mletačkom arsenalu Petar.³⁷ U primjeru oporuke Đurđa Crnojevića sva su trojica potpisanih svjedoka njegovi sunarodnjaci: kotorski patricij Tripun Buća (Đurdev nećak), kao i Đurđevi poslužitelji (*servidor*) – Frane Medvić i Lajko Stanisalić.³⁸

Proučavanje uključenosti Crnogoraca u životno svakodnevlje iseljeničke zajednice podrijetlom sa istočne jadranske obale u Mlecima moguće je i na

a mia sorella Nicoletta ducati 5. Lasso a mia sorella Betta ducati 5. Lasso al Santo mio marito ducati 1000 delli qual esso possi far quello che li piacerà (NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575).

³⁵ Lasso a Lorenza fia de Damiano de Monte Negro il mio bochasin di seda et una mezza traversa. Lasso a Cristina fia Rado de Monte Negro una vesta zalla (ASV, NT, b. 209, br. 102, 17. IX 1538).

³⁶ ASV, NT, b. 277, br. 338, 15. I. 1558.

³⁷ ASV, NT, b. 967, br. 214, 2. VI. 1543; NT, b. 706, br. 147, 30. XII 1566.

³⁸ M. MILOŠEVIĆ, nav. dj., str. 79.

osnovi raščlambe oporuka njezinih ostalih pripadnika. Naime, kao što su iseljenici iz raznih područja sa istočnoga Jadrana zabilježeni u oporukama Crnogoraca, jednako tako u brojnim oporukama ovih iseljenih nalazimo podatke o izvršiteljima oporuka, svjedocima i obdarenicima podrijetlom *de Monte Negro*. Primjerice, u oporuci budvanskog iseljenika Pavla Ivanovog, žitelja predjela Castello u župi S. Severo, izvršiteljicom oporuke imenuje se Margareta, supruga *ser* Damjana iz Crne Gore, ujedno i glavna nasljednica njegovih sveukupnih dobara.³⁹ Damjan iz Crne Gore, barkariol u župi S. Gregorio predjela Dorsoduro, potpisnik je (svjedok) opruke Klare pokojniga Ostoje *de Zeta*, dočim je crnogorski iseljenik Luka svjedok pri izricanju posljednje želje Frane Zanibatića iz Splita.⁴⁰ Iz dalekog Zrina u Hrvatskoj u Mletke je uselila Katarina Antunova, kojoj se kao potpisnik oporuke bilježi žitelj njoj istovjetne župe u Castellu (S. Zuanne Nuovo) – Matija Aleksijev iz Crne Gore.⁴¹ Naposljetku, u oporuci skradinskog iseljenika Vita Petrovog kao svjedoci se izrijeком navode Mihael Jurjev iz Bara, Juraj iz Kotora te mornar Petar pokojnoga Prima iz Crne Gore – *omibus tribus lingue dalmatice*.⁴²

Tijekom pribivanja u gradu na lagnama neke su crnogorske obitelji ili pojedinci, mahom oni većih imovnih mogućnosti, imali na raspolaganju kućnu poslugu (*ancilla, camariera, famula, garzona, massera, serva, servitrice*). Prema podacima iz njihovih oporuka, poglavito je riječ o privremeno zaposlenoj radnoj snazi, najčešće radi potrebe njegovanja i posluživanja bolesnika. U tom je slučaju isključivo riječ o ženama, kojima se prigodom podjele legata dariva određena novčana svota (nadoknada za višegodišnju vjernu službu) i poneki predmet iz oporučiteljeve pokretne imovine.⁴³

Prethodno raščlanjeni podaci samo su dio iz bogate građe koja se odnosi na svakodnevni život, obiteljske, rodbinske i prijateljske veze crnogorskih iseljenika u Mlecima. Kazuju nam o njihovom svakodnevlju koje se nije

³⁹ ASV, NT, b. 742, br. 50, l. V 1511.

⁴⁰ ASV, NT, b. 878, br. 76, 15. XII 1500; NT, b. 209, br. 21, 17. II 1538.

⁴¹ ASV, NT, b. 530, br. 16, 7. III 1478.

⁴² ASV, NT, b. 826, br. 19, 13. IV 1420.

⁴³ Primjerice: Madalena relicta condam Bartolomeo dal Monte Negro: Dimitto Jacomine famule mee che sia soddisfatta et che sia dato 5 ducati (ASV, NT, b. 982, br. 67, 23. IX 1404); Vicenza fu Alexio de Monte Negro: Lasso a mia camare Jacomo moglier de Alexandro fornaser una mia vestura de sarza roana (NT, b. 64, br. 377, l. X 1540); Lena filia condam Michael de Monte Negro: Lasso massera di casa traverse, fazioli, faziolletti et cose simili (NT, b. 63, br. 72, 12. V 1541); Theodora condam Lucha de Monte Negro: Dimitto Catarina fu mia massara et mogier del Piero botter ducati 10. Dimitto Chiara al presente mia massara 2 ducati (NT, b. 845, br. 291, 9. I 1552); Margareta fiola del condam Damian de Monte Negro: Lasso a Marina che me governa la mia pelizza et doi camise (NT, b. 389, br. 933, l. IV 1566).

razlikovalo od drugih žitelja grada na lagunama, ali i o razvijenim, vrelima dobro potkrijepljenim vezama sa pripadnicima useljeničkih skupina podrijetlom sa širega područja istočne jadranske obale. Prema ovim podacima razvidno postaje kako su se iseljenici s crnogorskih prostora lako uklapali u društveno i životno svakodnevlje nove sredine, ali su ondje uspjevali sačuvati i svoju prepoznatljivost i identitet, kao i zajedništvo sa tada sebi bliskom iseljeničkom zajednicom podrijetlom sa teritorijalno širokog područja istočnoga Jadrana i unutrašnjosti.

Povezanost crnogorskih iseljenika s crkvenim ustanovama i duhovnim osobama u Mlecima

Neizbježno prisutne u različitim oblicima svakodnevlja, crkvene i samostanske ustanove vanjski su okvir duhovnoga obzorja, vjerskog odgoja i religioznosti svakog čovjeka prošlih stoljeća. obraćanje crkvama, samostanima, bratovštinama i hospitalima kroz podjeljivanje legata uobičajen je čin kojim se iskazivala religioznost i pojedinac iskupljivao pred Bogom. Najobimniji dio legata namijenjenih vjerskim ustanovama i duhovnim osobama odnosi se na crkve i samostane. Iščitavanje i raščlamba takvih oporučnih navoda važan su izvor za proučavanje vjerskoga svakodnevlja, religioznosti i povezanosti crnogorskih iseljenika s mletačkim crkvenim ustanovama, ali i dodatno svjedočanstvo o njihovim običajima, navikama, materijalnoj kulturi, gospodarskim mogućnostima i društvenom statusu. U Mlecima su iseljeni Crnogorci, iako najvjerojatnije uglavnom pravoslavne vjeroispovijesti, održavali – prema analiziranim podacima – ponajprije veze s katoličkim vjerskim ustanovama. Spomen njihovih veza s jedinom tamošnjom pravoslavnom crkvom (grčkom: *Chiesa dei Greci*; *S. Zorzi dei Greci*)⁴⁴, raspoloživa vrela ne bilježe.⁴⁵ U

⁴⁴ Jednu od najstarijih i članstvom najbrojnijih nacionalnih zajednica u Mlecima - koja se održala do danas - činili su grčki useljenici. Grci su činili i probrano društvo viđenijih stranaca koji su kao bizantski poslanici, crkveni prelati i književni stvaraoci stjecali mletačko građanstvo. U vrijeme održavanja koncila crkvenog ujedinjenja u Ferrari i Firenzi (1438-1439) Mletke pohode najugledniji predstavnici grčkog crkvenog života, a nakon pada Carigrada (1453) velik broj prozapadno usmjerenih grčkih intelektualaca i prelata nalazi trajno utočište u gradu na lagunama. Krajem XV stoljeća u Mlecima je zabilježeno oko 4000 Grka, da bi do kraja XV. stoljeća zajednica dostigla brojku od oko 6000 pripadnika. Porijeklom su ponajviše dolazili s Krete, Krfa, Zante, Patmosa i Cipra, a uglavnom su naseljavali istočni gradski predjel Castello. Koncem XV stoljeća Grci su od mletačke vlade dobili dozvolu za utemeljenje vlastite bratovštine (*Scuola*) i isprva imali pravo na uporabu jednoga oltara u crkvi S. Biagio. Današnja crkva S. Zorzi dei Greci započeta je 1539. godine i posvećena 1561. Usporedi: C. VELUDO, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia*, Venezia 1847; FEDALTO

sredini koja je bila ponajprije katolička te u kojoj je sve do konca 1570-ih godina opstojala ideja o crkvenoj uniji⁴⁶, vjerski život ovih useljenika nužno je i morao biti upravljen ka crkvenim ustanovama i duhovnim osobama koje se – u vremenu kada je osmanlijska opasnost sjedinjavala kršćane ovih dijelova Europe – nisu dijelile prema suvremenijim vjerskim podjelama, već su svim kršćanima darivale mogućnost sudjelovanja u vjerskom životu i iskazivanju duhovnosti.

Jedan od prvih podataka o povezanosti crnogorskih iseljenika u Mlecima s tamošnjim vjerskim ustanovama odnosi se na njihov odabir posljednjega počivališta. Sukladno mjestu svojega stanovanja, iseljenici iz Crne Gore u svojim oporučnim spisima za mjesto svoje sahrane gotovo u svim zabilježenim primjerima određuju crkvene i samostanske grobnice u predjelu Castello. Brojem primjera prednjače glasovita franjevačka bazilika S. Francesco della Vigna i samostan benediktinki S. Lorenzo, često spomenuti u oporukama brojnih drugih prekojadranskih iseljenika. Od ostalih vjerskih ustanova, ubilježeni u oporukama Crnogoraca u odredbama o mjestu njihove sahrane, spominju se još neke crkve i samostani u Castellu (S. Antonin, S. Maria delle Vergini), crkvena zdanja u Cannaregiu (S. Canciano, Madonna dell'Orto) te jedna od najpoznatijih onovremenih mletačkih bratovština – Scuola Grande S. Giovanni Evangelista.⁴⁷ U crkvenim zdanjima određenim za mjesto pokopa, kao i u crkvama smještenim u župama iseljenikova obitavanja, održava se – prema oporučiteljevim željama – i većina misa zadušnica u spomen na pokojnika i njegove pretke. Crkvama i svećenicima koji će slaviti službu Božju pritom

1980, str. 503-512; FEDALTO 1984, str. 254-264; G. LORENZETTI, *Venezia e il suo estuario*, Trieste 1974, str. 316-320.

⁴⁵ Učestale veze i zapaženu ulogu u bratovštini *dei Greci* imao je čuveni crnogorski tiskar Božidar Vuković (*Dioniso della Vecchia*), ali će njegov udio biti detaljnije predstavljen u sklopu rada o iseljenicima *de Zeta* u Mlecima.

⁴⁶ D. J. GEANAKOPOLOS, *Byzantine East and Latin West: two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance (Studies in Ecclesiastical and Cultural History)*, New York – Evanston 1966, str. 120-121.

⁴⁷ Madalena relicta condam Bartolomeo dal Monte Negro: Sepelire a S. Lorenzo (ASV, NT, b. 982, br. 67, 23. IX 1404.); Lena filia condam Michael de Monte Negro: Sepelire a S. Lorenzo dove fu sepolto condam Nicolao mio marito (NT, b. 63, br. 72, 12. V 1541); Dragissa de Monte Negro: Elligo corpus meum sepeliri apud ecclesiam S. Antonii (NT, b. 651, br. 68, 20. VII 1482); Agneta uxor Radi de Monte Negro: Sepeliro volo ad S. Marie Verginis in una archa (NT, b. 753, br. 2, 16. I 1505); Petrus condam Damiani de Monte Negro: Voglio sia sepelido il mio corpo a S. Francesco (NT, b. 413, br. 423, 1. I 1532); Damian de Monte Negro condam Andrea: Corpus sepelire in S. Cancian (NT, b. 70., br. 76., 16. II 1556); Margareta fu Damian de Monte Negro Sepelire ad S. Maria dell'Horto (NT, b. 605, br. 34, 13. V 1560); Dimitri de Rado de Monte Negro: Voio sepelir in una delle arche de S. Zuane Evangelista (NT, b. 835, br. 114, 24. IX 1544).

se ostavlja određena novčana svota, sukladna imovnim mogućnostima, ali i duhovnom osjećanju pojedinca-oporučitelja. Crkve koje se izrijeком spominju u ovom kontekstu oporučnih odredbi crnogorskih iseljenika ponajprije su smještene u predjelu Castello (izrijeком se navode crkve S. Severo, S. Lorenzo, S. Martino, S. Francesco della Vigna i S. Trinità), a vrijedno je spomenuti da se kao svećenici kojima se povjerava izvršenje ovih oporučnih legata katkada navode i duhovne osobe s područja istočnoga Jadrana.⁴⁸

U pojedinosti obreda sahrane ubrajaju se i odredbe o odjeći pokojnika (najčešće habit pripadnika trećega reda franjevac ili servita), kao i o imenovanju pratnje (članovi kaptola, pripadnici lokalnih bratovština, pripadnice trećega reda – picokare, štićenici hospitalia i dr.) koja će nazočiti njegovom posljednjem ispraćaju.⁴⁹ Slijede oporučne odredbe koje se odnose na upućivanje jedne ili više oporučitelju bliskih osoba na hodočašće za oprost grijeha i spas pokojnikove duše. U primjeru crnogorskih oporučitelja izrijeком se kao hodočasničke destinacije bilježe tradicionalna sveta mjesta u Mlecima – crkve S. Lorenzo, S. Pietro di Castello, S. Trinità i S. Croce.⁵⁰

⁴⁸ Primjerice: Madalena relicta condan Bartolomeo dal Monte Negro: Messe S. Maria e S. Gregorio per il mio padre spirituale a S. Severo. Messe 6 annualmente a S. Lorenzo per anima mea (ASV, NT, b. 982, br. 67, 23. IX 1404); Theodora condan Lucha de Monte Negro: Messe S. Gregorio e S. Maria a S. Lorenzo, a S. Severo et a S. Francesco (NT, b. 84, br. 291, 9. I 1552); Maria filia condan Luca de Monte Negro: Io istituisco una mansionaria a S. Francesco della Vigna de questa città per la qual io voglio che delli miei beni missier Santo mio marito e commissario habbi a investir ducati 400 di quelli perpetualmente siano celebrate le messe per l'anima mia alla settimana (NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575); Maria uxor Nicolai de Monte Negro: Celebrare messe S. Maria et S. Gregorii a S. Moyse per presbiterum Hieronimum condan Pauli de Ragusio per ducatos tres (NT, b. 960, br. 556, 13. I 1508).

⁴⁹ Primjerice: Lena filia condan Michael de Monte Negro: Sepelire ... nel habito delle pizzochere de S. Francesco Vinea et accompagnata de 30 pizzochere. Accompagnata della Scuola del Santissimo Sacramento de S. Severo alla qual lasso un ducato (ASV, NT, b. 63, br. 72, 12. V 1541); Margareta fu Damian de Monte Negro: Sepelire ... vestita in abito della Madonna et accompagnata dalle pizzochere con un prete et un zago (NT, b. 605, br. 34, 13. V 1560); Anzola fu fiola del magistro Nicolò de Monte Negro: ... lasso alli poveri del hospital del S. Zuane Polo ducati 2 acciò vadino a compagnare il corpo mio alla sepoltura (NT, b. 984, br. 31, 25. VIII 1544).

⁵⁰ Primjerice: Dragissa de Monte Negro: Item mittere una persona ad S. Laurentium (ASV, NT, b. 65, br. 68, 20. VII 1482); Zanettus filus Pauli de Monte Negro: Item volo et ordino mittatur ad S. Trinitatem, ad S. Crocem, ad S. Laurentium et ad Castellum pro anima mea (NT, b. 959, br. 394, 25. VII 1505); Catarina condan Piero de Montenegro: Item lasso che siano venduti tre anelli d'oro et una vera d'oro et il tratto di essi voglio sia diviso tra Cornelia la qual me governa nella mia malatia acciò la vada alla Croce per l'anima mia et a Orsa Zapanina acciò la vadi alla Ternità per l'anima mia et a Catarina calegara madre de Simon Parga acciò la vadi a S. Lorenzo (NT, b. 706, br. 147, 30. XII 1566).

Legati crnogorskih iseljenika upućeni mletačkim crkvama i samostanima dijelom su namijenjeni kao nadoknada za troškove sahrane (*pro sepultura*), služenje misa zadušnica (*pro messe*) ili kao milodar za vršenje pogrebnih obreda i sudjelovanje tamošnjega svećenstva u posljednjem ispraćaju. Brojni se legati darivaju bez pojašnjavanja obveza crkvene ustanove prema oporučitelju. S obzirom na vrste legata, pretežito se upućuju novčane svote čiji je iznos sukladan socijalnom statusu i imovnim mogućnostima iseljenika. Izrijeком se obdaruju crkve S. Antonin i S. Sepulcro u predjelu Castello, kao glasovita benediktinska opatija S. Maria delle Grazie na istoimenom otočiću u mletačkoj laguni.⁵¹ Kada je riječ o bratovštinama, Crnogorci ponajprije obdaruju bratimske udruge smještene u župama njihova stanovanja, najčešće one sa sjedištem u crkvama sa kojima su i u ostalim sastavnicama svojega duhovnog života bili blisko povezani.⁵²

Ubožišta (hospitali) - utočišta ostarjelih, siromašnih, fizički nemoćnih i osamljenih - karitativne su ustanove koje se osnivaju i djeluju pod patronatom najviše mletačke vlasti, crkvenih i samostanskih ustanova, bratovština te mletačkih plemićkih obitelji. Iako je u Mlecima nekada djelovao velik broj hospita različitoga podrijetla i namjene, u legatima onovremenih žitelja grada na lagunama spominju se poglavito oni najpoznatiji. U nekima od njih su brojni pripadnici raznih iseljeničkih skupina, ponajviše oni bez bližih članova obitelji i rodbine, ostarjeli i nesposobni za samostalnu egzistenciju, provodili posljednje godine života. Kada je riječ o legatima upućenim hospitalima, brojčano obimna izvorna građa ne ukazuje na posebnosti koje bi odudarale od uobičajenih oporučnih želja većine mletačkih žitelja. Stoga se i u oporukama crnogorskih iseljenika poglavito obdaruju vodeći i najčešće spominjani mletački hospitali: Madonna della Pietà, SS. Giovanni e Paolo (S. Zuane Polo), S. Antonio i *Ospedale dei Incurabili*.⁵³ U uskoj svezi s darivanjem mletačkih

⁵¹ Dyana de Cheruza uxor Dragisse de Montenegro: Dimitto S. Maria della Grazia ducati doi (ASV, NT, b. 651, br. 45, 2. VI 1482); Dragissa de Monte Negro: ... et pro dicta ecclesia S. Antonii dimitto ducatos tres (NT, b. 651, br. 68, 20. VII 1482); Maria filia condam Luca de Monte Negro: Lasso ducati 5 alle madri del San Sepulcro (NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575).

⁵² Maria uxor Nicolai de Monte Negro: Dimitto Scuole Santissimo Corporis Christi a S. Moyse doi marcelli (ASV, NT, b. 960, br. 556, 13. I 1508); Margareta fu Damian de Monte Negro: Lasso Scuola del Sacramento un mocenigo (NT, b. 605, br. 34, 13. V 1560).

⁵³ Primjerice: Zanettus filus Pauli de Monte Negro: Item dimitto hospedali S. Antonii ducatum unum pro anima mea (ASV, NT, b. 959, br. 394, 25. VII 1505); Stephanus condam Andree de Monte Negro: Relinquo ducatos 5 al hospedale Pauperum incurabilum et alios ducatos 5 hospedali pauperum apud S. Iohannem Paulum. Item alios 5 ducatos hospedali Pietatis. Item alios 5 ducatos hospedali Pauperum S. Iob. pro anima mea (NT, b. 44, br. 358, 28. IX 1530); Maria filia condam Luca de Monte Negro: Lasso al hospedal de S. Zuane Polo

karitativnih ustanova je i ostavljanje dijela imovine siromašnim žiteljima predjela i župe useljenikova obitavanja. Namjena takvih legata najčešće se izriče uobičajenim formulama *pro pauperes Christi, per poveri della mia contrada, pro piis causis, per poveri bisognosi, per poveri prixonati* i slično. Siromašnim, napuštenim i bolesnim "Kristovim siromasima" ostavlja se manja novčana svota, poneki predmet iz pokretne imovine te ponekad, ukoliko oporučitelj nema bližih članova obitelji, cjelokupna imovina.⁵⁴

Duhovne osobe (svećenici, klerici, redovnici) imale su iznimnu ulogu u svim oblicima vjerskog života mletačkih žitelja. U oporukama mletačkih žitelja, te tako i većine pripadnika crnogorske iseljeničke skupine, vrlo je čest spomen obnašatelja pojedinih vjerskih službi u tamošnjim crkvama i samostanima. Duhovne osobe spominju se katkada - poglavito ukoliko oporučitelj nema bližih članova obitelji - kao izvršitelji njegove posljednje volje⁵⁵, kao svjedoci (brojni primjeri)⁵⁶ prilikom potpisivanja oporuke te kao obdarenici dijelom oporučiteljeve imovine.⁵⁷ Najčešće su, što je i očekivano, duhovnim službama i zvanjima vezani uz crkvene i samostanske ustanove predjela Castello, područja u kojemu se odvijao najveći dio svekolikog svakodnevlja iseljenika iz Crne Gore.

ducati 30. Lasso ducati 10 al hospedal della Pietà. Lasso ducati 5 al hospedal delli Incurabili (NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575).

⁵⁴ Michaela fu de Damian da Monte Negro: Lasso per il ditto mio commissario che siano dispensati ducati diesi a poveri per l'anima mia come a loro parerà (ASV, NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547); Lena filia condan Michael de Monte Negro: Residuum voglio dispensare per anima mea (NT, b. 63, br. 72, 12. V 1541).

⁵⁵ Primjerice: Stana uxor Lazari de Monte Negro: Commissario mio voglio che sia reverendus dominus Thomas Rizzius custode ecclesie S. Marci (ASV, NT, b. 960, br. 684, 3.IX 1517); Catarina uxor Stephani Iohannis de Monte Negro: Commissarii de questo mio testamento voio che siano prete Francesco de Nonadii piovano della mia contrada de S. Trinità et il Stephano mio marito (NT, b. 209, br. 102, 17. IX 1538); Helena fiola del condan Zuane de Monte Negro: Item voglio et ordino che siano miei commissarii et de questo mio testamento executori il reverendo prete Bonetto capellano de S. Severo et Zuane Nadal mio nipote (NT, b. 844, br. 117, 9. VII 1556); Zuane de Steffano de Montenegro: Commissarii miei lasso Francesco Parmello mio zenero et il reverendo prete Giacomo capellano della chiesa de S. Provolò (NT, b. 393, br. 450, 10. XII 1582).

⁵⁶ Primjerice, poddakoni crkve S. Sofia (*prete Lodovicus i prete Christophorus*) svjedoci su oporuke Damjana iz Crne Gore (ASV, NT, b. 742, br. 12, 16. XII 1493); svećenici crkve S. Martino – Petar Andrija i Andrija Lukin – potpisuju valjanost oporučnog spisa Janice (Agnete), supruge crnogorskog iseljenika Rade (NT, b. 753, br. 2, 16. I 1505), a crkvene službe u crkvi S. Moisé obnašaju svjedoci oporuke Marije, supruge Nikole *de Monte Negro* – Ivan Asonio i Daniel *de Conesis* (NT, b. 960, br. 556, 13. I 1508).

⁵⁷ Catarina uxor Stephani Iohannis de Monte Negro: Lasso a Lorenzo diacono a S. Trinità una mea vesta de sarzia et un mio bochasin (ASV, NT, b. 209, br. 102, 17. IX 1538).

Jedna od posebno važnih sastavnica iz društvenoga života crnogorskih iseljenika u Mlecima, bitna i zbog upoznavanja njihove uključenosti u zajednicu prekojadranskih iseljenika, odnosi se na njihovu povezanost s bratovštinom Sv. Jurja i Tripuna. Osnovana 1451. godine s ciljem okupljanja doseljenika s mletačkih stečevina od Istre do Bara, bratovština je s vremenom prerasla u zajedničku udrugu većine doseljenika s područja istočne jadranske obale i unutrašnjosti te je, osim doseljenika iz mletačkih priobalnih stečevina, uključivala i osobe podrijetlom iz različitih dijelova Kraljevine Hrvatske, Bosne i s područja Dubrovačke Republike.⁵⁸ Bilježenje iseljenika iz Crne Gore u ovoj je udruzi ubilježeno u nekoliko primjera. Jedan od razloga relativno rjeđeg spominjanja jest i činjenica da najveći dio arhivske građe pohranjene i danas u sjedištu bratovštine potječe tek od XVII stoljeća odnosno iz razdoblja kada su iseljavanja iz ovoga kraja u Mletke već u znatnoj mjeri opala. Podatke o učešću Crnogoraca u radu bratovštine bilježimo u knjigama godišnjih izvješća sa skupštine bratovštine (*Capitolo grande*). Konkretni primjer odnosi se na crnogorskog iseljenika Stjepana Lukinog (*Steffano de Luca de Monte Negro*), koji se kao član Velikoga vijeća udruge bilježi u razdoblju od 1635. do 1648. godine.⁵⁹ Nakon toga nakratko prestaje spomen ovoga iseljenika u radu udruge, da bi, prema podacima o godišnjim izdacima bratovštine za pokop preminulih članova, saznali da je Stjepan preminuo 1651. godine te da je 1. studenog iste godine sahranjen prinosima iz bratimske blagajne, vjerojatno u neku od grobnica bratovštine unutar njezina sjedišta.⁶⁰

Povezanost Crnogoraca s bratovštinom koju su, kako svjedoči ime jednoga od njezinih svetaca zaštitnika, osnovali ponajprije iseljenici iz bokeljskog kraja (Kotora), razvidna je i na osnovi iščitavanja njihovih oporučnih spisa u kojima se, već na samom početku iskazivanja oporučnih legata, bratimske grobnice određuju kao mjesta oporučiteljeva posljednjeg

⁵⁸ O povijesti bratovštine Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima postoji opsežna literatura. Vidi primjerice: N. LUKOVIĆ, *Bratovština bokeljskih pomoraca Sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, sv. 4., Kotor 1957, str. 33-43; G. PEROCO, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, Venezia 1964; ISTI, *Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorgio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni)*, Venezia 1984; L. ČORALIĆ, *Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, sv. 27, Zagreb 1994, str. 43-57; ISTA, *Bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima u oporukama hrvatskih iseljenika*, Croatica christiana periodica, god. XVIII, br. 34, Zagreb 1994, str. 79-98; ISTA, "Scuola della nation di Schiavoni" – hrvatska Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, Povijesni prilozi, sv. 18, Zagreb 1999, str. 53-88; ČORALIĆ 2001., str. 215-262.

⁵⁹ ASD, *Capitolar*, podaci uz navedene godine.

⁶⁰ ASD, LCS (1651. god.).

počivališta. Tri primjera pritom se odnose na pokop oporučitelja u crkvi S. Zuanne di Furlani (S. Zuanne del Tempio), koja je do u drugu polovicu XVI stoljeća bila sjedište bratima *Scuole degli Schiavoni* te u kojoj su se nalazile njihove grobnice. Tako, primjerice, Jelena pokojnoga Ivana *de Monte Negro* određuje da se njezino tijelo sahrani u spomenutu "furlansku" (prema tamošnjoj *Calle dei Furlani*) crkvu *in una cassa di legno*. Istu crkvu za svoje posljednje počivalište određuje i šoltanska iseljenica Simona, supruga Ivanice (*Zanetto*) Crnojevića, kao i crnogorski iseljenik Ivan Stjepanov, izrađivač mačeva u nedalekoj župi S. Provolo.⁶¹ Najizravnije spominjanje bratovštine bilježi oporuka crnogorskog iseljenika Ivana Petrovog, koji mjestom pokopa određuje *archis Schole nationis Schiavone* te za troškove pokopa (*per sepulturam*) bratovštini skjavunskih iseljenika dariva dva dukata.⁶²

Naposlijetku, jednu od nezaobilaznih sastavnica iz vjerskog života iseljenika u Mlecima zasigurno su činili legati koji se odnose na crkvene ustanove u domovini. Ovi nam podaci svjedoče o neraskidivim vezama iseljenika sa zavičajem, o njihovim gospodarskim mogućnostima, ali su nam i dodatno posvjedočenje o onovremenoj crkvenoj i kulturnoj povijesti područja s kojih su se odvijala prekojadranska iseljavanja. U oporukama koje razmatramo u sklopu ovoga istraživanja dvije zaslužuju dodatnu pozornost. U prvom primjeru nije riječ o crnogorskoj, već šoltanskoj iseljenici Simoni, u dva braka supruzi iseljenika s područja Crne Gore. U svojoj drugoj oporuci, napisanoj 1570. godine u trenutku kada je već bila udovica, Simona sva svoja dobra ostavlja crkvi Sv. Marije na rodnoj Šolti. Iz prihoda sa njezinih dobara, koji će se namaknuti ulaganjem u neku nepokretnu imovinu (npr. zemljišni posjed) redovito će se za spas njezine duše u istoj crkvi držati mise zadušnice.⁶³ Značajem je zasigurno posebno vrijedna oporuka Đurđa Crnojevića, sadržaj koje nam je već dobro poznat u historiografiji. Obraćajući se, u obliku pisanja pisma, svojoj supruzi Isabetti Erizzo, Đurađ napominje kako je, bježeći iz Cetinja pred Osmanlijama, sa sobom ponio različite stvari, napose dragocjenosti iz crkvene i manastirske riznice. Spomenute crkvene stvari, zlatne i srebrene, od kositra, mjeda, svilene tkanine, slike svetaca, sudove, ukrasne i obredne čaše i ostalo crkveno posuđe, kao i rukopise i sve preostalo pokućstvo, a koje je Đurađ zavjetom poklonio manastiru i crkvi Sv. Bogorodice Marije na Cetinju, želi da se ondje i vrate, jer pripadaju rečenom manastiru. Svjestan da bi nevraćanje rečenih crkvenih dragocjenosti značilo izdaju njegova, kao

⁶¹ ASV, NT, b. 844, br. 117, 9. VII 1556; NT, b. 277, br. 338, 15. IX 1558; NT, b. 393, br. 450, 10. XII 1582.

⁶² ASV, NT, b. 967, br. 21, 2. VII 1543.

⁶³ ASV, NT, b. 442, br. 744, 24. II 1570. Usporedi i: ČORALIĆ 1993, str. 82.

i zavjeta njegova oca Ivana, Đurađ moli svoju suprugu da stvari svakako vrati u manastir, "kako bi svi mogli vidjeti pravu ljubav, kojom si me ljubila, kad vide, da ljubiš i dušu moju poslije smrti".⁶⁴

Sveukupni, prethodno raščlanjeni podaci, nedvojbeno nam svjedoče o raznovrsnim oblicima povezanosti crnogorskih iseljenika s mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama. U sklopu ostalih sastavnica iz životnoga svakodnevlja, ovi su nam podaci važan prilog poznavanju njihove uključenosti i uklopljenosti u mletačku sredinu, tamošnji vjerski život i duhovnost, ali i njihovih gospodarskih mogućnosti, oblika povezanosti s pripadnicima useljeničkih skupina sa istočnoga Jadrana te – ne manje važno pozornosti – nereskidivosti sveza s matičnim krajevima.

Neželjen boravak u Mlecima: Nikola "de Monte Negro" u procesu mletačke inkvizicije

Život crnogorskih iseljenika u Mlecima nije se iskazivao samo u prethodno opisanim pojavama svakodnevnih, zakonski dozvoljenih i svakom žitelju uobičajenih aktivnosti, već je u ponekom slučaju predstavljao otklon u odnosu na onodobna društvena pravila te je smatran nezakonitim, neprimjerenim i sudski kažnjivim ponašanjem. Činjenica je da već i sam pojam "stranca" ili "useljenika" (*straniero, forestiere*) upućuje kako su useljenici u grad na lagunama, bez obzira iz kojih su krajeva dolazili, unaprijed bili svrstani u zasebnu skupinu gradskoga žiteljstva, koja se, unatoč širokim pravima i mogućnostima djelovanja, ipak ponešto izdvajala od domaćeg starosjedilačkog stanovništva. Gradska uprava dozvoljavala je pritom gotovo neograničeno useljavanje te - poradi velikih potreba za radnom snagom u arsenalu, pomorskim djelatnostima i obrtima - nudila zapošljavanje i trajni ostanak svima koji su rješenje egzistencije tražili u mletačkoj sredini. Pazeći, međutim, da priliv useljenika ne ugrozi domaći živalj, mletačka uprava brižljivo je planirala razmještaj stanovanja i življenja doseljenika, promišljeno okupljajući pojedine vjerske i etničke skupine u za njih točno određene dijelove grada. Tako je, osim područja Ghetta (*Nuovo i Vecchio*) za Židove, sjedišta *Fondaco dei Tedeschi* za Nijemce i *Fondaco di Turchi* za islamizirane došljake iz Osmanskoga Carstva, za useljenike podrijetlom sa istočnojadranske obale prostor najintenzivnije koncentracije i okupljanja bio predjel Castello. Iako takav - tek djelomično planski i kontrolirani način naseljavanja useljeničkih skupina - može upućivati na nastojanje državne vlasti da nadzire i djelomično

⁶⁴ I. KUKULJEVIĆ, nav. dj., str. 42; M. MILOŠEVIĆ, nav. dj., str. 76; ČORALIĆ 1993, str. 118-119.

getoizira useljeničke zajednice, činjenica jest da je njihovo svakodnevno kretanje i obavljanje osnovne djelatnosti bilo u potpunosti slobodno. Stoga se primjeri okupljanja pojedinih useljeničkih skupina u određenim dijelovima grada ne mogu smatrati niti poistovjećivati s marginalizacijom useljeničkih skupina karakterističnom za neke druge zapadnoeuropske sredine. Primjere isključivanja crnogorskih iseljenika iz društvenoga života nije stoga moguće pratiti s obzirom na njihov useljenički status, već samo s obzirom na pojedinačne primjere izdvajanja, uzrokovane zakonski nedopuštenim djelovanjem. Jedan takav primjer bilježimo u spisima (procesima) mletačke inkvizicije (*Santo Uffizio, Savi all'eresia*), vrela važnog za osvijetljavanje niza sastavnica glede crkvenih i vjerskih prilika na istočnojadranskoj obali i u Mlecima od XVI do XVIII. stoljeća.⁶⁵ Spis nije opsežan, ne sadrži previše podataka i pojašnjenja, nedovršen je te sveukupno možemo kazati da je nalik brojnim istovrsnim procesima kakve je mletački Sveti oficij vodio u dugome razdoblju svoga djelovanja.⁶⁶ Središnji protagonist procesa, datiranog u 1569. godinu jest *Nicolò de Montenegro*, koji se osobno ne pojavljuje u istražnom postupku, već se njegovo ime bilježi u sklopu prijave mletačkih građana predstavnicima Svetoga oficija. Prvi svjedok istrage, koji ujedno i podnosi optužbu, jest vicentinski plemić Camillo Chieregano (Chieregatto; odvjetak ugledne tamošnje patricijske obitelji) koji izjavljuje kako je prije kraćeg vremena pribivao svetoj misi u crkvi S. Marco, a na kojoj se zbio prizor koji osobno procijenjuje skandaloznim i nedoličnim. Riječ je o incidentu, uzročnik kojega je bio njemu nepoznat Nikola iz Crne Gore, koji se – prema Chiereganovim riječima – tijekom službe Božje ponašao neprimjereno, čak i nakon što je na njegovo ponašanje pokušao utjecati ondje također nazočan mletački “cavalier” Marco Antonio (kojemu se prezime u izvoru ne navodi).

Svjedočanstvo o istome događanju iznosi potom i spomenuti vitez Reda Sv. Lazara Marco Antonio, također nazočan na misi u crkvi S. Marco.

⁶⁵ O povijesti mletačke inkvizicije postoje brojna djela. Usporedi, primjerice: F. ALBANESE, *L'Inquisizione religiosa nella Repubblica di Venezia*, Venezia 1875; G. COZZI (a cura di), *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XVI-XVIII)*, Roma 1980; P. F. GRENDLER, *The "Tre Savii sopra eresia", 1547-1606: a Prosopographical Study*, Studi veneziani, n. s., sv. 3, Venezia 1979, str. 283-341; A. OLIVIERI, *Fra collettività urbane e rurali e "colonie" mediterranee: L'Eresia" a Venezia*, u: *Storia della cultura Veneta*, sv. 3/III, Vicenza 198, str. 468-512; P. PASCHINI, *Venezia e l'Inquisizione Romana da Giulio III a Pio IV*, Padova 1959; B. PULLAN, *Gli Ebrei d'Europa e l'Inquisizione a Venezia dal 1550 al 1670*, Roma 1985; A. ZANELLI, *Di alcune controversie tra la Repubblica di Venezia ed il Sant'Officio nei primi anni del Pontificato di Urbano VIII (1624-1626)*, Archivio Veneto, serie V, sv. 6, Venezia 1929, str. 186-235. O žiteljima s hrvatskih područja u procesima mletačke inkvizicije usporedi: ČORALIĆ 2001A.

⁶⁶ ASV, SU, b. 26 (1569. god.). Prijepis procesa vidi u *prilogu 5*.

U svojem iskazu, slično svom prethodniku, također spominje “skandalozno” ponašanje crnogorskog useljenika Nikole, za kojega navodi kako je već bio kažnjavan radi krivotvorenja novca te ga opisuje kao “*huomo di malissima natura, vita, et conditione*”. Čini se, prema ne pretjerano jasnom opisu događanja u crkvi, kako je Nikola neprimjerenim ponašanjem ometao tijekom svete mise, ali i usput otuđio ondje prinesene milodare. Kao svjedoke koji su pribivali ovim zbivanjima, vitez Marco Antonio navodi spomenutog Chieregana i Bortolomea, mletačkog obrtnika s prebivanjem oko mosta Rialto. Ovim izjavama završava ovaj opsegom i sadržajem nevelik “dossier” o Crnogorcu Nikoli, o kojemu se tragom spisa mletačke inkvizicije ne zna ništa detaljnije. Vjerojatno je Sveti oficij, u to vrijeme opterećen množinom drugih i zasigurno mnogo bitnijih vrsta prekršaja (protestantizam i sl.), prekinuo daljnji tijek istrage. Moguće je samo pretpostaviti da je rješavanje ovoga slučaja, ne odveć bitnog i opasnog za ustroj mletačke crkve i društva, preusmjereno na neka druga tijela državne uprave.

ZAKLJUČAK

Razdoblje XV i XVI stoljeća vrijeme je učestalih prekojadranskih migracija sa šireg područja istočnojadranske obale, velikim dijelom uvjetovanih općim vojnim i političkim prilikama značajke kojih su bila osmanlijska osvajanja, ratna razaranja i opća nesigurnost življenja na ratom zahvaćenim prostorima.

Dio ovih iseljavanja, koja su u pojedinim vremenskim odsječcima poprimala i opseg egzodusa i uzrokovale korijenite demografske promjene na ratom izrazito zahvaćenim krajevima, bio je upravljen i u Mletke – tada metropolu za pretežit dio istočnoga Jadrana, ali i gospodarsko središte koje je svojim novim žiteljima nudilo sigurnu egzistenciju i povoljnije uvjete življenja.

U prethodnim su poglavljima predstavljena iseljavanja “de Monte Negro”, područja pod kojime su onovremena mletačka vrela ponajprije razumijevala podlovcensko područje, odnosno širi cetinjski kraj. Područje kojime su desetljećima suvereno gospodarili velikaši Crnojevići, upravo s kraja XV. i tijekom XVI stoljeća doživljava teško doba promjene vlasti, potpadanje pod osmanlijsko vrhovništvo te česte upravno-teritorijalne preobrazbe. Pobune i otpori novoj vlasti, nestanak Crnojevića s političke pozornice te opća nesigurnost, uzroci su poradi kojih se upravo u ovom razdoblju sa tog područja odvijaju ne mala iseljavanja. Kao i za brojne žitelje sa šireg područja istočnojadranske obale i unutrašnjosti, i za crnogorske su izbjeglice i prognanike Mleci bili željeni, spasonosni grad i nada u novi i sigurniji početak.

Izvorna arhivska vrela nedvojbeno nam pokazuju da su tijekom iseljavanja, kao i druge temeljne sastavnice iz svakodnevlja crnogorskih iseljenika, u velikoj mjeri sukladna ostalim useljeničkim skupinama, ponajprije onima sa istočnojadranskog područja. Iseljavanja su najučestalija od konca XV i tijekom prve polovice XVI stoljeća. U gradu na lagunama crnogorski su se iseljenici, čuvajući svoje osobitosti i prepoznatljivosti, u cijelosti uklapali u novu sredinu te poput ostalih useljeničkih skupina davali svoj prinos mletačkom gospodarstvu i društvenoj povjesnici. Mjestom svoga stanovanja uglavnom su vezani uz siromašnije, rubne dijelove grada (župe u predjelima Castello i Cannaregio), a u svakodnevnoj profesionalnoj djelatnosti poglavito se bilježe

u obrtničkim i pomorskim zanimanjima. Iako vrela bilježe i djelovanje imućnih i društveno iznimno cijenjenih iseljenika, kakav je bez dvojbe bio Đurađ Crnojević, većina iseljenih Crnogoraca pripadala je srednjem i nižem društvenom sloju gradskih pučana, skromnoga kapitala, bez posjedovanja nekretnina i s relativno uskim poslovnim vezama.

U sredini koja je, uz sve svoje raznolikosti, ponajprije bila katolička, te u kojoj je provedba crkvene unije opstojala do u drugu polovicu XVI stoljeća, iseljenici iz Crne Gore uklapali su se u postojeće okolnosti te se njihovo vjersko svakodnevље i iskazivanje duhovnosti nije niti po čemu razlikovalo od drugih sugrađana. Crnogorci su u Mlecima ostvarivali i brojne prijateljske veze s domaćim, starosjediлаčkim žiteljstvom, ali i s brojnim useljenicima iz drugih dijelova Apeninskoga poluotoka, kao i – čemu je pridodana posebna pozornost – sa useljeničkim skupinama iz drugih dijelova istočnoga Jadrana, sa kojima ih je vezivalo zajedništvo prognaničke sudbine, ali i – za novu sredinu toliko važna - sličnost jezika i međusobnog razumijevanja. Sveukupno promatrajući raspoloživa vrela možemo zaključiti kako su crnogorska iseljavanja u Mletke sastavni, možda još uvijek nedovoljno proučen dio povijesti ove zemlje na prijelazu iz srednjeg u rani novi vijek. Jednako tako, za cjelovito razumijevanje povijesti društveno značajne i nekoć toliko brojne zajednice prekojadranskih iseljenika u Mlecima, crnogorska useljenička skupina zasigurno je jedna od istraživačke pozornosti vrijednih tema kojoj i u budućim istraživanjima valja posvetiti dodatnu pažnju.

PRILOG 1: Popis oporuka crnogorskih iseljenika u Mlecima (kronološkim redom)⁶⁷

1) Madalena relictā condām Bartolomeo dal Monte Negro (ASV, NT, b. 982, br. 67, 23. IX 1404).

2) Dyana de Cheruza uxor Dragisse de Montenegro (ASV, NT, b. 651, br. 45, 2. VI 1482).

3) Dragissa de Monte Negro (ASV, NT, b. 651, br. 68, 20. VII 1482).

4) Damianus de Monte Negro condām Iohannis de contrada S. Fusca (ASV, NT, b. 742, br. 12, 16. XI 1493).

5) Zorzi Cernovich (ASV, NT, b. 1183, br. 208, 22. X 1499).

6) Agneta uxor Radi de Monte Negro (ASV, NT, b. 753, br. 2, 16. I 1505).

7) Zanettus filus Pauli de Monte Negro mensurator ad salis de confinio S. Petri de Castello (ASV, NT, b. 959, br. 394, 25. VII 1505).

8) Chiara fia del Rado Milavichi de Monte Negro moier de Nicolò Trasta condām Novello Trasta (ASV, NT, b. 851, br. 5, 13. I 1506).

9) Maria uxor Nicolai de Monte Negro marangon de confinio S. Moysi (ASV, NT, b. 960, br. 556, 13. I 1508).

10) Franciscus de Monte Negro condām Georgii capsularius de confinio S. Leonis (ASV, NT, b. 959, br. 309, 24. XI 1508).

11) Stana uxor Lazari de Monte Negro marinarii de confinio S. Trinitatis (ASV, NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517).

12) Stephanus condām Andree de Monte Negro habitante in contrada de S. Maria Formosa in domibus magnifici domini Maphei Jacobi Victuri (ASV, NT, b. 44, br. 358, 28. IX 1530).

13) Petrus condām Damiani de Monte Negro factor legna in confinio S. Justine (ASV, NT, b. 413, br. 423, 1. I 1532).

14) Catarina uxor Stephani Iohannis de Monte Negro portatoris vinorum de contrada S. Trinità (ASV, NT, b. 209, br. 102, 17. IX 1538).

15) Lena relictā Damian de Monte Negro de confinio S. Silvestro (ASV, NT, b. 1101, br. 172, 26. XI 1538).

16) Vicenza fu Alexio de Monte Negro relictā in primo matrimonio Luca Bacichio et in secondo Andrea de Marco Toscan al presente consorte Bernardin fu Thomisii de Mafetti de Mozi mezzo del distretto Vicentino (ASV, NT, b. 641, br. 377, 1. X 1540).

⁶⁷ Navedni su osnovni podaci iz oporuke: ime i prezime oporučitelja, ime oca (uz žene i podaci o suprugu), zanimanje, mjesto stanovanja prema župi, signatura u mletačkom Državnom arhivu i datum nastanka oporuke. Imena oporučitelja prenose se prema izvorniku odnosno u svojoj venetiziranoj inačici.

17) Andriana condam Zorzi de Monte Negro (ASV, NT, b. 675, br. 94, 12. V 1541).

18) Lena filia condam Michael de Monte Negro relictā del Nicolò de Lunardo olim fonte del officio delli Signori capi di decima de contrada S. Severo (ASV, NT, b. 63, br. 72, 12. V 1541).

19) Iohannes de Montenegro condam Petri de confinio S. Martini (ASV, NT, b. 967, br. 214, 2. VII 1543).

20) Anzola fu fiola del magistro Nicolò de Monte Negro et consorte de missier Piero Negro fo del missier Pruschocimo (ASV, NT, b. 984, br. 31, 25. VIII 1544).

21) Dimitri de Rado de Monte Negro barcarol della contrada de S. Simon Profetta (ASV, NT, b. 835, br. 114, 24. IX 1544).

22) Michaela fu de Damian da Monte Negro et mogier da Paulo da da Zara habitante in case del eccellentissimo cavalier signor Lorenzo Contarini in contrada S. Sofia (ASV, NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547; NT, b. 647, br. 640, 17. IV 1578).

23) Theodora condam Lucha de Monte Negro et moglier del Damian Caruzzi de Antivari habitante nella contrada de S. Severo nelle case delle monache di S. Lorenzo (ASV, NT, b. 845, br. 291, 9. I 1552).

24) Damian de Monte Negro condam Andrea filacanevo et mariner habitante in la casa della Carità nella contrada de S. Cancian (ASV, NT, b. 70, br. 76, 16. II 1556).

25) Helena fiola del condam Zuane de Monte Negro et relictā in terzo matrimonio del condam Polo filacanevo cantar in la schola di S. Marco (ASV, NT, b. 844, br. 117, 9. VII 1556).

26) Catarina mogier Nicolò de Rado Schiavonetto de Monte Negro tentor in la contra de SS. Apostoli apresso il ponte de S. Zuane Crisostomo (ASV, NT, b. 412, br. 105, 30. VII 1556).

27) Simona da Solta sotto Spalato relictā in primo matrimonio del condam Andrea de Monte Negro mariner et in secondo condam Zuane de Cernovich de Monte Negro mariner de contrada S. Antonin (ASV, NT, b. 277, br. 338, 15. IX 1558; NT, b. 442, br. 744, 24. II 1570).

28) Clara filia condam Jubai de Vollana uxor Luca filio Stephani de Monte Negro habitante a S. Eufemia a Zudecca (ASV, NT, b. 253, br. 50, 13. II 1560).

29) Margareta fu Damian de Monte Negro habitante in contrada de S. Marcilian (ASV, NT, b. 605, br. 34, 13. V 1560; NT, b. 389, br. 933, 1. IV. 1566; NT, b. 388, br. 832, 3. VIII 1571).

30) Isabeta filia condam Damian de Monte Negro et consorte del missier Anastasio Soranzo fo Antonio della contrada de S. Zuane in Bragora (ASV, NT, b. 296, br. 218, 28. III 1564).

31) Elena uxor Zuane de Monte Negro bombardier del confin de S. Severo (ASV, NT, b. 279, br. 252, 17. XII 1564).

32) Catarina condam Piero de Montenegro et mogier de mistro Mattio squerariol della contrada de S. Pietro de Castello (ASV, NT, b. 706, br. 147, 30. XII 1566).

33) Peregrina fia del condam Luca de Montenegro et consorte del Marco Scalla Biancha de Icollori de contrada S. Zuane Novo (ASV, NT, b. 847, br. 617, 12. VII 1570).

34) Zorzi de Monte Negro condam Urban fante del missier Alvise Malipero fu de missier fantin del contrada de S. Margareta (ASV, NT, b. 782, br. 923, 29. XI 1571).

35) Helena mogier Pasqualin del condam Jacomo Grandis marangon da casse et fiola del condam Juro de Murlachia de contrada S. Pantaleon (ASV, NT, b. 616., br. 135., 17. V. 1572.; NT, b. 683., br. 659., 4. VI 1581).

36) Franceschina relict a Damiani de Monte Negro calderier (ASV, NT, b. 646, br. 324, 8. X 1575).

37) Maria filia condam Luca de Monte Negro et consorte se Santo Fior fu Zuane Andrea habitante a S. Provolo apresso S. Zaccaria (ASV, NT, b. 442, br. 638, 22. X 1575).

38) Cornelia filia condam Luca de Monte Negro et relict a del Mattio Rossiero scarcer in la Zudecca in contrada S. Eufemia della Zudecca (ASV, NT, b. 645, br. 151, 2. VI 1579).

39) Zuane de Steffano de Montenegro spader della contrada de S. Provolo (ASV, NT, b. 393, br. 450, 10. XII 1582).

40) Domenigo condam Antonio Montenegro filacanevo de contrada S. Euffemia della Zudecha (ASV, NT, b. 72, br. 73, 12. IX 1619).

PRILOG 2: Prijepis oporuke Mihaele pokojnoga Damjana iz Crne Gore, supruga Pavla Zadrana (ASV, NT, b. 81, br. 802, 17. IV 1547).

Volendo ordenar il presente di miei beni io Michaela fu de Damian da Monte Negro et mogier da Paulo da da Zara habitante in case del eccellentissimo cavalier signor Lorenzo Contarini in contrada S. Sofia, sana per la Dio gratia di mente et intelletto et del corpo mio ho fatto chiamar et venir da mi Carlo Bianco nodaro di Venezia, qual ho pregato il dovesse scriver questo mio testamento et dopo la mia morte comprirlo et roborarlo con le

clausule consuete secondo questo luogo di Venezia per il qual raccomandando l'anima mia al suo creator Iddio et a tutta la celeste corte.

Lasso herede universale de tutti li miei beni presenti et futuri che mi potesseno asspetar per ogni via et modo a Paula mia fia.

Lasciando commissario mio et governor de detta mia fia et delli miei beni il magnifico signor Marin Contarini fratello del ditto signor finchè ditta Paula fia mia se mariderà et se ditta mia fia morisse inanzi che la se maridi in questo caso lasso a Zuane fio di Anastasio Soranzo mio cugnado ducati diese et altri ducati diese a Barbara fia di Marco mio cugnado et il resto voglio che sii de la magnifica madonna Orseta Contarini moglie del magnifico signor Zuane Francesco.

Lasso per il ditto mio commissario che siano dispensati ducati diesi a poveri per l'anima mia come a loro parerà.

Io Mattio Marinis telarior fu del missier Roberto fu testimonio pregato et zurato sottoscritto.

Io prete Pietro Trinco officio de S. Sofia fu testimonio pregato et zurato sottoscritto.

PRILOG 3: Prijepis oporuke Jelene pokojnoga Ivana iz Crne Gore, udovice u trećem braku pokojnoga tkalca Pavla (ASV, NT, b. 844, br. 117, 9. VII 1556).

Io Helena fiola del condan Zuane de Monte Negro et relicta in terzo matrimonio del condan Polo filacanevo cantar in la schola di S. Marco sana per l'Iddio gratia della mente, intelletto et etiam del corpo volendo ordinar li fatti miei et li beni miei non lassar indisposti et inordinati ho fatto venir ad mi Pietro Renio notario pubblico di Venetia in casa di Zuane Nadal mio nipote della contrada di S. Provolo et pregato essochel vogli scriver questo mio testamento et ultima volontà per il qual prima raccomando l'anima mia al mio creator signor Giesù Christo et alla sua Beatissima Matre Vergine Maria et a tutta la corte celestial.

Item voglio et ordino che siano miei commissarii et de questo mio testamento executori il reverendo prete Bonetto capellano de S. Severo et Zuane Nadal mio nipote quali prego che quanto per questo mio testamento ordinerò tanto dapoì la morte mia vogliano exequir et quando piacerà al mio Signor Dio vogliochel corpo mio sia sepolto a S. Zuanne de Furlani in una cassa de legno con quella spesa parerà alli ditti miei commissarii.

Item lasso et voglio che siano ditte messe davanti sia sepolto il mio corpo.

Item lasso ad Agnesina mia nezza un bochasin et doi camise.

Item lasso a mia nezza Cecilia che sta a S. Trovaso doi sechi et due camise.

Item lasso a Zuanne jacomio saner mio nepote ducati doi et a prete Pasqualin suo fradello altri ducati doi.

Il residuo veramente de tutti li miei beni mobili et stabili, presenti et futuri lasso a Lena mia nezza e Felicia sua figlia.

Io prete Francesco di Rossi del condam Zuanne del Castel Franco habita al presente de contrada S. Cancian.

Io Giacomo Antonio condam Piero nella contrada S. Lio.

PRILOG 4: Inventar imovine Stane, supruge mornara Lazara iz Crne Gore (ASV, NT, b. 960, br. 684, 3. IX 1517).

Inventario delle cose et beni della condam donna Stana olim moier signor Lazaro de Monte Negro:

Et primo una tazza de argento de onze 10.

Item una filza de tondini de argento n. 72.

Item doi anelli ligadi in oro, cioè una perla et uno d'oro bello.

Item centure due, una stretta cum passeti quadri et una vecchia cum passeti sette.

Item bizardi doi forniti d'ariento alla damaschina uno cum la sua cadanella et piron et l'altro senza cadanella et piron.

Item quattro pironi d'ariento.

Item tre coschiette d'ariento.

Item camise de donna 12 nuove et 2 para de intimelle nuove.

Item doi para de linzuoli nuovi.

Item fazioli 4 nuovi.

Item doi spaliere.

Item tapedi 7 de diverse sorte.

Item una investitura de samito paonazzo nuova non fornita.

Item una pezza de samito paonazzo.

Item brazza 5 de samito nigro.

Item doi pezzi de tella bombasina.

Item una vesta de panno paonazzo bona fodrata de cendato carmisino cum meneghe a comedo.

Item una vesta de panno paonazzo fodrata de dossis cum meneghe.

Item una vesta de panno negro fodrata de volpe cum meneghe.

Item una antiporta facta alla morescha.

Item una vesta de panno negro de donna vecchia cum la sua cappa.

Item una investitura de panno paonazzo de Fiandra senza meneghe de mezza vita.
Item una felzada barcarescha nuova.
Item altre tre felzade barbaresche e usade tutte 5 bianche.
Item bochasini bianchi usati.
Item una traversa nuova integra.
Item 4 mezze traverse nuove.
Item 2 camisotti bianchi usati.
Item un mantille tondo.
Item una cortina de botona usada.
Item 4 letti con cavazali 3 et cusini 6.
Item doi sechi de rame.
Item tre caldiere de rame, una granda et doi piccole.
Item doi cadene de fuoco.
Item una fersora.
Item tre telle de fiandra.
Item una credenza.
Item casse sei.
Item un caretello.
Item una mezza cortina de rassa.
Item doi banchaletti usati.

PRILOG 5: Prijepis istražnog procesa protiv Nikole iz Crne Gore (Santo Uffizio, b. 26, 1569. god.)

Magnificus et Excelentissimus Dominus Camellus Chiereganus filius quondam domini Hierolimi Vicentinus testis iuratis. Et interrogatus se a questi giorni passati andando alla santa messa nella chiesa di S. Marco al Capitello occurse cosa alcuna over altro che lo scandalossasse, respondit: Io dirò a Vostri Signori Illustrissimi quello che mi viene a messe uno chi questi giorni che possono essere circa 10 giorni che non me lo ricordo, ritrovandomi ad odir la messa vidi uno che ci chava danari in piedi, quale all' hora io non lo conosceva, che qui fu al levar quel Santissimo Sacramento che fece il sacerdote non si moveva dovesse il cavalier signor Marc' Antonio fedel qual medissimamente aldira la messa come faceva anchora io, et tirolo per la cappa con dirli et farli motte che si levasse davanzi et mi par che gli licesse che li si dovesse ingennochiar quel tale all' hora si volto con faccia serbata come mi parse et di disse queste over simil parole: Attendere ai fari vostri, et non habbisse cura dagli altri et si tirò così un poco da una banda ne vidi

chel ze ingennochiasse, ne facessero reverentia al sacramento anzi li tolto in un certo modo.

Interogato se qual tal si cavo la bereta, respondi: per il vero attendeva alle mie mano et non credo più presto che non che desi.

Interogato dixit: ho poi messo chel si domanda Nicolò da Montenegro et lo non conosce ne se lo vedesse et quel etc.

Illustrissimi et Reverendissimi Signori della Santissima Inquisitione

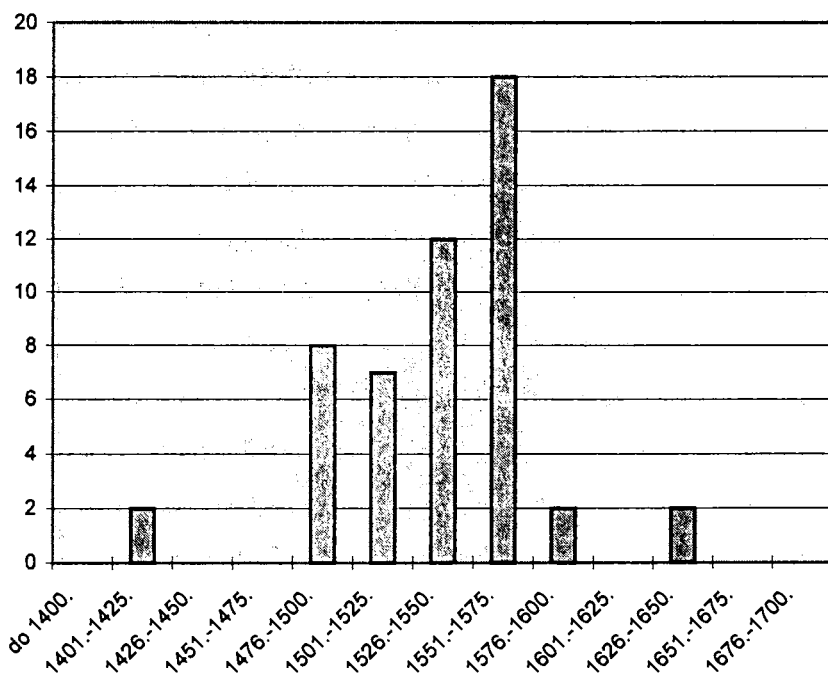
Essendo debito di ogni christiano vero di essaltar la vera fede di Giesù Christo Redentor Nostro, et che annehilar le heresie che vanno serpendo tutta via col mal essemplio, et pessimo effetto. Hor passo a me Don Marco Antonio fedele cavalier dell'ordine di San Lazzaro sì per zelo di creder essaltata la santa fede cattolica, come per deleto del sacrosanto segno che io porto di appalesar un fatto a questo Sacro Tribunale come quello che di grandissimo scandallo, acciò che vegano com'è suo solito di ridur nella bona strada gl'heretici, volendo io venir a penitenze overo con l'ostenative loro siano castigati per separarli, et farli discernere dalli buoni e veri cattolici, al che mi son mosso per puro zelo di Redentore et non per alcun desiderio di utilità che perciò mi potesse nascer e di che nego l'Illustrissimi et Eccellentissimi Signori Vostri me faccino far particolar nota.

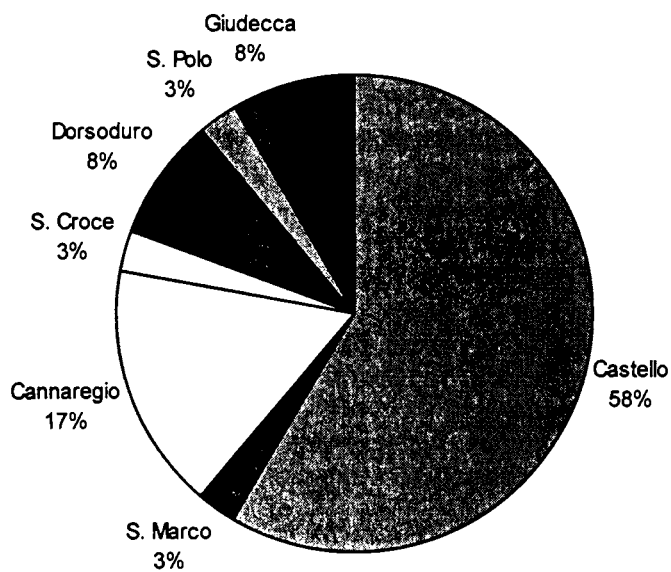
Dico adoque che ritrovandomi alli giorni passati una mattina in chiesa di S. Marco a messa al capitello del Miracoloso Crocifisso essendo stato detto l'evangelio, et essendomi ingennochiato per dir le mie solite orationi mi si posse inanzi uno che io non conosceva all'hora in piedi ferme tra l'altare, et me stando io coltello il che io soportai pacientemente far farlo che si venne all'ellevatione del Santissimo Corpo del Salvator Nostro al qual segno vedendo che costrui non si moveva ponto, ma solleva a me la veduta, con segno di modestia lo tirai per la cappa, acciò che s'ingennochiasse passando che occupato in altro non ponesse mentre quello che si conveniva; ma lui volgendosi a me con un volto severo, et disendomi ghel'huomo non vi pigiate faza cura di me ma attendete a voi sì tiro al quanto indietro et volto a fatto le spalle all'altare temendo sempre la beretta in capo con tutto che si venisse all'elemosine del Santissimo Corpo di Nostro Signore. La qual cosa commesse me et scandalizzo, come credo facesse anco altri segli, posevo messe, che io fui in ge'istante per farne una dimostrazione conveniente, se la riverenza del luogo non m'havesse risentita. Non di meno mi resto talmente nel cuore impressa la memoria di questo accidente, ch'io Vi ho convenuto pensar sempre et ragionardove con siversi son venuto in cognitione che quello tale è un Nicolò da Monte negro già bandito per falsario, et al presente di nuovo presentato per l'inquisitione medesima, et huomo di malissima natura,

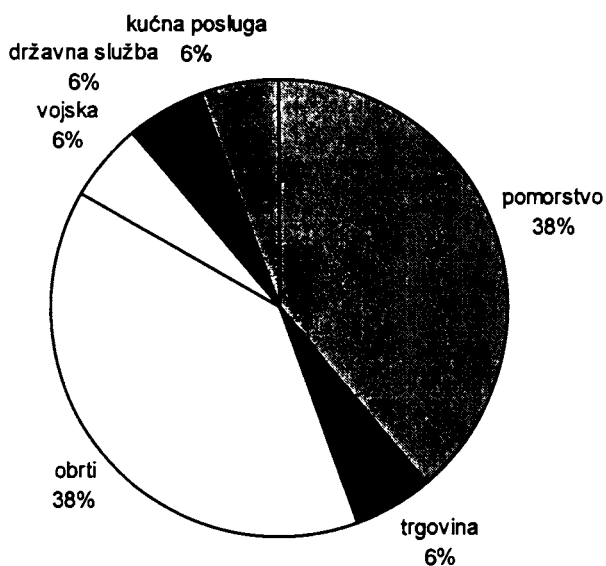
vita, et conditione, tal che mi son confirmado in opinione che possi esser facilmente che'egli non credi non solo nella Santissima Evangelia, ma in credeva altra cosa buona cioè far desse il buon christiano, però non havendo io indagarne più oltre, non dessendo esser suo giudice, ho deliberato sgravar la mia coscienza et darne notici alli Illustrissimi Signori Vostri acciò pigliatame le debita informatione me facciano colla provigione che si conviene, che'io non me aspetto altro salvo del merito, che per quela christiana volontà non puo venire da superiori cosi. A questo fatto Vi so presente il Signor Camillo Chierogato dottor Vicentino che mi era ingennochiato apresso, et un missier Bortolomeo cimador in Rialto, vi potevano esser moltri altri ...

Io D. Marc' Antonio fedel.

PRILOG 6: Učestalost iseljavanja Crnogoraca u Mletke prema godini nastanka oporuke

PRILOG 7: Mjesta stanovanja crnogorskih iseljenika u Mlecima

PRILOG 8: Zanimanja crnogorskih iseljenika u Mlecima

Lovorka Čoralić

**A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MONTENEGRIN
IMMIGRANTS TO VENICE (FROM THE FIFTEENTH TO THE
SEVENTEENTH CENTURY)**

SUMMARY

Key words: *Monte Negro, Venice, the Republic of Venice, migrations, the Middle Ages, Early Modern Age*

The article, based on the source materials from Venetian archives (*Archivio di Stato di Venezia, Archivio della Scuola Dalmata dei Ss. Giorgio e Triffone*) and on the previous results of historiography, presents main directions from the history of migrations from Monte Negro to Venice in the period from the fifteenth to the seventeenth century. Chronological frame and periods of the most frequent migrations of the Montenegrins to Venice has been discussed, the way they were called in sources, places of their residence within the Venetian *sestieri* and parishes, their occupations, economic means and standard, their everyday life within the circle of their families and friends, religious life and relations with Venetian ecclesiastical institutions and individuals, as well as their connections to the community of immigrants from the wider area of East Adriatic coast. In the conclusion, it is emphasised that migrations of the Montenegrins to Venice are an important, but not satisfactorily researched segment of history of this area and that they were an integral part of trans-Adriatic communications during the transitional period from the Middle Ages to the Early Modern Age.

Божидар Шекуларец

ИСТОРИЈА СИМБОЛА У ЦРНОГОРСКОМ ГРБУ

Налазећи се, стицајем историјских околности, на простору близу западноевропских утицаја и култура, племство у Црној Гори прихвата употребу грбова још у средњем вијеку. Успостављањем пријатељских веза и односа са Русијом у вријеме Петровића – Његоша, саставни елементи грбова се јављају као мотиви преузети из грбова источне хералдике. Било је и оних који су формирали оригиналне грбове на основу породичне или родовске традиције настојећи и да што више истакну своје племићке знаке или везе са истакнутим породицама или владарима. У почетку елементи су били веома једноставни, али са усавршавањем грба то постају завршене и оригиналне композиције са одређеним представама о самобитности и традицији.

Најстарији грбови у јужнословенским земљама јављају се најприје на каменим споменицима приморских градова. Појединци су своје грбове доносили из западноевропских земаља или Византије, или су их израђивали под њиховим утицајем.

Симболи на грбовима привлаче посебну пажњу зато што пружају мноштво података о носиоцу грба. Симболично изражавање показује да човјек настоји да одгонетне окружење. Симбол има особину да у једном приступачном изразу споји све свјесне и несвјесне утицаје, инстинктивне и духовне снаге које се сукобљавају или усклађују у човјеку.

Ријеч *симбол* има више значења али је за хералдику интересантна само ријеч *амблем*. *Амблем* је видљив лик усвојен договорно, да би предочио какву идеју, физичко и морално биће: застава је амблем домовине, ловор је амблем славе итд.

Симболика грбовних слика и појединих боја ријетко је претходила настанку грба, већ се чешће јављала као накнадно тумачење. Грбовна слика се састоји од геометријских облика, стилизованих животиња, чудовишта, биљака, небеских тијела и свакојаких предмета.

Као најстарије црногорско знамење (амблем, симбол) може се потенцијално узети печат дукљанског архонта Петра, из друге половине IX вијека, првог познатог дукљанског владара, претходника кнеза Владимира, каснијег првог црногорског свеца, који на аверсу има лик св. Богородице са Христом и лијепо обликоване крстове и кружиће налик монограму са страна. Предпоставља се да је св. Богородица била заштитница дукљанских владара јер су цркве чији су они ктитори углавном су биле њој посвећене.

Лик свеца заштитника – патрона јавља се као симбол на печатима и грбовима градова, печатима српских владара Немањића (нпр. кнеза Мирослава) којима је био заштитник св. Стефан (Стјепан).

Крстови на печату архонта Петра имају симболично значење као саставни дио крстоликог монограма који је као специфичан мотив преузет из византијског културног круга. Ова хералдичка композиција указује да су дукљански владари употребљавали крст као религиозни симбол у грбу више од два вијека прије српске династије Немањића.

На аверсу оловног печата Ђорђа Бодина (XII в.), сина дукљанског краља Бодина, налази се лик св. Георгија у стојећем ставу, са мачем у десној руци, а штитом у лијевој. Очигледно да је Ђорђе као свог заштитника прихватио св. Ђорђа једног од највећих светаца у православљу, опет под утицајем сусједа Византије.

Овдје би се могли убројати и печати манастира у Црној Гори. Најстарији је свакако онај Митрополије Врањине (XIII-XIV в.) који на аверсу садржи уметнут лик св. Николе и са страна натпис са именом свеца.

Црногорци су имали тзв. крсташ - барјак, као општеприхваћени симбол (бијело поље са црвеним обрубом и црвеним плjosнатим крстом у средини). Дакле, крст као симбол који је утемељен на “алај – барјаку” вјероватно је коришћен још у епохи Војислављевића. Тај тзв. “плjosнати крст” налазио се на палијама што су дукљанско-барски надбискупи добијали од папа, у вријеме када су држава и црква

биле тијесно повезане. Црквену заставу са бијелим крстом у средини као симболом сачували су Црногорци у Перију, у Истри, коју су приликом пресељења 1657. године понијели са собом.

Бијели крст на црвеном пољу налазио се и на црногорској поморској застави из 1880. године. Дакле, крст је имао улогу грба и био симбол вјере и црногорске традиције. Иначе, крст је најсвеобухватнији од свих симбола, а постоји још од најдавнијих времена.

Боје у грбу који је штампан у црнобијелој техници, означавају се посебним системом црта: црвена (усправне црте), плава (водоравне црте), зелена (косе црте), црна (уско квадриране), златна (тачкице) и сребрна (празно-бијело поље). Овај начин обиљежавања боја у хералдику је уведен још почетком XIII вијека.

Овдје желимо истаћи да је у грбу династије Војислављевића био лик свјетитеља заштитника, како се види и на фресци св. Михаила у Стонској цркви.

Слично је и на фресци у цркви Св. Петра у Бијелом Пољу гдје је сачуван приказ грба кнеза Мирослава, димензија 48 x 60 cm, са двоглавим црвеним орлом на бијелом штиту, гдје су главе орлова стилизоване у облику љиљана.

Доласком Немањића и формирањем немањићке традиције долази до промјена у Дукљанској држави на свим пољима, па и у хералдичким симболима код којих доминира двоглави орао на штиту грба.

Знак двоглавог орла има дугу историјску традицију, а у Рашкој је преузет под непосредним утицајем Византије. Двоглавог златног орла у полету на грбу имали су црногорски владари Црнојевићи и Петровићи, што је разлог да се детаљније позабавимо овим симболом.

Вјеровало се да наведени симбол потиче из Рима и времена цара Константина Великог и да је отуда преузет у Византији. Међутим, овај амблем се јавља у Византији тек у посљедњим вјековима царства (од XI в.), а као амблем царског достојанства пред сам пад царевине.

Његово поријекло се везује за азијске народе и њихова вјеровања. Још у Вавилону се орао приказивао као симбол моћи државе. Двоглави орао у сумерским митовима говори о дуплим људима и звијерима. Понекад представља и крилато божанско сунце.

Најстарији облик двоглавог орла датира око 2500. године прије Христа и везан је за идеју божанства.

У Етиопији и Египту под сумерским утицајем употребљава се на металним украсима 2000 година прије Христа, а у Месопотамији у хетитским споменицима 1500. године прије Христа. Овај посљедњи

се јавља као доказ утицаја азијских вјерских симбола на народ индоевропског поријекла.

Код европских земаља најстарије примјерке представа двоглавог орла, поред Византије, сусрећемо у Шпанији XII вијека, гдје се приказује црни орао на црној подлози.

У средњем вијеку орао је као главни симбол коришћен и код других народа – муслиманских султана, монголских канова, хришћанских држава у Западној Европи итд.

Цар Фридрих II, који је лично ишао у Јерусалим на челу крсташа 1229. године, служио се царским знамењем црним двоглавим орлом на златном пољу.

Под утицајем политичких веза с Истоком и Цариградом употреба двоглавог орла као симбола власти шири се и у друге земље Средње и Јужне Европе. Ово се свакако односи и на Рашку (Србију) за вријеме владавине Немањића који су, под утицајем Византије, у своју државну традицију увели представу орла.

Орао – краљ птица као њихов општи симбол, је истовремено и симбол анђела. У антици он је Зевсова птица, а у сибирским шумама краљ неба. Кад орао упире поглед у сунце симбол је разумске перцепције. Истовремено, орао може бити и птица заштитник која са врхова космичког стабла чува попут лијека против свих зала. Понекад се изједначаје са муњом и громом, јер раширена крила (као у црногорском грбу) подсећају на изломљене црте муње и крста, а ови су опет симбол цивилизације, ловаца и ратника.

Уколико се орао доведе у везу с јагуаром или лавом (као у грбу Петровић) онда је симбол довођења небеске снаге у везу с телурском снагом. Ако се има у виду да је лав симбол моћи највише власти, симбол сунца и злата, свијетлости, ријечи и правде, онда постаје потпуно јасно довођење у везу ова два знака у црногорском грбу. Двоглави орао је симбол врховне власти, односно царства, краљевства, краљ краљева.

У грбовима су заступљени разни *елементи, природне појаве и небеска тијела*, као: сунце (увијек златно), мјесец, звијезде (петокрака, шестокрака и осмокрака), комета, муња, пламен, дуга, облаци, бријег, пећина, вода (ријека, море, језеро), острво, обала, кланац, долина итд.

Шестокрака и осмокрака звијезда су увијек сребрне, а петокрака сребрне или црвене боје.

Звијезда је извор свјетлости, па приказана у храмовима и црквама има небеско значење. Она је симбол духа, духовне снаге, свјетлости која процири кроз таму.

Звијезда петокрака је симбол средишњег читавања свјетлости, мистичног средишта и жаришта универзума. Шестокрака је симбол везе духа и материје, активног и пасивног принципа, ритам њихове динамике. Седмокрака симболизира број седам, свемирску лиру, сједињавање четвороугла и троугла.

Звијезда је као симбол употребљавана у свим временима, у разним приликама и поводима: у књигама, на новцу, оружју, декорацији, користе је политичке и вјерске вође итд. У Старом завјету она је симбол анђела. Звијезда Даница најављује рађање новог дана, као симбол самог принципа живота. Код Маја се приказује, у виду очију из којих извиру свјетлосни зраци итд.

Митолошке животиње су многобројне: двоглави орао, феникс, грифон, хидра, сфинга, крилати лав, крилата риба, сирена, змај и др.

Змај је чест лик у грбовима и код јужнословенских народа. Приказан је обично као неман која се састоји из дијелова разних животиња: уста крокодила из којих бљује ватру, језик змије, крила шишимиша итд. са четири или рјеђе, двије ноге (Змајевићи, Пераст).

Двоглави орао се, поред црногорског државног грба, налазио и у грбу многих породица као и код других балканских земаља.

Крст је најраспрострањенији симбол и на грбовима се налази у разним варијантама. Он је прије свега симбол црквене власти и установа, али и симбол државе (нпр. Швајцарска) или градова. Неријетко се комбинује са ликовима светитеља. Крст понекад на штиту не додирује његове ивице.

Крст се потврђује као симбол још од најстаријих времена у Египту, Кини и др. земаљама, трећи је у низу од четири темељна симбола и чини везу између њих пресијецањем два правца у средишту, тако да се добијају четири сегмента. Крст као четвороугао симболизује земљу. Најсвеобухватнији је од свих симбола. Крст са једном пречком је *крст јеванђеља*, са двије пречке *жрчки*, са три пречке *крст црквене хијерархије* (*пайски*). Поред ових основних постоје и многе варијанте крста са различитим значењима и симболиком, као што су: малтешки крст, мистични, тзв. живи, омеђени, келтски усмјерени итд.

У црногорским грбовима кацига је металне боје, а плаштеви у више боја. Тако у грбу Балшића, Црнојевића, Вукотића, Пламенаца... кацига има сребрну боју (једном код Балшића и Црнојевића златну), а плаштеви су: код Балшића и Црнојевића црвене боје, Вукотића зелене, Пламенаца плаве боје итд.

Понекад се на кацигама налазе обиљежја феудалне титуле, ранга или привилегија и сл. Отуда се може говорити о хералдичким кацигама царева и краљева, бастарда и племића, војвода, принчева, витезова, грофова, барона, дентлмена итд.

Оне су често украшаване разноврсним детаљима.

Украс кациге обично је садржао природне ликове, односно ликове који су већ били на штиту. Ове ликове можемо подијелити на слиједеће групе: биљни мотиви (лишће, гране, стабла), пера или перјанице, шешири разних облика с перима или крилима, кугле, укошени рогови животиња, крила, птице, ратни знаци – заставе, барјаци, затим, људске или животињске фигуре, рибе, змајеви и друге немани и сл. Украс на грбу Балшића је глава вука, а на грбу Црнојевића змај.

Круна представља највиши ранг у грбу и употребљавана је само у кругу привилегованих. Стога она може бити: царска, краљевска, кнежевска, војводска, грофовска и другог племства. Круна је увијек обојена златном бојом и симболизује врховну власт или господство. Обавезни дио круне су украси: брилијанти, ловорово или палмино лишће и крст на врху. Царска и краљевска круна су по правилу имале по седам кракова, од којих се пет видјело, а кнежевска пет крака, од којих су се три видјела. Одступања има нарочито код старијих грбова.

Типичан примјер застора на црногорским грбовима налазимо на грбовима Петровића који су споља црвене боје, а унутра металне (златне или сребрне).

Када се говори о црногорском грбу обично се подразумејева да симболи потичу из времена Балшића и Црнојевића. Међутим, њихова традиција сеже у знатно дубљу прошлост Црне Горе. Тако лава налазимо представљеног на парапетним плочама са Превлаке код Тивта као и на фрагментима из цркве св. Стефана у Сустјепану изнад Херцег Новог (крилати лав), орла на парапетној плочи из цркве Св. Тома у Кутима, док су на которској крстионици из IX вијека орао и лав приказани заједно уз стабло. Сличне примјере налазимо и на средњовјековним надгробним споменицима на Црногорском приморју, гдје су на штитовима уклесани лавови у ходу или у стојећем ставу. На основу ових примјера очигледно је да су симболи у црногорском грбу наслијеђени из давне прошлости, вјероватно преко медитеранских земаља. Овдје свакако ваља на прво мјесто ставити Византију и Рим имајући у виду традиционалну суревњивост хеленства и латинитета која се нарочито читује у првим вијековима хришћанства, када ови свим силама желе да се наметну једни другима, наравно и земљама којима

су владали. Дукљанска држава налазила се управо на размеђи Истока и Запада и примала је утицаје и једних и других.

Типичан примјерак је печат Ђорђа Бодина који представља риједак примјер сфрагистичко-хералдичких споменика, названих “двојезичним”. Грчки језик је коришћен за аверсне натписе, који су садржавали имена свјетитеља, Христа, Богородице, чији су ликови били представљени. Латински језик је коришћен за обратну страну, гдје је стајало име титулара и дужност власника печата.

Представљање светитеља заштитника код Војислављевића је била устаљена пракса, уосталом као и код владара у другим земљама. Вјероватно је лик св. Михаила био на печату и грбу краља Михаила Војислављевића.

Утицај земаља Западне Европе осјећао се код балканских земаља у свему па и у хералдици. То се свакако односи и на Дукљанску државу, о чему је већ било ријечи. Додуше, хералдички подаци за тај период су веома оскудни, укључујући и градске грбове. Са доласком Немањића у Зету престају претензије и византијски културни утицаји.

Док је велики дио зетске државе пао у састав Османске империје, највећи дио Црногорског приморја освојила је Млетачка република. Управо ова околност је утицала да се и поједини грбови почну различито развијати, нарочито послје ослобођења и промјене статуса појединих градова, породица или држава.

У грб Балшића вучја глава је дошла под утицајем Запада, а двоглави орао у грбу Црнојевића преко Византије и других балканских земаља. Од времена династије Петровића у црногорској хералдици се уочавају још и руски, млетачки и аустријски утицаји. Поједини ликови из грбова често су били употребљавани на новцу, печатима и другим предметима који су припадали властели, феудалним владарима и појединцима.

Примјер за то је зетска династија Балшића. На печатима браће Балшић – Страцимира, Ђурђа и Балше II, од 17. јануара 1368. године, у отиску се оцртава вучја глава с разјапљеним чељустима.

На новцу Ђурђа I Балшића из седме деценије XIV вијека глава вука с разјапљеним чељустима има још и исплажени језик и дужи врат од лика на печату. На печатима Балшића глава вука окренута је супротно правилима, налијево, вјероватно због тога што је на печатњаку била правилно постављена, а на воску се одсликавала супротно.

Грб са вучјом главом разјапљених чељусти на штиту и исто таквом фигуром на круни понавља се и на новцу Балшића све до посљедњег

господара из ове куће – Балше II (1403 - 1421). Уочене су само мање ликовне варијације, што је вјероватно резултат доштампавања новца. На појединим новцима Балше III преко плашта види се пет кракова звијезде, док су краци према плашту отворени, што упућује на то да је у питању вишекрака звијезда. Вјероватно је на основу тога у “илирским грбовницима” представљена седмокрака или осмокрака звијезда на штиту грба Балшића, а вучја глава само на круни.

Дакле, у грбу Балшића вучја глава је сребрне боје, а штит и плашт црвене. Црвена боја доминира и касније у Црној Гори у грбу Црнојевића, тако да се скоро са сигурношћу може прихватити да је ова боја била и на оригиналном грбу Балшића. Осмокрака звијезда је златне или сребрне боје.

Генеза грба Црнојевића може се пратити од самог почетка до потпуног успостављања амблема, а то потврђује чињеница да је Иван Црнојевић добио племићки грб на сједници млетачког Великог вијећа 24.02.1473. године, што је потврђено златном булом чији се препис чува у *Arcshivio di Stato di Venezia, Ex libro privilegiorum II, ch 54*.

На грбу је двоглави орао раширених крила са кутлама у канцама.

Средњовјековној балканској властели узор је био византијски двор, па отуда и тако честа употреба двоглавог орла као симбола у њиховим грбовима. Овај амблем источњачких култура преко Византије узимали су Немањићи, нарочито од времена Стефана Дечанског, као симбол своје моћи. Радо га употребљавају и деспоти Лазаревићи и Бранковићи.

Двоглавог орла су имали и албански великаши XV стољећа – Кастриоти, Мусаки, Дукађини... Родбинске везе Црнојевића и албанских племића утицале су могуће и на њих да дефинитивно прихвате двоглавог орла за свој амблем. Нарочито због претензија на територије Скендербега Кастриота након његове смрти 1468. године и права на наслеђе Маре Црнојевић, родом од Кастриота. Исто тако и прва Иванова жена Гојсава, родом од Аријанита Комнина имала је такође грб са двоглавим орлом.

Грб Црнојевића узет је и као украс на инкунабулама њихове штампарије (Октоиху и Псалтиру) који има двоглавог орла идентичног оном са парапетне плоче и печата Оснивачке повеље.

Аналогије ловоровог вијенца са круном, анђелима и птицама које чувају грб налазимо на каменој пластици у Италији, на јадранском приморју и у млетачкој штампи као ренесансне мотиве.

Двоглави златни орао Црнојевића доминира на њиховом штиту црвене боје која је у црногорској хералдици употребљавана и прије и после Црнојевића.

Крст је у XII вијеку постао главно знамење крсташа те он улази у њихове грбове као основни знак. Њега су стављали на штитове и на хаљине у борби против невјерника. Поједине породице су често уносиле измјене на овом знаку да би га могле користити. Зато је крст мијењао облик и боју.

Крст на шљему грба Ивана Црнојевића је свакако имао исто значење имајући у виду да је велики дио Црнојевића државе већ био окупиран и под турском влашћу, а они су морали селити своје сједиште неколико пута.

Традицију црногорског грба са двоглавим златним орлом из времена Црнојевића преузела је нова црногорска династија Петровић-Његош. Заправо, наставља се континуитет црногорског грба. Потврду налазимо у бројним изворима: архивима, музејима, печатима, повељама и писмима, заставама, разним предметима и објектима и на другом материјалу. Грб Петровића као владара и митрополита коришћен је истовремено и као грб књажевине и краљевине Црне Горе, што је била уобичајена пракса владара.

На грбу владике Данила је двоглави орао, свака глава носи круну, а трећа круна виси између ових. Орао је високо уздигнутих крила рађен по узору на Црнојевића грб, а на грудима носи мањи грб андријевског типа.

Данилов насљедник митрополит Сава такође уноси неке измјене у грб. На грудима орла нема никаквих додатака, а у канцама орао држи змију. Овај облик грба налази се на двије наспрамне стране на огради бунара у кругу манастира Подмаине, или Подострог, близу Будве, вјероватно из 1747. године. На двијема преосталим странама бунара су фигуре лава и главе анђела са крилима.

Змија као темељни архетип, повезан с изворима живота и имажинације задржала је своја симболична значења која су често посве опречна. Понекад је она такмац човјеку, избија из устију сјене, пукотине и процијеп, да би испљунула смрт или живот. Змија је, према *Bachelardu*, један од најважнијих архетипова људске душе. Земаљски подземни свијет, кроз који мора проћи сунце сваког дана да би осигурало своје поновно рађање, у Египту је потпуно у знаку змије. Надахњујућа улога змије у пуном свијетлу појављује се у митовима и ритуалима који се односе на животопис и култ великих божанстава пјесништва,

музике и медицине, односно на култ Аполона и Диониза. У хришћанству, према Књизи бројева, одабрани народ поново налази живот уз помоћ змије. Понекад је и Христ, као обновитељ човјечанства, приказан као змија од мједи на крсту.

Симбол анђела је риједак у црногорској хералдици. Један од изузетака је на подмаинском бунару који са грбом и лавовима очигледно представља једну цјелину. Анђели су посредници између Бога и земаљског живота, а спомињу се у различитим облицима, у адским, утаритским, библијским и другим текстовима. То су духовна бића или прозачна тијела која од људи могу попримити само вањски изглед. Они су гласници, чувари, водичи звијезда, извршиоци закона, заштитници изабраних итд. Неки у њима виде симболе духовног реда, симболе божанских функција, везе појединаца са Богом, и сл.

Владика Василије је користио грб из доба владике Данила и свога савременика Саве.

Грб на печату владике Саве са писма од 18. XII 1779. је нешто измијењен. Нема змија и анђела, круна је другачија – срцолика и ужа, а натпис је дат у скраћеном облику.

Основне варијанте грба Петра I биле су скоро истовјетне.

Штит је квадратног типа, доље заобљен и горе с изломљеним угловима. У горњем дијелу је двоглави орао високо уздигнутих крила и главама спуштеним на крила. Изнад штита је круна краљевског типа смјештена између крста и владичанског штапа. Застори који прекривају штит падају до његовог дна. Испод орла у доњем мањем дијелу штита је лав у скоку окренут у десну хералдичку страну.

У вријеме владике Петра II Петровића Његоша, вјероватно због уважавања ауторитета већ проглашеног свеца, Петра I, није било промјена у црногорском грбу. То потврђују примјерци са печата и црногорског пасоша из 1834. и 1837. године гдје је поред мохура цијеле Црне Горе утиснут и Његошев печат. Једино је текст натписа различит. Тек ће на грбу печата са пасоша из 1843. доћи до мањих промјена, на коме се у духу промјена налази двоглави орао високо уздигнутих крила, али са малом круном изнад главе, скиптром и шаром у канцама, те ходајућим лавом.

Златни лав на црвеном штиту у црногорској хералдици је обично у покрету. Три сребрне шестокраке звијезде налазимо у грбовима црногорских породица (нпр. Церовића), али на државном грбу је изузетак. Она је честа у многим грбовима и увијек је сребрне боје, а јавља се и у комбинацији са полумјесецем.

Шестокрака звијезда симболизује обухватање духа и материје, активног и пасивног принципа, ритам њихове динамике и закон еволуције, док седмокрака симболизује број седам као склад свијета.

Мјесец као симбол је вијековима у употреби код многих народа, од Инка и Астека до новијег времена. Због вјечног враћања своје почетном облику и бесконачне периодичности мјесец је изразито небеско тијело ритма живота. Он управља свим космичким нивоима и универзално је средство мјерења. Мјесец је за човјека симбол пријелаза у смрт и из смрти у живот, односно цикличне обнове.

Изузетак са описаног државног грба, знак полумјесеца, може се наћи на црногорским породичним грбовима Вукотића (три сребрна полумјесеца окренута горе), Војновића (такође, три сребрна), Жарковића (три) итд. Шестокрака звијезда на црвеној подлози урађена је и на црногорској капи књаза Данила као пријестолонаследника, вјероватно према црногорској традицији још од времена Црнојевића, јер су на грбу Ђурђа Црнојевића у Октоиху првогласнику из 1493/4. год. садржане четири шестокраке сребрне звијезде размјештене око ногу и репа двоглавог орла, на црвеној подлози. Четири звијезде у астрологији биле су најважније још у вријеме Вавилонског календара, као претходнице рођења свих Божјих синова. Није ли то симбол четири паса Црнојевића на челу Црне Горе?

Седмокрака звијезда из времена књаза Данила налази се и на капи војводе Ђура Кусовца.

Уколико се узме у обзир цијела композиција, орао као птица свијетлости и просвјетљења, симбол снаге и слободе, побједи и краљевског достојанства, те звијезде и полумјесец, симболи духовности и бесконачности, добија се јединствени амблем као небески симбол.

Доласком на црногорски пријесто књаза и касније краља Николе Петровића, с обзиром на његову дугу владавину, те међународно признање државе Црне Горе, настала су бројна знамења у виду грба, заставе, печата, медаља, војних чинова, државних звања, институција итд. То је довело до тога да су настале и различите хералдичке представе. Наравно, у почетку његове владавине хералдичких новина је мало. Са златног двоглавог орла скида се само мач из десне каце, док све друго у грбу остаје исто. Временом су промјене постале чешће и бројније. Лав се у односу на орла појављује у варијантама – на грудима орла у државном грбу, али и испод његових канци - на заставама, старје-шинским ознакама (сенатора, командира), свечаним омотима књига и сл.

Послије Берлинског конгреса највећа промјена се односи на то да је двоглави орао некад сребрне, некад златне боје. Остали детаљи су тако постојани да се већ може говорити о стандардизацији или унифицирању амблема наслијеђених из ранијих периода. У варијантама када је лав *passant* испод канци орла, на малом штиту, на грудима орла уписани су иницијали “НГ” (Никола Први).

“Грб Књажевине Црне Горе је двоглави бијели орао са царском круном над орловскијем главама са царскијем скиптром у десној, а са шаром на лијевој канци. На прсима му је лав на црвеном штиту”. Међутим, од овога прописаног правила било је одступања, па је штит са златним лавом понекад зелен, некад плав, са зеленим подножјем, црвен са зеленим подножјем и тако даље.

Након проглашења Црне Горе за краљевину у грбу се умјесто тзв. царске, односно књажевске, ставља краљевска круна.

Поводом Божићног устанка црногорског народа, тзв. Божићне побуне 1919. године је урађен лијепо стилизовани грб који има благо овални штит уоквирен лаворовим вијенцем на којему је ушлетена тробојка (црвена-небоплавно-бијела) тако да се појављује на осам мјеста. На врху грба је трака са геслом: ЗА ПРАВО, ЧАСТ И СЛОБОДУ ЦРНЕ ГОРЕ.

На штиту је двоглави златни орао са високо уздигнутим крилима, са малим црвеним штитом на грудима на чијем подножју сиве боје хода златни лав. У канцама орла су традиционално скиптар и шар, а преко његових груди се укрштају мачеви који пролазе кроз вијенац тако да корице мачева са страна подножја грба имају улогу чуvara.

Мач је првјенствено симбол војничког позива и његове врлине, неустрашивости, његове функције и снаге, какав налазимо у грбу књаза Данила Петровића. Међутим, укрштени двосјекли мачеви на грбу црногорских устаника 1919. године представљају ратнички симбол, “симбол светог рата, који је прије свега унутрашњи рат”. Мач је истовремено симбол свијетлости и блеска, оштрица која сјаји као муња, оружје витезова и јунака.

Нови грб црногорске државе појављује се 1945. године када Црна Гора враћа свој субјективитет као једна од шест република Федеративне Народне Републике Југославије. Поље овалног штита окружено је лаворовим вијенцем гдје се на врху између завршетака кракова налази црвена звијезда петокрака, а у подножју тробојка (црвена, небоплавна и бијела) на којој је натпис: Федеративна Црна

Гора. На штиту је представљен масив Ловћена са капелом на врху и морем у позадини.

Измјене су успиједиле већ 1946. када лаворов вијенац златне боје у подножју повезује тробојка намјештена тако да је нестао натпис са претходног грба. На врху је, такође, црвена звијезда петокрака, а на пољу штита бијеле боје Ловћен тегетне боје са капелом на врху и морем у позадини. Године 1974. долази до измјена само на крацима петокрака.

Заслужује да се посебно опише и један регионални грб који је нашао мјесто у “Илирском грбовнику” као грб “Primoria”, односно “Primordiae”.

Грб Приморја је представљен веома једноставно. Састоји се само од полуокруглог штита црвене боје који са обје стране има полукружна удубљења. На штиту се налази рука човјека у оклопу са исуканом сабљом металне (сребрне) боје, као и рука. Овакав одсјечени грб припада тзв. њемачком типу штитова. Рука је краљевски знак, оруђе власти и ознака доминације. Десна рука је и рука која благосиља, знак свјештеничке власти, док је рука са мачем (сабљом) рука правде која симболизује стољетну борбу с освајачима и непријатељима. У библијској и хришћанској традицији рука је симбол власти и надмоћи. Она служи оружју и оруђу, по њој се човјек разликује од других живих бића.

Осамостаљивањем и јачањем градова у XIII вијеку појављују се градски грбови као симболи њихове независности. Тако је било и у Црној Гори. Грб града Бара је сачуван у десетак варијанти: са косим гредама (1-4), овалним, јајастим или троугластим штитом. Карактеристична су два грба Бара који на штиту имају симболе цвијећа – руже или љиљане.

Ружа се због изузетне љепоте највише користи као симбол живота, душе, срца и љубави. Међутим, у грбу је могла имати и друга значења: симбол проливане крви и поновног рађања, ружичаста боја знак је препорода итд. У грбу града Бара су три руже, симбол хришћанства.

С друге стране, љиљан је симбол бјелине, чистоће и недужности или израз метаморфозе. Љиљан у себи спаја симболику воде и мјесеца, чиме постаје цвијет славе. У грбовима се јавља са бројем шест (као у грбу Бара), што је симбол славе и извор плодности.

Ипак, за грб града Бара може се рећи да садржи типичне греде (косо или водоравно постављене) које симболизују чврсту везу града са морем и залеђем.

На улцињском циборију, с почетка IX вијека, поред имена донаторове жене (К) Гузме (донаторово име недостаје због оштећености натписа) сачувани су симболи бикова са страна који у грбовима представљају чуваре грба. Бик као симбол снаге, као вјерски амблем потиче из почетка III вијека прије н.е. Код Грка се узима за симбол побијешњеле силе посвећене боговима.

Грб града Пераста је веома декоративно урађен. Штит је раздијељен по средини крстом који лебди, а придржавају га двије затворене руке, око штита је украс са круном на врху. Лијева рука се повезује с правдом, а десна с милосрђем, док су обије на перашком грбу. Крст је најкарактеристичнији симбол хришћанских цркава, понекад симбол држава, а овдје и симбол града. Грб *Обћине Перашке* са страна има по двије заставе у улози чувара грба, а испод штита су два добоша испод којих је натпис OBĆINA PERAŠKA.

Уопште узевши, заставе и барјаци су ратнички и државни симболи, уједно и знаци заповиједи, збора и амблем вође. Њима се позивало на акцију, ратничку или духовну. Барјак који се вијори симболизује кретање. Добош (бубањ) је симбол психичког оружја које изнутра слаби отпор непријатеља. Сматра се средиштем свете снаге, грми попут грома; диже народ на узбуну и напад, али је и сам глас заштитничких сила од којег потичу богатства земље.

Литература

1. С. Антољак, *Помоћне историјске науке*, Краљево 1971, 123.
2. Словарь иностранных слов, Под ред. В. И. Лёхина и Ф. Н. Петрова, Москва 1954, 167.
3. Большая советская энциклопедия, т. 10, Москва 1952, 602.
4. В. Zmajić, *Heraldika*, Zagreb 1971, 11.
5. Ю. В. Арсеньев, *Геральдика*, Москва 1908, 207.
6. J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, VI.
7. А. Палавестра, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 15.
8. А. Соловјев, *Посијанак илирске хералдике и породица Охмучевић*, Гласник Скопског научног друштва књ. XII, Скопље 1932.
9. Б. Шекуларац, М. Атлагић, *Помоћне историјске науке*, Приштина 1997, 292 -326.

10. П. Мијовић, *Културе Црне Горе*, Титоград 1987, 152-153.
11. А. Коžар, I. Balta, *Pomoćne historijske nauke*, Tuzla 2003, 204 – 205.
12. Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе*, Цетиње 1994, 51-52.
13. Д. Радојевић, *Понешто о црногорским обиљежјима*, Побједа, Подгорица 08. XII 2001, 35.
14. А. Матковски, *Грбовиће на Македонија*, Куманово 1990, 17.
15. А. Соловјев, *Историја српског зрба*, Мелбурн 1958, 117.
16. Н. П. Кондаков, *Очерки и заметки*, Прага 1929, 15.
17. Каменцова и Устюгов, *Русская сфрагистика и геральдика*, Москва 1963, 17.
18. М. Ђирић, *Херальдика I*, Београд 1983, 3.
19. Гласник хералдике, год. I, бр. 1, Загреб 05. IX 1937, 7.
20. Ю. В. Арсеньевъ, *Геральдика*, Москва 1908, 139.
21. А. V. Duišin, *Kodex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien – Herzegovina, Dubrovnik, Kotor, und Vojvodina*, Zagreb 1938, 74.
22. М. Gross, *O položaju plemstva u strukturi elite u sjevernoj Hrvatskoj potkraj XIX i početkom XX vijeka*, Historijski zbornik XXII, Zagreb 1978, 129.

Bozidar Sekularac

Histoire des symboles sur le blason monténégrin

Résumé

Sous l'influence des pays occidentaux, la noblesse monténégrine avait commencé à appliquer des blasons au Moyen âge. Se rapprochant de la Russie, notamment à l'époque de la dynastie des Petrovic, l'on introduisit des éléments particuliers de l'héraldique de l'Orient. Bien évidemment, il y en avait de ceux qui possédaient des blasons originaux pour accentuer sa tradition familiale et son origine nobiliaire. Au début, il s'agissait des éléments très modestes, mais, avec le temps, l'on pouvait constater des compositions originales et complètes des blasons entiers, représentant certaines idées de tradition et d'authenticité.

La fabrication des blasons était souvent inspirée par des raisons purement pratiques - souligner la différence entre les états, le peuple et les richesses des dynasties. Au Moyen âge, les souverains ont souvent prenaient le blason familial pour le blason d'état, ce qui valait aussi pour le Monténégro. La dynastie des Petrovic a rompu cette tradition et depuis cette époque, nous sommes témoins d'une hyperproduction des blasons qui se distinguaient en blasons d'état, de familles ou d'église. Par conséquent, si l'on suit le développement d'un blason, l'on est à mesure de reconstruire la tradition, les coutumes et la voie historique d'un état.

Si l'on observe de près le blason monténégrin, il est évident qu'il s'y trouve deux éléments principales: le lion et l'aigle. La plupart des gens pensent que ces symboles datent de l'époque des dynasties des Balsici et des Crnojevici. Mais, la tradition de ces symboles remonte beaucoup plus loin dans le passé. On trouve le lion sur une pierre tombale dans la presque île *Prevlaka* près de *Tivat* et aussi à l'intérieur de l'église Saint Stefan au-dessus de *Herceg-Nov*i. Concernant le motif de l'aigle, l'on en trouve un sur une pierre tombale dans l'église Saint Toma à Kuti, tandis que dans le baptistère de Kotor du IX siècle, le lion et l'aigle sont représentés ensemble près de l'arbre. Nous pouvons trouver des exemples similaires sur des restes des monuments du Moyen âge sur la côte monténégrine où nous pouvons voir sur les boucliers des lions gravés en marches ou restés debout.

Il est évident que les symboles sur le blason monténégrin remontent dans un passé très lointain et qu'ils ont été introduits au Monténégro par des pays méditerranéens. Comme l'état de Docléa se trouvait au carrefour de deux vastes empires, la Byzance et l'Empire romain, il était normal qu'il ait été obligé de subir l'influence de l'un et de l'autre empire.

Радован Радоњић

НАЦИЈА И НАЦИОНАЛНО У ИСТОРИЈСКОМ ПРОЦЕСУ

У прошлости, не тако давној, многи су поводећи се за Марксом били склони да кажу како историја није ништа друго до еманат класног конфликта. У најновије вријеме, исту актуелност имала је Хангтитонова теза о сукобу цивилизација као усуду човјечанства у блиској будућности. У сјени ових, опстојавала је мисао о значају нације и националног за историјски процес. Након промјена у друштвеној структури и односима, које је донијела техничко-технолошка револуција, идеја класне борбе као демијурга историје готово се и не помиње. Семјуел Хангтитон не стоји више тако чврсто на својим ранијим становиштима. Нација и национално, међутим, још ни издалека нијесу историјски дезактуелизовани. Промијенили су им се донекле карактер и појавни облици, особито у тзв. развијеном свијету, али им је пулсација и даље снажна. Понегдје је та пулсација толика и таква да нација и национално - као идеја и оријентација, “отворено” питање или фактички проблем, потенција или реметилачки фактор - представља “незаобилазни саставни дио” свих друштвених процеса, једнако оних у економској и социјалној сфери као и оних у сфери политичког или културног. То је разлог да овај прилог буде посвећен феномену нације и националног. При томе, циљ прилога не надилази амбицију да се у најопштијим назнакама, углавном на нивоу појмовно-категоријалног, објасни: што је нација и када настаје, какав значај њена појава има, која искушења имплицира и какве се злоупотребе с њом и поводом ње врше. Такав циљ прилога определијелио је његову структуру.

Нација (од лат. *natio* - род, родбина, племе, скуп) спада у оне ентитете чији појам није никада било лако одредити.

У староримској традицији, изворишту овог појма, под нацијом се подразумева друштвена заједница нижег ранга. У питању су, углавном, варварске племенске заједнице (*nationes brutae*), наспрам и насупрот којих се налазе заједнице правно заштићених и равноправних римских грађана (*populus Romanus*). С појавом *Светог римског царства нација*, у XIII вијеку, мијења се значење појма нације. Истовремено, појам нације дистингуира се од појма народа.¹

У англосаксонској традицији појам нације поистовјећује се с појмом државе, схваћене као асоцијација слободних и равноправних грађана.² Држава се сматра националном зато што је заснована на територијалном принципу и централизована, а њена централна власт је суверена (није подређена ниједном другом тијелу унутар исте територије). Та обиљежја чине ову државу другачијом од “премодерне државе” која није могла бити национална, јер је “представљала отаџбину људима које је повезивала лојалност према политичком владоцу”.³ Или,

¹ Појам народа се у различитим културноисторијским условима различито одређује. Једни, тако, под тим појмом подразумевају укупност људи који настањују неку територију, чинећи при томе неку друштвену или државну заједницу (становништво). Други под народом подразумевају етнички одређену јединицу човјечанства (Германи, Словени). Трећи народ схватају као масу “обичних” грађана (чланова неког друштва), за разлику од “виших” слојева и елита. Четврти у народу виде укупност грађана (држављана) једне државе као равноправних политичких субјеката, без обзира на националне, културне, вјерске и друге разлике међу њима. Пети народ схватају као још неосвијешћену етничку заједницу, тј. етничку заједницу у преднационалној фази свог конституисања. Или, још прецизније, они сматрају да је народ етничка група која се објективно (по себи) историјски обликује на основу заједничке територије, језика, обичаја, традиције, религије, културе, а која се субјективно (за себе) конституише као нација тек кад развије националну свијест. Национална свијест, у том контексту, предуслов је стварања програма националне самодинамике, чији крајњи акт озбиљења јесте формирање националне државе. Шести, попут Масната, користе појам “националитета”, под којим подразумевају друштвену групу повезану одређеним етнографским карактеристикама (могући народ), која може али не мора да се обликује у нацију (*Albert Masnata: Nationalitet et Federalisme, Luisane 1933, str. 10-12.*). Седми, попут Карла Дојча, на појам народа (*people*) надограђују три нивоа заједништва: националност, нацију и националну државу (Према: *Zvonko Lerotić, Nacija, Zagreb 1977, str. 103-105*).

² Тако Дал нацију дефинише као “територијалну целину у којој постоји групација људи једне или више националности, коју обично карактеришу релативно велика димензија и независан статус” (Роберт Дал: *Демократија и њени критичари*, Подгорица 1999, стр. 299).

³ Јанош Киш: *Грађење нације и иза тога*, у: *Може ли се извозити либерални плурализам?*, Београд 2002, стр. 199.

другачије казано: модерна држава је могућа једино тамо гдје се њени субјекти међусобно признају као равноправни чланови политичке заједнице а државу виде као сопствену политичку организацију; само тамо гдје се субјекти државе међусобно признају као равноправни, а државу виде као сопствену политичку организацију, ради се о националној држави; “тамо гдје је држава национална држава, политичка заједница коју она креира представља нацију”.⁴ Саобразно таквом поимању нације, свјетско удружење држава добило је назив Организација уједињених нација, а националност се поистовјећује са држављанством.

На европском континенту схватања нације и националног знатно су другачија. Европа јесте простор на коме се први пут помиње термин нација у модерном значењу,⁵ али је она и поприште бројних, међусобно често веома супротстављених теоријских расправа о нацији и националном. Међу овим теоријама познатије су: *субјективистичко-психолошка*, коју развијају углавном француски теоретичари (Е. Репан, Р. Жуане, М. , П. Анри), заступници тезе да “сјећање на заједничку прошлост” представља један од најзначајнијих конститутивних елемената нације; *емпиријско-позитивистичка*, коју развијају углавном италијански теоретичари (Р. Манџини, Р. Мамјани, Л. Palma, Р. Fiore), поборници идеје да нацију треба објашњавати на темељу емпиријских проучавања већ оформљене италијанске нације, а не из угла метафизичко-филозофских концепција о националном духу као јединству крви и земље, судбине и провиђења; *објективно-идеалистичка*, коју развијају углавном њемачки филозофи (Фихте, Хегел), поборници идеје нације као “манифестације народног духа; *аустромарксистичка*, коју развијају углавном аустријски и њемачки теоретичари социјалдемократске оријентације (А. Бауер, К. Ренер, К. Кауцки), који о нацији говоре као о историјској категорији са строго одређеним функцијама, чији се проблем у сложеним заједницама рјешава принципом културне аутономије; *марксистичка*, коју развијају водећи теоретичари ове оријентације (К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Лењин), привржени идеји нације као битном елементу револуционарног процеса и претпоставци друштвеног прогреса и демократске еманципације. Ма колико велике, ове разлике ипак нијесу битније нарушиле европску континенталну традицију, која националну идеју непосредно доводи у

⁴ Исто, стр. 201.

⁵ Појам нације у савременом значењу први пут је употребљен 1810. године. Термин “нација” ушао је 1893. године у Рјечник Француске академије наука (Види: *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, стр. 599).

везу са етничким поријеклом,⁶ заједничком историјском прошлошћу и културом, те схватањем државе као оквира исказивања и остваривања ових, односно као политичког циља оних конституисаних националних ентитета који је раније нијесу имали. Одлучујућа у том погледу била је чињеница да је конституисање нација на европском тлу, започето током XVII и XVIII вијека, имало карактер процеса у коме су дошли до изражаја управо ти моменти. Тако се потврдило да су етничка сродност, заједничка култура и језик имали веома значајну улогу у конституисању и развоју нација. Етничка припадност била је основа и оквир, а заједница језика је често била “природна граница” националног уједињавања. Ти су фактори задобијали одлучујући значај од тренутка када су социјално-економски моменти и интереси почели тјешње повезивати људе на одређеном простору. Показало се да су и заједнички услови историјског развоја, држава и географски фактор уопште, такође имали значајну улогу у формирању нације. Но, показало се и то да многи моменти и елементи на којима инсистирају поменуте теорије нијесу имали претпостављени значај.⁷

Садржаји и резултати историјског процеса у овој области дали су, дакле, основа да се у европској континенталној традицији, упркос наведеним разликама, нација дефинише као специфична, политички конституисана заједница људи, коју повезују историјски развој, територија, етничко поријекло, култура (укључујући традицију, обичаје, језик, писмо) држава (не обавезно и тежња за заједничком државом), те развијена свијест о националној припадности и еманципацији.⁸

⁶ Инсистирајући на значају тог момента за формирање националних заједница Русо, на примјер, каже: “Људи који су дотле лутали по шумама, нашавши себи чвршћи ослонац, почеше да се прикупљају, здружују у заједницу и да образују у свакој области народ истих обележја и обичаја, уједињен не толико правилима и законима колико истим начином живота, исхране, као и утицајем поднебља” (Жан Жак Русо: *О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Београд 1949, стр. 143).

⁷ Примјера ради, утицај религије на формирање нације није свуда био исти и једнако важан, како су то претпостављали теоретичари из тзв. италијанске школе нације. Јер, упркос томе што се значај религијског фактора у неким случајевима (нпр. код формирања балканских нација) не може порећи, има случајева гдје је он посве ирелевантан (национално јединство Енглеза или Њемаца, на примјер, није ни најмање угрожено њиховим различитим религијским одређењима). Код формирање већине европских нација показало се и то да расни и културно-психолошки фактори нијесу битније утицали на тај процес, као што су тврдили присталице расне и психолошке теорије у оквиру тзв. француске психолошке школе и њемачке школе међународног права и антропологије.

⁸ Петар Влаховић нацију с етнолошког становишта одређује као историјски формирану стабилну заједницу, насталу “на основи заједничког језика, територије и економског живота, коју прожима свијест о заједничкој припадности и цјеловитости”

Таква, модерна нација, појавила се у вријеме и непосредно након грађанских револуција у Сјеверној Америци и Европи. То је вријеме духовне климе чији коријени сежу до реформације⁹ и просвјетитељства,¹⁰ али и фактичког развоја нових политичких и економских односа. Тај контекст је омогућио да “стварање нације” (*nation-marking*) током XIX вијека протекне у знаку: с једне стране, верификације “припремних радова историје” на том плану; с друге стране, функционалне “операционализације” нације и националног као важног чиниоца свеколиког друштвеног развоја. Говорећи о првом, тј. о “претходном раду историје”, Најдан Пашић, на примјер, истиче да тренутак када настаје нација није ништа друго до тренутак згушњавања и тјешњег унутрашњег повезивања свих оних елемената заједништва који су већ латентно присутни и створени током историје.¹¹

*

(Петар Влаховић: *Схватање појмова етнос-народ-нација у етнологији*, Београд, “Гледишта”, бр. 1-2/1983, стр. 43-44).

⁹ Ријеч је о таласу вјерских покрета у XVI вијеку, изазваном сукобима између новонастале силе - националне државе, оличене у апсолутној монархији, и феудалних црквених снага. Мада увијена у религијско рухо, реформација је окренута еминентно свјетовним питањима. Такви су јој и резултати: задаје се посљедњи ударац тежњама за стварање универзалне европске заједнице под влашћу римског цара или папе; демократизује се црквена организација (сви вјерници бирају црквене органе и сви могу вршити црквену власт) и укида се њена хијерархија, што доводи не само до наглог опадања утицаја духовних отаца на свјетовни живот, већ и до озбиљног растакања саме црквене идеологије (јавља се *протестантизам*); стварају се националне цркве и уводи народни језик у богослужење и вјерску наставу, што даје снажне импулсе развоју националних култура и других еманципаторских садржаја у многим земљама.

¹⁰ Кант за просвјетитељство каже: “Просвјетитељство је човјеков излаз из непунољетства за које је сам крив... *Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш сопственим расуђивањем. То је порука просвјетитељства” (Према: Е. В. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, Београд-Подгорица 1997, стр. 294).

¹¹ “Елементи заједништва из којих се састоји друштвено биће нације састоји се од многих векова историјског развоја и укрштања различитих утицаја. Заједнички језик и мање или више развијена и устаљена економска повезаност, уједињавање и заједнички живот у ужим и ширим политичким (државним) и идејним (религијским и другим) заједницама, заједничка свест која се формира под утицајем заједничке ‘историјске судбине’ и предања о заједничким борбама, страдањима и победама у прошлости, тековине и творевине националне културе, од митова и обичаја, од уметничких и научних остварења, одређене црте колективног карактера и менталитета које се развијају из нагомиланог искуства, устаљених облика понашања и традиција - сва та социјална грађа из које се у датом тренутку формира нација - има своју дугу и сложену генезу и еволуцију” (Најдан Пашић: *Нација и национализам*, у: *Енциклопедија политичке културе*, Београд 1993, стр. 709).

Глобална друштвена интеграција историјски се одвијала у различитим заједницама и организацијама: крвно-сродничким (породица, братство, племе), функционалним (црква, еснафи), територијално-политичким (партије, покрети). Ниједна од њих, међутим, није имала онај опсег, онај интензитет и карактер унутрашње кохезије, какав има нација. У том смислу, нација се може сматрати новим великим искоракom и квалитетом у историјском процесу интеграције друштвеног живота и идентификовања појединаца са друштвеном средином којој припадају.

Појава нација, као новог квалитета и облика повезивања људи и простора на којима живе, има крупне, далекосежне посљедице по укупан друштвени развој. Сви “наслијеђени” облици друштвеног организовања и дјеловања стављени су на пробу и суочени с новим могућностима и неизвјесностима. Ствара се широко национално тржиште, ослобођено феудалних стега и облика контроле. Модерна национална држава заузела је простор расцјепканих феудалних државица, а њихове инертне и “божјом помоћу” штићене институције замијенила политичком и правном структуром створеном по критеријумима друштвене оправданости и сврсисходности. Статичност претходне друштвено-економске формације, која опстоји на идеалу тражења савршенства у датом, уступа мјесто динамизму утемељеном на филозофији сталног трагања за другачијим, бољим. Умјесто присталица реда и сигурности, склоних идеји фаталистичког мирења с датим, на сцену ступају поборници идеје напретка без граница, увјерени да срећа статички не постоји, да је она у напредовању а не у чињеници да је напредак остварен. Активизам “без граница” и конкуренција свих вриједности потискују у други план традиционалне, лично и породично обојене, напола натуралне везе међу људима. Умјесто идиличних представа о могућој хармонији и једнакости свих у добру и злу, намећу се реалније, прагматичније визије свијета и живота. Лагодна академска размишљања о иделаним монархијама и републикама, те принципима природног права и вјечне правде и морала, замјењују се конкретним пројектима и процесима стварања држава које су способне да саме рјешавају своје унутрашње проблеме и одоле евентуалним спољним притисцима. Вертикална, аристократска структура друштва узмиче пред хоризонталном, демократском. Питање суверенитета, осим нових интерних, добија и неке важне екстерне садржаје. Ријечју, стварањем заједнице интереса у оквиру нације, који надилазе разне раније подјеле и антагонизме, отвара се перспектива бржег друштвеног и економског развоја, те напретка у остваривању демократских права човјека и његове културне афирмације.

Наравно, значај појаве нације не схватају сви једнако и на исти начин. Разлике у том погледу нарочито су велике међу теоретичарима који се баве питањем демократског у историјском процесу.

Теоретичари тзв. либерално-демократске оријентације, на примјер, у нацији превасходно виде претпоставку (чак инструмент) ширења простора привредне активности изван контроле државе (слободно тржиште) и уопште административног мијешања у токове проширене репродукције.¹² За њих, дакле, основни смисао и оправдање интеграције која се врши на основу јачања и ширења националне државе јесте у повезивању и интегрисању простора на којима се друштво уједињује у оквиру дјеловања економских законитости. Аналогно томе: има смисла и историјског оправдања само она нација (национална држава) која може да оствари такву функцију, тј. која својим простором и бројем становника омогућује такву интеграцију. Држећи се овог критеријума, неки теоретичари либерално-демократске оријентације питали су се да ли Ирска може бити национална држава, с обзиром на то да има релативно ограничену територију и мали број становника. Теоретичари неких других оријентације, имајући у виду исти критеријум, прогнозирали су да у Европи “има мјеста само за десетак нација”.¹³

Телеолошко-прагматски приступ питању смисла и функције нације имају и теоретичари социјалистичке (комунистичке) оријентације. С тим што они у нацији виде једну од претпоставки, с једне стране, за друштвено ослобођење рада, и, с друге стране, за ослобођење колонијалних народа од ропства. Нација је, дакле, оправдана и прогресивна друштвена појава уколико служи тој основној историјској сврси. То је разлог што Маркс, на примјер, критикује настојања буржоазије да нацију и национално користи за остваривање својих класних циљева¹⁴ и објашњава радницима

¹² Џ. С. Мил, тако, сматра “да је једини циљ ради кога човјечанство, било појединачно или као цјелина, има право да се мијеша у слободно дјеловање било кога свога члана - самоодбрана, те да једина сврха ради које власт може с правом да се користи против воље било кога члана једне цивилизоване заједнице, јесте да спријечи повреду других” (John Stuart Mill: *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London 1975, стр. 15).

¹³ Према: Најдан Пашић, *Нација и национализам*, у: *Енциклопедија политичке културе*, стр. 713.

¹⁴ Маркс, о томе, каже: “Буржоазија све више и више савлађује распарчаност средстава за производњу, поседа и становништва... Независне, готово само савезом повезане провинције с различитим интересима, законима, владама и царинама, сабијене су у једну нацију, једну владу, један закон, један национални класни интерес, једну царинску границу” (К. Маркс - Ф. Енгелс: *Манифест комунистичке партије*, Београд 1982, стр. 12-13).

да је њихова земља “непосредна арена њихове класне борбе”,¹⁵ а да њихов први задатак мора да буде рјешавање класног проблема у својим нацијама.¹⁶ Лењин, пак, о националном и колонијалном питању пише као о једном од најзначајнијих момената и елемената антиимперијалистичке борбе. У том погледу, он инсистира на афирмацији принципа као што су: право народа на самоопредјељење до отцјеplења;¹⁷ право народа на политичку, економску и културну равноправност, неокрњени суверенитет и слободан развој;¹⁸ развој међунационалних и међуљудских односа на темељу пуне равноправности, узајамног уважавања и одсуства сваке експлоатације.¹⁹ Савим другачија су националсоцијалистичка (неки кажу фашистичка) схватања нације. Она се углавном темеље на становишту да у фокусирању нације и националног треба напустити хегеловска спекулативна логицирања о народу као оном дијелу државе који “не зна што хоће” и приклонити се “опипљивијим” Розенберговим резонима о томе да су државни облици пролазни, а да је “нација почетак и крај коме све друго треба да се потчини”.²⁰ Смисао тог обрта у оквиру њемачке теоријске мисли о нацији огледа се у потреби да се у феномену нације препозна оно есенцијално од којег зависи судбина човјечанства. Хитлер, тако, критикује схватања нације као политичког продукта и израза демократије и либерализма и инсистира да се умјесто те “лажне конструкције” афирмише њено “расно схватање”. Он, каже: “Мени је као политичару

¹⁵ К. Маркс: *Критика Готског програма*, Маркс-Енгелс-Лењин, *Изабрана дјела*, Загреб 1963, стр. 212.

¹⁶ У *Манифесту комунистичке партије* о томе се каже: “Борба пролетаријата против буржоазије с почетка је национална по форми, иако то није по садржају. Разуме се да пролетаријат сваке земље мора најпре да сврши са својом властитом буржоазијом” (К. Маркс - Ф. Енгелс: *Манифест комунистичке партије*, стр. 20).

¹⁷ Лењин сматра да демократије, слободе и једнакости нема у земљама у којима није загарантовано “право нације на самоопредјељење”. То право подразумева могућност несметаног политичког одвајања, отцјеplења појединих нација и етничких група од државне заједнице у којој живе и формирања нове државе, а користи се “референдумом мањине која се одваја” (В. И. Лењин: *Изабрана дела*, Београд 1960, том 8, стр. 269).

¹⁸ Ова права, тврди Лењин, постоје само тамо гдје постоји могућност “потпуног одстрањења националног угњетавања”. Та могућност ће се “претварити у стварност ‘само’ - ‘само’ - кад демократија буде спроведена у свим областима све до одређивања границе државе према ‘симпатијама’ становништва, све до потпуне слободе одвајања” (*Исто*, том 10, стр. 150).

¹⁹ Лењинов идеал у том погледу јесте да се “старом свету, свету националног угњетавања, националног глужења и националног одвајања”, супротстави свијет “у коме нема места ни за једну привилегију, ни за најмање угњетавање човека од стране човека” (*Исто*, том 8, стр. 193).

²⁰ А. Rosenberg: *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Munchen 1939, стр. 527.

потребно схватање које омогућује да се униште досадашње историјске основе, да се на њихово место постави и интелектуално фундаира потпуно нови антиисторијски поредак... С развијеном расном концепцијом, националсоцијализам може провести светску револуцију и преокренути свет”.²¹

Савремени теоретичари нације и националног у први план истичу општи значај ових категорија за историјски процес еманципације човјека. По њима, формирање модерних нација представља крупан искорак, како у развоју савременог демократског друштва, тако и у читавом процесу социјализације и афирмације човјекове личности. Роберт Дал, на примјер, тврди да је с појавом нације, не само остварен велики продор демократских идеја и процеса, него и “промијењен начин на који је појам демократског процеса био оствариван - или могао бити остварен”.²² Најснажнији, ако не и једини узрок ове промјене, Дал види у преношењу *locus*-а идеје демократије из града-државе у модерну националну државу. Штовише, каже Дал, без тог чина “идеја демократије не би имала реалну будућност”.²³ Он као разлоге за то наводи: прво, да је “релативно хомогена популација грађана уједињених заједничком приврженошћу граду, језику, раси, историји, миту, боговима и вјери, тако особена за визију демократије у древним полисима, данас... практично немогућа”;²⁴ друго, да обим државе веће од полиса, нужно подразумева трансформацију демократских институција и праксе, како би се створили услови за функционисање представничких влада са свеобухватним бирачким тијелом и широком лепезом личних права и слобода грађана;²⁵ треће, да су савремена друштва плуралистичка, у смислу да у њима постоји знатан број друштвених група и организација које су релативно независне једна од друге, али и од саме владајуће структуре; четврто, да су мале заједнице, упркос другачијим представама о њиховом бићу и битку, биле познатије по репресијама него по слободама.²⁶ Појавом националне државе, дакле,

²¹ Према: G. Lukacs, *Razaranje uma*, Beograd 1966 стр. 573.

²² Роберт Дал: *Демократија и њени критичари*, стр. 300.

²³ Исто.

²⁴ Исто, стр. 304.

²⁵ С тим у вези, Дал каже да у савременом свијету готово да и није замисливо постојање града-државе, те да су данас “једини такви сурвивали Сан Марино и Лихтенштајн, који егзистирају као чудно наслеђе нестале прошлости” (Исто, стр. 300).

²⁶ Дал сматра да су мале античке државе биле нетолерантне посебно према неконформистима, па каже: “Чак ни Атина, на примјер, није била вољна да толерише једног Сократа. Без обзира на изузетност Сократовог убјеђења, он није имао ‘уставно право’ да проповиједа своја гледишта” (Исто, стр. 307).

срушен је мит који се одржавао од античке Грчке до XVIII вијека, да је демократија могућа само у малим државама и, дакако, створен нови, реални оквир за “демократију великих размјера”.²⁷ Реално, модерна држава, тј. држава са јединственим правним и политичким системом, са јединственом економском политиком, с развијеним демократским институцијама и односима, могућа је тек ако је достигнут онај степен унутрашње кохезије и повезаности друштвених токова који обезбјеђује развијена национална заједница.

Утицај појаве нације на социјализацију личности био је велики. Посредством националне историје, културе и других релевантних садржаја, ствара се унутаргенерацијска и међугенерациска веза, која је у функцији трансфера устаљеног система вриједности и формирања националне свијести. Тако формирани национални идентитет носи у себи, с једне стране, осјећај припадности друштвеној групи као ентитету у коме су садржане све етничке, расне, културне, вјерске, територијалне, привредне, политичке и друге компоненте, и, с друге стране, увјерење да се у том ентитету, или помоћу њега, све поменуте компоненте (и из њих еманирајући животни циљеви и интереси) могу остварити. Као такав, тај идентитет представља моћан инструмент, како националне хомогенизације и мобилизације, тако и одређивања положаја појединаца и група према другим сличним ентитетима унутар националне државе и у међународној заједници. Друштвене везе међу члановима националне заједнице, и њихова лојалност тој заједници, осигуравају се и исказују: системима заједничких вриједности (суверенитет, самосталност и независност); заједничким симболима (национална застава, химна, грб, монета); заједничким традицијама (историјски споменици, обичаји); васпитно-образовним и културним садржајима. Резултат свега јесте осјећај човјека да је свој међу својима и на своме. Човјек прожет таквим осјећајем битно се разликује од човјека који такав осјећај нема: другачије поима не само своја демократска права и слободе него и сопствену моћ да их оствари. То је један од битних разлога што у савременом свијету готово сасвим доминира национални оквир и садржај друштвене свијести. Или, како би Најдан Пашић рекао, “нација је постала основни оквир идејног живота савременог свијета”.²⁸

*

²⁷ Исто, стр. 309.

²⁸ Најдан Пашић: *Нација и национализам*, у: *Енциклопедија политичке културе*, стр. 714.

Утицај националног на историјски процес, особито на његову демократску компоненту, није само позитиван. Национални идентитет не исказује се увијек на исти начин, нити увијек има исте импликације - позитивне и негативне. Напротив, у том погледу карактеристична су два антиподна примјера. Први примјер произилази из грађанског модела нације, карактеристичан је за развијене западне земље, а преферира припадност политичкој заједници која је битно одређена територијом, законима и институцијама као “изразом воље грађана”. Други начин исказивања националног идентитета, карактеристичан за источноевропске и друге земље, у први план истиче стварно или фиктивно “заједничко поријекло”. Различитост доминантних вриједности, правила и критеријума на основу којих ова два начина одређују национални идентитет, узрокује различите односе - не само међу члановима националне заједнице него и према другим националним заједницама. Грађански начин одређивања националног идентитета имплицира отвореност и толеранцију према другима и уважавање њихових етничких, расних, вјерских, културних и иних посебности. Етнички начин одређивања националног идентитета нема та својства.

Осим тога, свако проглашавање и прихватање националног интереса као највишег и приоритетног, а националне државе као јединог оквира и облика унутар којег тај интерес може да се оствари, може да има више крупних негативних посљедица.

Прва негативна посљедица такве унификације може да буде, а често и јесте, својеврсна идеологизација интересних конфликта у самој нацији. Кад до тога дође, логички слиједи захтјев да се у име “заштите” неког “општег” националног интереса, “замрзну” сви други интереси, независно од тога који су и чији су интереси у питању. Пошто је нација и национална држава по себи сложена, антиномична друштвена појава, у њој се укрштају многи објективни и субјективни чиниоци различитог садржаја и усмјерења. У тако сложеном друштвеном амбијенту свако инсистирање на једном и јединственом интересу, односно на потискивању у други план свега што би могло да доведе у питање претпостављену “општу” хармонију, води сужавању или чак потпуном суспендовању демократских права и слобода. Крајњи исход таквог дешавања увијек је исти: политичка елита успоставља неконтролисану власт над нацијом; демократска контрола и критичка комуникација уступа мјесто слијепом слѣдбеништву харизматских вођа; врши се антидемократска дегенерација политичког система у цјелини. Жртвовање аутономног друштвеног субјективитета појединца ради остваривања “највиших националних интереса” поништава готово све

позитивне учинке појаве нације као такве. Јер, нација се претвара у “глобалну заједницу тоталитарног типа која претендује да у себе апсорбује укупност људске личности, чиме се простор реалне демократске слободе појединаца и друштвених група и аутономије цивилног друштва у цјелини драстично редуцира”.²⁹

Затим, ниједно глорификовање националног интереса, односно позивање на националну хомогенизацију, не може се објаснити само из себе, тј. без неких “унутрашњих” или “спољних” разлога за то. Уколико су разлози само “унутрашњи”, обично је у питању сукоб различитих друштвених група (етничких, политичких, социјалних), чије се рјешење не тражи у компромису него у апсолутизацији права и интереса једне групе или само неких од њих. Превага једне стране у име “заједничког” или “општер” добра за другу страну најчешће не значи само неостваривање конкретних циљева и интереса за које се залагала, него и озбиљно смањење изгледа да их демократским путем уопште оствари. Уколико се као “аргументација” за потребу националне хомогенизације користе неки екстерни разлози, у смислу да је она нужна ради одбране од завјере, протекционизма, блокада и сличних манифестација “непријатељског расположења” у окружењу, посљедице могу бити још теже. Тада, по правилу, долази: прво, до унутрашњих престојавања за суочавање са “новом ситуацијом”, која се увијек врше на штету демократије и демократског; друго, до скретања пажње са унутрашњих (економских, социјалних, културних, политичких и других) проблема на “горућа” спољна питања; треће, до заоштравања односа са сусједним народима и државама, односно међународном заједницом, као и до сопствене изолације од њих. Ко год се, у нацији или изван ње, супротстави оваквој логици “одбране” и “заштите” националног интереса, наилази на жесток отпор “избавитеља” и бива оптужен као непријатељ и издајник.

Најзад, позиви на националну хомогенизацију, готово редовно су, осим домицилним етницима, упућени и етницима у егзилу, односно у дијаспори. У случајевима када је простор дијаспоре географски близу, евентуално економски слаб и политички нестабилан, и када се у њему налази већи број етника “на које се рачуна”, обраћање њима може да поприми карактер фактичког мијешања у унутрашње ствари других, истицања права на дио њихове територије, или неког другог облика експанзионизма и хегемонизма. За “оправдање” овог потоњег, кад до њега дође, обично се користи неколико стереотипова. Њемачки

²⁹ Исто, стр. 723-724.

експанзионизам двадестог вијека, на примјер, “образлаган” је следећим: прво, да нација има дугу и богату културну и ину традицију, која јој намеће обавезу да се према сваком за њу релевантном питању односи крајње озбиљно и одговорно;³⁰ друго, да су историјски домети и учинци те нације толики, а квалитети њених припадника такви да они имају предност над другима, и да је и другима у интересу да буде тако;³¹ треће, да су у конкретном случају, због којег је нација принуђена да предузме “одговарајуће мјере”, угрожени не само елементарни интереси њених припадника него и основни принципи на којима се изграђују односи међу народима и државама;³² четврто, да нација заправо чини само оно што јој налажу императиви времена и њима наметнуте обавезе да се стари проблеми рјешавају на нови начин;³³ пето, да нација таквим својим поступком не наноси штету никоме, већ доприноси општем добру и напретку.³⁴ У принципу, није другачије ни код других који крену тим путем. То, сасвим упечатљиво, показује примјер руског вјеровања у

³⁰ Нацистички идеолози, тако, кажу да се циљ њиховог настојања да својом државом обухвате све Њемце огледа у томе “да највредније исконске елементе који постоје у том народу не само скупе и очувају, већ и да их лагано и сигурно издигну на владајући положај” (A. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 439)

³¹ Упоришта за ово право предњачења траже се у предањима, митовима или исказима попут Дарвиновог, “да онај народ код кога се дуго времена рађа највећи број људи високоинтелигентних, енергичних, храбрих, оданих земљи и благонаклоних... мора однети победу над народима у којих тога мање има” (Чарлс Дарвин: *Човјеково поријекло и сполно одабирање*, Нови Сад 1977, стр. 136). Покушавајући да по том основу објасни право Њемаца на свјетско господство, Волтман у својој *Политичкој антропологији* тврди да су Данте и Рафаел, и уопште сви генији којима се диче романски и словенски народи, германског рода (Види: Е. В. Спекторски, *Историја социјалне филозофије*, стр. 478).

³² Класично “образложење” права на такав поступак нуди Хитлер, кад каже: “Никад не треба заборавити да највишу сврху егзистенције људи не представља одржање државе или можда неке владе већ очување њихове врсте. Али, ако је сама та врста у опасности да буде тлачена или чак елиминисана, онда питање легалности игра само подређену улогу... Људско право ломи државно право” (A. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 104).

³³ У том смислу Розенберг у својој књизи *Мит двадесетог столећа*, каже: “Историја и задатак будућности не значе више борбу класе против класе или борбу црквених догми против црквених догми, него борбу између крви и крви, расе и расе, народа и народа” (A. Rosenberg: *Mythus des 20. Jahrhundert*, Muchen 1942, стр. 1-2). Ако је тако, наставља Розенберг, онда ту нову вриједност треба створити. Отуда, “задатак нашег столећа јесте створити из новог мита живота нови тип човјека” (*Исто*, стр. 2), што ће се постићи онда када се “поново успостави чистоћа здраве крви” (*Исто*, стр. 17).

³⁴ Један од сманата тог напретка, по Хитлеру, јесте свјетски мир, “али не мир окићен палмовом гранчицом уплаканих пацифистичких нарикача, већ мир освојен побједничким мачем једног народа господара, који осваја свијет у служби једне више културе” (A. Hitler: *Mein Kampf*, стр. 437).

сопствену “велику мисију”, које се креће од идеје о претварању Москве у “Трећи Рим”,³⁵ преко схватања Ф. М. Достојевског да руској нацији природно припада водећа улога,³⁶ до увјерења Стаљинових идеолога да само они могу понудити свијету посљедње истине.³⁷

*

Осим изложених момената, које законито имплицира готово свако апсолутизовање националног јединства и интереса, постоје и разне злоупотребе нације и националног. Најпознатије међу тим злоупотребама, и по својим посљедицама свакако најтеже, јесу *пандемизам* и *национализам*.

Пандемизам, формално, припада идејама и концепцијама чији коријени сежу до великих буђења народа и држава у XVI и XVII вијеку. Фактички, пандемизам настаје из идејних и политичких струјања XIX вијека, које развијају и усмјеравају разни тзв. пан-покрети.

На нивоу декларисаног, пандемизам углавном подразумејева повезивање појединих народа из више земаља, или чак континената, ради лакшег и бржег отклањања неких проблема у њиховом историјском развоју или рјешавању важних заједничких задатака. Отуда су готово све платформе на којима настају пан-покрети наглашено прожете

³⁵ Идеја о Москви као трећем Риму настала је након пада Константинопоља под турску власт (1453), а носи у себи поруку о сељењу центра свјетеске моћи у Русију. Филофеј, монах псковски, један од твораца те теорије, каже: “Два Рима падоше, трећи се створио, четвртог неће бити”. Саобразно томе, он руском цару поручује: “Сва царства хришћанске православне вјере слила су се у твоје једино царство и ти си једини хришћански цар под сводом небеским” (В. С. Нерсесјанц, ур.: *История политических и правовых учений*, Москва 1988, стр. 157).

³⁶ Достојевски, у својим *Политичким списима*, каже: “Сваки велики народ верује и мора веровати ако хоће да дуго буде жив, да у њему, баш у њему, лежи спас света, да он живи за то да би стао на чело свих народа, све их присјединио и повео их сложном крајњем циљу који им је свима одређен” (Ф. М. Достојевски: *Политички списи*, Београд 1934, књ. I, стр. 243). Таква мисија, увјерен је Достојевски, легитимно припада руском народу, већ и због тога што он има специфично унутрашње јединство, испољено у његовој збијености око цара (“баћушке”), што “руску грађанску слободу” чини већом и потпунијом него “игдије у свијету” (Види: *Исто*, стр. 249).

³⁷ Један од тих идеолога, обраћајући се “свјетском пролетаријату” и борцима за ново друштво уопште, пише: “Ко ће, ако не ми, земља побједоносног социјализма и њени филозофи - помоћи нашим друговима и браћи да освијетле своју борбу за ново друштво свјетлом научно-социјалистичког сазнања, ко ће их ако не ми просвјетити и наоружати идејним оружјем марксизма” (*Вопроси Философии*”, Москва, бр. 1/1947, стр. 271-272). Други, пак, такође с позиције једино компетентног, саопштава: “Опште законитости прелаза из капитализма ка социјализму... конкретизоване и развијене од стране Лењина и Стаљина на основу искуства Бољшевичке партије и Совјетске државе, обавезне су за све земље” (*Бољшевик*”, Москва, бр. 17/1948, стр. 51).

елементима и садржајима демократске и хуманистичке оријентације, односно захтјевима за економском, политичком и културном еманципацијом и пуном равноправношћу и самосталношћу појединих народа, држава или региона. Посматран из тог угла, пандемизам се доима као својеврсна превратничка и бунтовничка оријентација, привлачна како за све народе који чезну за слободом и самосталним развојем, тако и за друштва и државе унутар којих опстојава свијест о сопственој предводничкој и општееманципаторској мисији. То је разлог што се панпокрети готово једновременно јављају у свим тзв. великим народима и на свим континентима, и што су макар у почетку, свуда прихваћени с много ентузијазма и наде.

У стварности, међутим, пандемизам се неријетко показује као оријентација чији су циљеви и донети далеко од сваке националне слободе и еманципације. Разлог треба тражити у томе што пандемизам и настаје и опстојава на претпоставци да су заједничко етничко поријекло, исти језички коријени и блискост култура и обичаја, довољна гаранција за добре односе између појединих народа и ваљан разлог за њихово уједињење ради одбране од било којих и било чијих угрожавајућих спољних утицаја. Усљед тога, идеолози пандемизма: (1) не уважавају (уколико уопште уочавају) чињеницу да и између појединих народа истог етничког поријекла постоје разлике у нивоу и карактеру њихове укупне развијености, па отуда, неизбјежно, и у њиховом поимању и могућем прихватању одређених облика заједништва; (2) не одређују ниво до којег пројектовано заједништво може бити прогресивно, у смислу да се може остваривати без гушења националних, регионалних и других особености и динамизама; (3) не праве биланс сличности и разлика ентитета које би требало окупити и ујединити, који би реално одразио све што те ентитете зближава и упућује једне на друге, али и маркирао њихове разлике и посебности које се не могу супституисати ниједним распоредом етничких појасева и никаквим вишком емоција; (4) не врше никакво пондерисање заједничких интереса, па тиме ни квантитативно утврђивање појединачних права и дужности; (5) не респектују чињеницу да су заједништва ентитета са дугом државотворном, националном и културном традицијом веома осјетљива на сваку мајоризацију и, више или мање, резистентна према филозофији “виших циљева”; (6) не уважавају аксиом да су прагматични интереси, а не романтизми, или сила и принуда, оно што ствара и одржава заједништва. Одсуство ових премиса чини да пандемизам не нуди националну слободу и еманципацију, већ формалну легитимацију с којом, и у име које, једни,

по закону јачега, легално остварују интересе на рачун других. Такву његову природу сасвим потврђују дјejства и дoмeти свих важнијих пан-покрeтa.

Панамериканизам је, на примјер, најављeн као покрeт за политичкo, eкoнoмскo и културнo ујeдинeњe зeмaљa Сјeвeрнe, Срeдњe и Јужнe Aмeрикe. Утeмeљeн је на тзв. *Мoнрoвoј дoктрини*, прeмa кoјoј сe у oднoсe измeђу САД и зeмaљa Јужнe Aмeрикe, кaо и уoпштe у питaњa кoјa сe oвoг гeoгрaфскoг прoстoрa тичу, нe смију мијeшaти држaвe сa других континeнтa.³⁸ Oдбaцујући прaвo стрaнoг мијeшaњa у послoвe држaвa зaпaднe хeмисфeрe, oвa дoктринa истoврeмeнo прoклaмyје и oдустaјaњe САД oд свaкoг мијeшaњa у eврoпскe послoвe, oднoснo унутрaшњe ствaри eврoпских држaвa.

Дeмoкратски и нaциoнaлнooслoбoдилaчки принципи *Мoнрoвe дoктринe*, у кoјимa су сaдржaнa и нeкa сaврeмeнa нaчeлa нeинтeрвeнцијe и прaвa нaрoдa нa сaмooпрeдјeљeњe, нијeсу издржaли прoбу врeмeнa. Чувeнo гeслo тe дoктринe, *Aмeрикa Aмeриканцимa*, убрзo је трaнфoрмисaнo у aкциoни прoгрaм сјeвeрнoaмeричкe индустријскe буржoaзијe, зaинтeрeсoвaнe дa oд eврoпских силa прeузмe кoнтрoлу нaд тржиштимa и сирoвинским бaзaмa нa oбa aмeричкa континeнтa. САД су послијe Другoг свјeтскoг рaтa нaпустилe oву дoктрину у дијeлу кoји сe тичe њихoвoг oднoс прeмa другимa. Штo сe тичe oднoсa других прeмa њимa, и дaљe је пoштују, збoг чeгa сe сaмoстaлнo, или у oквирu Oргaнизaцијe aмeричких држaвa, oштрo супрoтстaвљaју свaкoм стрaнoм мијeшaњу у “aмeричкe послoвe”. Нa тoј oснoви, САД ћe врeмeнoм изрaсти нe сaмo у вoдeћу зaпaдну eкoнoмску и политичку силу, вeћ и у јeдину глoбaлну супeрсилу у сaврeмeнoм свијeту.

Пaнгeрмaнизaм је изрaстao нa идeји дa сe гeрмaнски нaрoди, кoји гoвoрe њeмaчким јeзикoм a пoдијeљeни су грaницaмa вишe крaљeвинa и кнeжeвинa, ујeдинe у “Вeлику Њeмaчку” и тaкo стeкнy услoвe дa прoширe свoј културни, политички и други утицaј и извaн грaницa свoјe зeмљe. Мeђутим, тa нaциoнaлнa идeјa убрзo је “пoпримилa кaрaктeр

³⁸ Ријeч је o прoјeкту прeдсјeдникa САД Џeјмсa Мoнрoa, излoжeнoм у њeгoвoј послaници Кoнгрeсу Сјeдинeних Aмeричких држaвa oд 2. фeбруaрa 1823. гoдинe. Пoвoд зa утврђивaњe тaкoг нaчeлa у спoљнoј политики САД били су пoкушaји Русијe и Вeликe Бритaнијe, послијe Бeчкoг кoнгрeсa 1915, дa сe нa рaчун САД дoгoвoрe o дaљoј кoлoнизaцији oблaсти уз сјeвeрoзaпaдну oбaлу Сјeвeрнe Aмeрикe, тe пoкушaји Шпaнијe и Пoртугaлa дa, уз пoмoћ *Свeтe aлијaнсe* (Сaвeзa Aустријe, Прускe и Русијe, склoпљeнoг у Паризу, 26. IX 1815), пoнoвo успoстaвe кoнтрoлу у свoјим рaнијим кoлoнијимa у Срeдњoј и Јужнoј Aмeрици, кoјe су у вриeмe Нaпoлeoнoвих рaтoвa стeклe нeзaвиснoст (Види: *Пoлитичкa eнциклoпeдијa*, Бeoгрaд 1975, стр. 592).

борбеног пангерманизма, упереног против Француза и Словена”.³⁹ Циљ на тој стратегији утемељеног експанзионистичког програма, названог *Drangnach Osten* (“Надирање на Исток”), јесте учвршћивање њемачких позиција у земљама Блиског истока и комадање и анексија балтичких земаља, Пољске и Русије. Хитлерова интерпретација идеје пангерманизма, комбинована са теоријом животног простора (*Лебенсraum*) и визијом Њемачке као земље изабране да господари свијетом, подразумијевала је окупацију Аустрије, Чехословачке, Југославије, Пољске и Украјине.⁴⁰ На платформи пангерманизма формиране су многе расистички обојене и шовинистички настројене организације, чији су чланови имали водећу улогу у припремању оба свјетска рата.

Слична је и платформа на којој се јавила идеја *паневропизма*. Ту идеју подржава друштво “Паневропа”, које је формирано у Бечу, 1923. године. По замислима поборника ове идеје, Паневропи не би припадале Енглеска и Русија. Енглеска - због тога што, како Шпенглер каже, она уопште није држава, него острво. На том острву живе индивидуе и групе које не спаја ништа друго до борба за егзистенцију и власт. Отуда њихов либерализам.⁴¹ Шпенглер Русе етнички одређује као жуту расу, а у етичком смислу их види као склоне “блату, музици, вотки, кроткости и меланхолији”.⁴²

Панславизам, и као политичка доктрина и као покрет за сарадњу и уједињење свих словенских народа, сазријева и дуже и теже од осталих сличних оријентација. Ово, како због несагласности око тога под чијим конкретним вођством треба извршити то уједињење, тако и због узајамних анимозитета, па и непријатељстава појединих словенских нација и земаља. Традиционално ривалство Руса и Пољака, које је Крамарж покушао да помири на платформи тзв. *неославизма*, није било једини проблем те врсте. Код Чеха је, како каже Боровски, владала крилатица *Прво Чех, а потом Словен*. Није било сагласности ни око тога да ли словенски савез треба да буде формиран ради одбране од Аустрије и Турске, или да би се хришћански народи заштитили од *панмонголизма*, како је то сугерисао Соловјев. Различито се гледало и

³⁹ Е. В. Спекторски: *Историја сцијалне филозофије*, стр. 478.

⁴⁰ Отмар Шпан оправдање за то налази у склоности ових земаља идеологијама и политичким оријентацијама које одударају од правовјерних њемачких. С тим у вези, он у својој књизи *Истинска држава* каже: “Сада јасно схватамо зашто су некад Пољска, Чешка, Угарска, Југославија, па чак и Грчка, биле њемачки феуди. То морамо да обновимо” (Према: *Исто*, стр. 490).

⁴¹ Према: *Исто*, стр. 493.

⁴² Према: *Исто*, стр. 494.

на карактер свесловенског савеза. Једни су (Аксков, Кријејвски, Хомјаков) били за формулу: католичком *јединству без слободе* и протестантској *слободи без јединства* супротставити православну *саборност*.⁴³ Други, пак, размишљају о удруживању руског политичког империјализма са универсализмом римске цркве. У једном тренутку те разлике достижу ниво потпуног разлаза (руска царска власт, на примјер, дуго не прихвата идеју свесловенског јединства, сумњајући да се ту ради о некој стратешкој замисли руских револуционара). Када је панславизам, најзад, шире прихваћен, постао је платформа руске великосилске политике, под чијим се окриљем нашао. Исход свега била је дезорјентисаност словенских народа и по питању међусобних односа и по питању односа према другима.⁴⁴

Сличну судбину имају и *панисламизам* (покрет настао у Турској, на бази подршке и покорности свих муслимана њиховом вјерском поглавару - калифу, а с циљем да се сви муслимански народи, племена и државе нађу у окриљу и под контролом турске феудалне империје), *паниберизам* (покрет за уједињење земаља Пиринејског полуострва ради супротстављања панамериканизму), *паниранизам* (покрет за стварање "Великог Ирана", којег би, осим матичне државе, чинили још и Ирак, Сирија, Арабија, Либан, Египат, Азербејџан и Узбекистан) и други. Донекле другачији, и прогресивнији, били су само пан-покрети на арапском и афричком простору, попут *панарабизма* и *панафриканизма*. То се нарочито односи на период када се у првом плану тих покрета налазило питање ослобођења од колонијалног ропства. Позитивне пулсације у овим

⁴³ Види: *Исто*, стр. 424-426.

⁴⁴ По завршетку Првог свјетског рата, каже Спекторски, збрка код Словена била је потпуна. Њихов национални проблем свео се на питање "да ли је јединствено словенство чињеница, задатак, или мит, и како Словени треба да граде своју културу: да ли по сопственим начелима или туђим, на примјер француским или међународним, као што је хуманизам, или пак на зеленој или црвеној интернационали" (*Исто*, стр. 485). Узроке таквог исхода Лоски види у следећем: "Словенофили нијесу имали идеале будућности, јер су они идеализовали само прошлост, и то управо стару Русију и Московску државу. Соловјев је овај недостатак оцјенио као 'одушевљење татарско-византиском суштином'. Ова грешка је била узрок дегенерације словенофилства у каснијем периоду његовог развоја. Соловјев је сматрао да је оно прошло три 'постепене' фазе у свом развоју: 'Одушевљавање својим народом као главним носиоцем васељенске истине' (словенофили старијег покољења); 'затим одушевљавање њиме као стихијском силом, независно од васељенске истине'; на крају, 'одушевљавање оним националним једностраностима и историјским аномалијама које одвајају народ од образованог дијела човјечанства, тј. одушевљавање својим народом, уз отворено одрицање саме идеје васељенске истине'" (Н. О. Лоски: *Историја руске филозофије*, Подгорица-Цетиње 1995, стр. 166).

покретима, међутим, не доводе у питање крајње реакционарну природу и функцију пандемизма. Тим мање што су и ови покрети, с престанком њихове одбрамбене функције, еволуирали у смјеру свих осталих.

Анализирајући улогу пангерманизма и панславизма, као “анексистионистичких покрета чији ‘континентални империјализам’ представља пандан колонијалном империјализму поморских сила”, Ана Харент каже да су они, лишени економске основе, почивали првенствено на једном первертираном национализму који се хранио “проширеном племенском свијешћу” и подржавао мистику националне душе која је имала да обједини расуто становништво без икакве заједничке историје.⁴⁵ Тај “трибализам”, наставља Арент, помео је пред собом идеју јединственог људског рода чији су чланови једнаки у правима, створио климу ирационализма и фатализма и произвео идеологију у чијој се основи налази закон јачег.⁴⁶

Експанзивистичка и хегемонистичка логика уткана је и у идеју *социјалистичке нације*. Крајем двадесетих година XX вијека, под утицајем Стаљинових текстова о националном питању у социјализму,⁴⁷ из те идеје се развија истоимена теорија. Смисао настанка ове теорије првенствено се огледа у потреби “руководећег центра” комунистичког покрета да “научно покрије”, тј. “објасни” као друштвено валидну и легитиму ону политичку праксу која оправдава примјену сваког насиља ради остваривања “виших циљева социјализма”. У конкретном случају, то је значило легализацију примјене средстава бирократске репресије према свему што је у рјешавању националног питања излазило из оквира “провјереног искуства”, у које се убрајало и успостављање “историјски прогресивне” хегемоније једних народа и држава над другима. “Национална компонента” је у том контексту требало да буде само “доказ више” да економска и политичка организација “водеће земље”, и њој иманентни друштвени односи, представљају парадигму за све што носи атрибут социјализма.

Теорија социјалистичке нације развија се на следећим премисама: (1) нација је буржоаска творевина, а не продукт друштвено-економских односа епохе капитализма, тј. развитка производних снага и достигнутог степена друштвене подјеле рада; (2) промјене у карактеру власти и својине,

⁴⁵ Према: *Енциклопедијски рјечник политичке филозофије*, Нови Сад - Цетиње 1993, стр. 22-23.

⁴⁶ Према: *Исто*, стр. 23.

⁴⁷ Настанку основних компоненти ове теорије неоспорно је највише допринијела Стаљинова студија *Национално питање и лењинизам* (Види: Ј. В. Стаљин, *Сочинения*, Москва 1949, том XI).

које остварује социјалистичка револуција, аутоматски доводе до преображаја "буржоарских" нација у "социјалистичке", јер та два типа нације одговарају разликама које постоје унутар двају историјски одређених, антагонистичких типова својине - приватне и друштвене, социјалистичке; (3) "социјалистичка" нација се разликује од "буржоарске" по својим економским основама, социјално-политичком и духовном облику (ослобођена је елемената класног антагонизма) и погледу на свијет, тако да од самог свога настанка "стреми не удаљавању једне од других, него зближавању",⁴⁸ које неизбјежно води квалитативно новом историјском јединству људи; (4) укидањем експлоатације, и уопште класних антагонизама, мијења се и сама природа нације, тј. нација постаје ентитет независан од класне борбе, лишен унутрашњих противурјечности, непријатељстава и разлика у интересима (чиме национално питање бива дефинитивно ријешено),⁴⁹ а класно се одваја од националног и добија апсолутни приоритет; (5) не постоји никаква суштинска разлика између посебних, националних интереса и општих интереса и циљева свјетског социјализма, а уколико се о посебним националним интересима евентуално и може говорити, у питању су само специфичне манифестације у основи јединствених интереса. Јер, правилно схваћени национални интереси не само што нијесу у супротности са општим интересима и циљевима социјалистичког система, већ се утолико потпуније реализују уколико су тјешње повезани с општим циљевима и задацима социјалистичких држава. "Социјалистичка" нација је, према томе, квалитативно нова заједница људи, настала на темељу ликвидације експлоататорских класа, у којој је, и поред задржавања елемената етничких особености ранијих националних заједница којима су припадали, дошло до радикалног мијењања цјелокупног њиховог материјалног и духовног живота у складу са социјалистичким интернационалним принципима.

Насупрот "традиционалној", анахроној нацији, разједаној унутрашњим противурјечностима и трвењима, ову "социјално хомогену" заједницу људи "новог и вишег типа" карактеришу три "веома битне" ствари. То су: а) јединство свих пријатељских класа и друштвених група, што је посљедица превладаности антагонистичких супротности међу

⁴⁸ М. Комаров: *Нација*, у: *Философская энциклопедия*, Москва 1976, стр. 12.

⁴⁹ Стаљин каже да је "уништење националног угњетавања довело до препорода раније угњетаваних нација" и да "препорођене нације нијесу старе буржоаске нације, којима руководи буржоазија, него нове, социјалистичке нације, које су израсле на развалинама старих нација и којима руководи интернационалистичка партија радних маса" (Ј. В. Стаљин: *Национално питање и лењинизам*, стр. 353).

њима, те остварености њихове потпуне економске, социјалне, политичке, културне и сваке друге равноправности; б) заједничка идеологија; ц) готово идиличан спој социјалистичког родољубља и осјећања припадности "социјалистичкој заједници". У овој "историјски новој" заједници интереса, јединственог културног живота и "духовног лика" људи, влада потпуна хармонија. Ишчезавање националних особености и интереса у њој толико је одмакло да се о њима може говорити као о ружним остацима прошлости, са крајње ограниченим рефлексима у свијести људи. У том контексту, беспредметно је свако истицање неког посебног националног интереса или евентуално апострофирање чињенице да, поред материјалног интереса везаног за јединство привредног подручја и присвајање вишка друштвеног рада, постоје и други конститутивни елементи нације (државна традиција, језик, осјећање припадности одређеној заједници и идентификовање са њеном историјском судбином, разне манифестације идејног живота, политичког организовања, културног стваралаштва и слично), које се не могу занемаривати код одређивања карактера и живота људи у вишенационалним заједницама. Дође ли, ипак, до постављања ових питања, то не може да буде ништа друго до акт недобронамјерног инсистирања на "небитном", или чак свјесног националистичког застрањивања.

Национализам је најчешћи и најраспрострањенији облик злоупотребе идеје нације и националног. Око појмовног и вредносног одређења национализма не постоји сагласност.

Једни под национализмом подразумевају наглашено национално осјећање, односно развијену свијест о националном идентитету. Алберт Ајнштајн, на примјер, пише: "Свака тежња једне заједнице - а без заједнице у овом непријатељском свету ми не можемо ни живети ни умрети - увек се може назвати тим ружним именом. У сваком случају: то јесте национализам; али национализам који не тежи моћи, него достојанству и оздрављењу. Кад не бисмо морали да живимо међу нетолерантним, ускогрудим и насиљу склоним људима, ја бих био први који би одбацио сваки национализам у корист универзалног човечанства".⁵⁰ Таква позитивна одређења појма национализма срећу се већ средином XIX

⁵⁰ Albert Einstein: *Mein Weltbild, Zweot Auflage*, Amsterdam, 1934, у: Душан Јањић, *Речник националисте*, Београд 1988, стр. 87.

вијека,⁵¹ а доминирају и код многих каснијих западних теоретичара (Парсонса,⁵² Селинцера,⁵³ Смита⁵⁴ и других).

Други разликују више врста национализма. Кон, на примјер, говори о демократском национализму, који се зачиње у националним идеологијама XVIII вијека, и тоталитарном национализму, или фашизму.⁵⁵ Анри де Ман, разликује “слободарски” национализам и “ауторитарни” национализам.⁵⁶ По Могџу, постоје “доминирајући” национализам и “либертетски” национализам. Први изражава вољу нације да се афирмише подјармљујући друге нације. У основи другог, налази се истицање права своје нације на постојање, односно воље за независношћу и самосталношћу.⁵⁷

Трећи под национализмом подразумевају став, увјерење, идеологију, политички и културни покрет, који може бити *либералан* и *конзервативан*. Либерални национализам има еманципаторски карактер, особито кад је у функцији рушења наднационалних идеологија колонијализма и комунизма. Конзервативни национализам идеализује колективистички дух изградње нације и националне државе, њезине вриједности и институције, с тенденцијом да их претпостави другим, индивидуалистичким и универзалистичким идејама и вриједностима. Кад се национализам претвори у средство апсолутизације вриједности и интереса властите нације, које се покушавају остварити на рачун интереса других нација, он поприма карактеристике *импрецијализма*. Када се задоји мржњом према другим народима, прелази у *шовинизам*.⁵⁸

⁵¹ Смит, тако, пише да национализам 1844. означава национални жар, ревност и националну индивидуалност (Види: Antony D. Smith, *Theories of Nationalism*, New York 1972, стр. 167).

⁵² Парсонс национализам дефинише као “израз националног идентитета”, родољубља, нечега што се сматра својим друштвеним наслеђем и присутно је кад се људи боре за демократски просперитет своје нације (Види: Hovard L. Parsons, *Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom*, Zagreb, “Praxis”, br. 4/1968, стр. 313-314).

⁵³ Селинцер нацију одређује као културну заједницу, а национализам као припадање одређеној етничкој заједници у оквиру неке нације. (Види: Душан Јањић, *Речник националисте*, стр. 88).

⁵⁴ Смит под национализмом подразумева националну независност у функцији унутрашњег демократског развоја нације (што укључује пуну интеграцију њених чланова у јединствену заједницу, изградњу и развој националне државе, очување културног идентитета и друго) и њене међународне афирмације (Види: Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, стр. 171).

⁵⁵ Према: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb 1982, стр. 301.

⁵⁶ Henri de Man: *Nationalisme et Socialisme*, Paris-Bruxelles 1932, стр. 11.

⁵⁷ Према: Душан Јањић, *Речник националисте*, стр. 99.

⁵⁸ Vedrana Spajić-Vrkaš, Milisav Kukoč, Slavica Bašić (prip.): *Obrazovanje za ljudska prava i demokratiju, Internacionalni rječnik*, Zagreb 2001 str. 339-340.

Имајући све то у виду, најприкладнијим се чини одређење национализма као спрегу идејних концепција и праксе које човјеково осјећање припадности своме народу, и љубав према њему, трансформишу у средство борбе за остваривање одређених егоистичких, ускогрупних интереса, на темељу одржавања односа неједнакости унутар нација и између њих.

Тако схваћен национализам може се препознати у многим областима друштвеног живота (у политици, култури, науци, умјетности, спорту, привреди) и по правилу је офанзиван и врло агресиван. Њега не рађа, сама по себи, национална хетерогеност и заједништво разних народа у једној земљи, већ начин на који се покушавају уредити круцијална питања њихових међусобних односа. Суштина национализма очитује се у тенденцији да се интереси једне нације (тачније: групе која наступа у њено име) остваре на рачун интереса друге нације. Он се најчешће испољава кроз два облика: *унитаризам* и *сепаратизам*. Који ће од ова два облика бити коришћен у неком конкретном случају зависи од више фактора, који у разним срединама могу бити веома различити. При томе, постоји само једно правило: сепаратизам (одвајање једне нације од других и њено затварање у себе) се углавном јавља тамо гдје се национализам не може исказати као унитаризам (успостављање хегемоније једне нације над осталима). У оба случаја, национализам значи супротстављање једне нације другој, стварање националне нетрпељивости и мржње, величање свог и потцјењивање другог народа, привилеговање својих на рачун интереса других народа.

Национализам нарочито долази до изражаја у периодима дезинтеграција појединих (политичких, економских, социјалних, идеолошких, религијских, вредносних) система, када се код њихових субјеката нагло јавља потреба за новим идентитетом. У теоријском смислу, он готово увијек опстојава на тези да само нација има сва она својства и квалитете унутар којих, и помоћу којих, човјек може да оствари своје животне циљеве и интересе. Исказан на дјелу, национализам увијек и свуда значи ерозију свега хуманог, демократског и прогресивног у друштвеној акцији и организацији. Отуда, осим митова о посебним својствима нације чије тобожње интересе изражава, он најчешће носи у себи и такве филозофско-етичке и социјално-политичке садржаје, као што су: *етноцентризам* - свеобухватна, најчешће груба дистинкција "своје", у сваком погледу позитивне и прогресивне нације, од других нација, чија су својства обавезно антиподна; *анахронизам* - некритичко окретање сопственој (најчешће "херојској") националној и државној прошлости и настојање

да се искључиво из њеног угла "освијетле" и "рационално објасне" све актуелне друштвене појаве и проблеми; *алијенабилност* - метафизичко свођење човјека на један од атрибута и облика егзистенције нације, односно његово претварање у "лојалног етника", спремног да све своје циљеве и интересе подреди "великој ствари" опстанка и просперитета свог национа; *монолитизам* - настојање да се нација искаже као апсолутно хомогена, унутар себе непротивурјечна цјелина, у којој нема мјеста за било који економски, социјални, политички, културни или други отклон од њеног хипостазираног "вишег" циља; *монизам* - схватање да стварање и очување јединственог духовног (посебно религијског) бића нације чини основну претпоставку и крајњи смисао бивствовања њених припадника; *ауторитаризам* - лишавање човјека његових демократских права и слобода и његово потчињавање диктату хијарархијског система "националне власти", са харизматским вођом на челу; *централизам* - тежња за концентрацијом власти у једном центру и стварањем таквих облика друштвеног и државног уређења у којима ће та власт моћи несметано да функционише; *хегемонизам* - практиковање остваривања "јединственог националног интереса", било посредством наметања интереса једних друштвених група другима унутар исте нације, било посредством наметања интереса једне нације другим нацијама; *антагонизам* - посљедица покушаја остваривања својих "националних" интереса на рачун интереса других нација, што увијек води неспоразумима, подозрењима, разним непријатељствима или чак оружаним сукобима народа; *експанзионизам* - тежња за територијалним ширењем националне државе, како би била довољно пространа да може да обухвати све етнике, и толико моћна да ове може заштитити од сваког спољног непријатеља.⁵⁹

Национализам далеко излази изван граница онога што се сматра нормалном и дозвољеном амбицијом сваке нације⁶⁰ и представља једну од вјероватно најмоћнијих политичких сила савременог свијета.⁶¹ Он нема разумијевања за филозофему да су појединац, групе, друштво, човјечанство "међусобно једнаке вриједности у том смислу што се вриједност једнога

⁵⁹ Више о својствима национализма, код: Душан Ичевић, *Куда иде нација*, Титоград 1986, стр. 62-80.

⁶⁰ Настојање нације да буде самостална и суверена "у ексклузивној домовини са јасним и непроменљивим границама", нормално је и дозвољиво. Све изнад тога угрожавање је интереса других (Јанош Киш: *Грађење нације и иза тога*, у: *Може ли се извозити либерални плурализам?*, Београд, 2002, стр. 201).

⁶¹ Карл Фридрих проблем национализма опрезније опсервира: "Опште је познато да је национализам вјероватно најмоћнија политичка сила савременог свијета" (Carl Friedrich: *Trends of Federalism in Theory and Practice*, New York 1968, стр. 30).

не може потврдити подређивањем и уништавањем другога”.⁶² Он не дијели Штирнерово увјерење да све што је најсавршеније у људској врсти није постигао ни етник ни вјерник, него човјек.⁶³ Он је, напосто, како би Фром рекао, облик лудила. “Баш као што љубав према једној личности, која искључује љубав према другима, није љубав, тако и љубав према сопственој земљи, која није део љубави према човечанству, није љубав, већ идолопоклоничко обожавање”.⁶⁴ Дакако, једнако на сопствену штету, као и на штету других. Јер, цјелокупно историјско искуство с национализмом потврђује да је Маркс био у праву када је рекао да “народ који подјармљује други народ кује своје властите окове”,⁶⁵ будући да се “сила која му је потребна за угњетавање других окреће, на крају крајева, увијек против њега самога”.⁶⁶

⁶² Edgar Morin: *Како изаћи из XX stoljeća*, Zagreb 1983, str. 244.

⁶³ Види: *Држава и политика*, Београд 1968, књ. II, стр. 64.

⁶⁴ Ерих Фром: *Здраво друштво*, Београд 1980, стр. 78.

⁶⁵ К. Маркс: *Писма Кугелману*, Београд 1951, стр. 123.

⁶⁶ Маркс-Енгелс-Лењин: *Национално питање*, Сарајево 1975, стр. 7.

Radovan Radonjić

Nation and national in an historical process

Summary

The text was devoted to the phenomenon of nation and national in historical process. The aim of this text was to help in providing answers to questions like: why the pulsation of the nation and of the national has been still so powerful, in spite of the fact that after technical-technological revolution „nothing is as it used to be”. How comes the nation and the national – as an ideological trend, remain „open” questions or actual problems, potential or interfering factor that has been an unavoidable, consistent part of almost all current social processes including those in economical and social fields and political and cultural fields? For that sake, the article was divided into five parts.

The first one relates to the difficulties and temptations of defining the nation and the national. In that sense a genesis of understanding the nation and the national was composed moving from the very first features of their actualisation to their developmental forms.

The second part focuses on the evaluation of the significance of the phenomenon of the nation and the national for historical process. In this part presented are different modern theoreticians’ explanations of why they thought that forming of modern nations meant the great step forward in the development of modern democratic society, along with processes of socialisation and affirmation of human personality.

The third part deals with possible positive and negative impact of the national on historical process, especially on its democratic component. A set of most important ideological and theoretical views have been elaborated here as a phenomenon or an attempt was made to apply the latter concretely upon history.

The fourth part tries to provide explanation to some temptations that inevitably follow every realisation of this phenomenon, especially if made in the pantheistic form.

The focus of the fifth part is the essence and contents of the use of the nation and the national. The stress was put on the misuse that are being produced through different nationalistic ideas and social and political movements inspired on such bases, affirmation of theory of socialist nation and attempts to construct a „new conflictless society”, different nationalisms and chauvinisms on such a platform.

Радоица Лубурић

ХЛАДНИ РАТ И СУКОБ СТАЉИН - ТИТО У СОВЈЕТСКОЈ, ИНФОРМБИРОВСКОЈ И ПОЛИТЕМИГРАНТСКОЈ ШТАМПИ

Најважнијим средствима агитације у информбировском лагеру у периоду избијања и заоштравања „хладног рата” сматрани су штампа (новине, брошуре, леци, пароле и прогласи), усмени иступи (реферати, бесједе и читање новина), радио, филм и ликовна умјетност (плакати, дијаграми и карикатуре).¹

Штампа је осим информационог уједно била и најмоћније агитационо и пропагандно средство, чији је основни задатак на унутрашњем плану био стварање „високе идејности” код најширих слојева народа, а на спољњем „разобличавање империјалистичких потпаљивача агресивног рата и њених агентура, као и даље јачање антиимперијалистичког и демократског лагера”.² Стаљин ју је оквалификовао као „најважније оружје помоћу кога Партија свакодневно, сваког часа разговара са радничком класом на свом језику, који је њој потребан”.³

Какво је убојито средство штампа била у том времену најбоље говори податак да је у СССР-у у 1950. години излазило 7.700 штампаних новина на 119 језика, са укупним дневним тиражом од 33 милиона и

¹ БСЭ, 2-ое издание, Т. 1, Москва 1949, 295-302. О овом опширније видјети: Радоица Лубурић, Врући мир хладног рата, Хладни рат и сукоб Стаљин - Тито у карикатурама совјетске, информбировске и полит-емигрантске штампе, Подгорица 1994.

² БСЭ, 2-ое издание, Т. 1, 295-302.

³ „За социјалистичку Југославију”, 17. V 1951, 7.

укупним годишњим тиражом од 6,5 милијарди примјерака.⁴ Чак се и укупни дневни тираж листова које је издавала југословенска информбировска емиграција у „лагеру”, једно вријеме, пео на преко 70.000 примјерака.⁵

Готово да у то вријеме није било значајнијег текста у совјетској, информбировској и штампи југословенских политемиграната, а да није био пропраћен карикатуром, тим на први поглед споредним, помоћним сегментом информбировске пропаганде, а у ствари правим „убојним” оружјем малог калибра дугог домета. А о чему се све писало у наведеној штампи, ко су били наредбодавци и финансијери, ко главни а ко споредни конструктори, ко су били „извођачи радова”, како је изгледао „стил и језик” њихове писане ријечи и „ликовног” изражавања, те како је на све ово реаговао Титов режим, настојаћемо да прикажемо у овом раду.

1. Совјетска и информбировска штампа и пројазанга

Најпознатији и најутицајнији совјетски лист у периоду хладног рата била је московска „Правда”, дневни лист који је још 1912. године основао В.И. Лењин. Послије Октобарске револуције 1917. она је излазила у Петрограду, да би у марту 1918, пресељењем совјетске Владе и ЦК Партије, била премјештена у Москву. До октобра 1952. „Правда” је излазила као Орган ЦК и МК СКП (б), од тада као Орган КП СС. У 1953. и 1954. години излазила је у тиражу од око 5 милиона примјерака. Са моћном полиграфичком базом, штампана је у Москви, а такође и у 12 највећих градова СССР-а, на матрицама достављаним авионима. Чланци и најважнији материјали из „Правде” свакодневно су читани на радију, а многа саопштења и коментари прештампавани су по другим совјетским листовима, као и многим листовима источно-европског лагера. „Правда” се дистрибуирала и у низу земаља ван лагера. Као

⁴ Није искључено да је овај податак преувеличан, с обзиром на то да се ради о совјетском извору из 1952. године који је можда и сам био у функцији пропаганде, али то ниучему не доводи у питање наше горе изречене судове. БСЭ, 2-ое издание, Т. 10, 1952, 3 - 14.

⁵ АВПРФ, Ф. 144, Оп. 11, П. 29, Д. 014, л. 75-76.

најважнија и најпопуларнија у комунистичком свијету, она је осталима служила као примјер и путоказ који је требало слиједити.⁶

Централни орган Информационог бироа комунистичких и радничких партија био је лист „За трајни мир, за народну демократију”, који је од 10. новембра 1947. до 15. јуна 1948. излазио у Београду на српскохрватском, руском и француском језику. У Београду је за 6 мјесеци његовог излажења укупно одштампано 12 бројева.⁷ Након прве Резолуције Информбироа лист је премјештен у Букурешт. Под насловом „За прочный мир, за народную демократию!”, први број у Букурешту изашао је 1. јула 1948. године.⁸ До септембра 1949. лист је излазио два пута мјесечно, а од тада једном недељно. Штампан је на 19 језика: руском, кинеском, француском, енглеском, италијанском, њемачком, шпанском, пољском, чешком, словачком, бугарском, мађарском, румунском, албанском, шведском, корејском, јапанском, арапском и холандском.⁹

Последњи број листа „За прочный мир, за народную мир, за народную демократию!” изашао је 17. априла 1956. године.

Најважнији партијски листови у осталим земљама у лагеру били су: „Trybuna Ludu” - Орган Пољске обједињене радничке партије, „Руде право” - Орган Чехословачке комунистичке партије, „Работническое дело” - Орган Бугарске комунистичке партије, „Scanteia” - Орган Румунске радничке партије, „Szabad Nép” - Орган Мађарске партије трудбеника у „Zeri i Popullit” - Орган Албанске партије рада.¹⁰

У листовима „За прочный мир, за народную!” и московској „Правди”, а неријетко и у осталим листовима у лагеру, при самом врху тема, ако се изузме континуирана критика „међународног империјализма и реакције” и њихових главних протагониста, свакако би се нашла беспощедна критика југословенске стварности и политике и посебно Тита, који је већ на старту означен као „дезертер из табора социјализма и демократије, у табор иностраног капитала и реакције”, да би и у текстовима и у карикатурама убрзо еволуирао у „хитлеровог наследника”, „очерупаног папагаја америчких империјалиста”, „америчку марионету

⁶ БСЭ, 2-ое издание, Т. 34, Москва, 1955, 339-344.

⁷ Редакција и издавачко предузеће у Београду налазили су се у улици Јована Ристића бр. 21, телефон Редакције био је 28-424, а предузећа 29-891. Лист је излазио 1. и 15. у мјесцу, а коштао је 4 динара..

⁸ Сједиште Редакције у Букурешту налазило се у улици Валериу Браниште бр. 56, телефон 5-10-59, цијена листа 12 леја.

⁹ БСЭ, 2-ое издание, Т. 16, Москва 1952, 263-264.

¹⁰ БСЭ, 2-ое издание, Т. 10, Москва 1952, 3-14.

и најамника”, у „гују отровницу” и „давнашњег агента- провокатора америчко-енглеских империјалиста”.¹¹

Након што су убрзано савладали овако „инспиративну” обуку по многобројним совјетским и лагерским информативним кућама југословенски информбировски емигранти, којих је већ крајем 1948. године идентификовано око 5.000, били су потпуно спремни да формирају своје политемигрантске листове и преузму главну пропагандну улогу против Тита и његовог режима.

2. Штампa југословенских политемиграната

Југословенски политемигранти били су подијељени у 3 различите групе - пропагандистичку, војну и активистичку (политичку), зависно од сектора (линије) рада којој би били додијељени. Њихова дјелатност каналисана је кроз 98 пропагандних центара, формираних у лагеру: у СССР-у-35, у Мађарској -12. Стално или привремено, у овим центрима су била ангажована 402 специјално обучена лица. Политички подржавани као „истинска револуционарна језгра”, добро технички и материјално опремљени и снабђевени, ови центри фактички су представљали филијале укупне пропагандне машинерије која је спровођена у лагеру.¹² Око 80 таквих лица радило је у редакцијама 9 емигрантских листова које су финансирали и којима су руководили државни органи оних земаља на чијој су се територији и налазили.¹³

Најстарији лист информбировске емиграције била је „Нова борба”, која је излазила у Прагу, у тиражу од 10 до 12 хиљада примјерака. Име „Нова борба” требало је да асоцира на то да је југословенска „Борба”,

¹¹ Међу главним ауторима чији су радови нашли мјесто у овим листовима, уз занемарљив број радова преузетих са страница партијске (комунистичке) штампе из других земаља (Румунија, Чехословачка, Италија) и неколицине чији су аутори, судећи по потписима, Југословени, налазе се сва тада водећа имена совјетске карикатуре. То су умјетници који су славу стекли током Другог свјетског рата: у првом реду псеудоним **Кукриникси** (М.В. Куприянов, П.Н. Крылов, Н.А. Соколов), иначе заслужни ликовни дјелатници, лауреати Стаљинове премије, а потом Б.Е. Ефимов, такође заслужни ликовни дјелатник, Н.А. Долгоруков, Й. Новак и други. Тако је „главни јунак” совјетских и других „лагерских” карикатура у периоду сукоба - Тито, као јаје јајету сличан Мусолинију.

Советские Мастера сатиры 1941-1945, Москва - Ленинград 1946.

¹² Исто, Т. 16, Москва 1952, 264.

¹³ АМИП, ПА, СССР, 1953, Фасц. 86, Пов. бр. 418205, 4.

као централни Орган КПЈ, изгубила своју револуционарну улогу, коју јој је овим путем требало повратити. Појава „Нове борбе” навела је југословенску амбасаду у Прагу да одмах протестује, тражећи од чехословачке владе да таквој дјелатности југословенских полит-емиграната не пружа подршку.¹⁴

У Прагу је на српскохрватском језику излазио и лист „Млади револуционар”, намијењен омладини. То је био лист југословенских ученика у привреди, који су након објављивања Резолуције одбили да се врате у земљу.¹⁵

Премда је задржала изузетну важност, „Нова борба” је убрзо устукнула пред листом „За социјалистичку Југославију” који је излазио у Москви и који је убрзо постао најутицајнији лист југословенске информбировске емиграције у читавом лагеру.¹⁶ Као такав, овај лист је давао тон и одређивао правац свим осталим политемигрантским листовима, док год је излазио. Тираж му је био око 10 хиљада примјерака.

За овај лист интензивно су писали водећи југословенски информбировци - Перо Попивода, који је уједно био и шеф југословенске информбировске емиграције и главни уредник листа, те Радоња Голубовић и Слободан Ђекић, али и неколицина емиграната чију су важност Совјети хтјели да нагласе, због чега су их и именовали у водећа тијела разних међународних комунистичких организација. Међу њима био је и Антон Рупник - члан Извршног комитета свјетске синдикалне федерације и Босилка Марјановић, члан Извршног комитета Међународне демократске федерације жена. Чести сарадници овог листа били су и Момчило Јешић, Виктор Видмар, Асим Алихоџић, Александар Опојевић и други.

Први број листа „За социјалистичку Југославију” изашао је 1. маја 1948. године, као орган југословенских комуниста политемиграната у

¹⁴ „Нова борба” је велики дио простора посвећивала животу југословенских усељеника у САД и другим прекоморским земљама, што није чудо ако се зна да су је уређивали „американци” Слободан Лале Ивановић и Перо Драгила, бивши службеници југословенске амбасаде у Вашингтону. Она је била и „камен темељац” снажног емигрантског центра у Прагу, тијесно повезаног са Б. Геминдером, руководиоцем одјељења за међународне послове у ЦК КП Чехословачке, каснијом жртвом на процесу Рудолфу Сланском и осталима.

Иво Банац, Са Стаљиним против Тита, 213.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Редакција листа „За социјалистичку Југославију” налазила се у улици Кропоткина у Москви, у Дому бр. 10.

СССР-у.¹⁷ У својој шифрованој депеши упућеној МИП-у ФНРЈ већ сјутрадан, југословенски отправак послова у Москви Лаза Латиновић о томе је јављао следеће: „Читава совјетска штампа од првог маја објавила је почетак изласка листа 'За социјалистичку Југославију', орган Југословена комуниста политичких емиграната, како ови кажу. О овоме је већ објавио радио Москва. Лист ћемо доставити куриром”.¹⁸ Међутим, ни двадесетак дана након његовог изласка амбасада није успјевала да дође ни до једног примјерка. Латиновић се 19. маја из Москве правдао: „...Лист се не доставља на Амбасаду нити се може добити у 'Метрополу', где се продају све стране новине и слични листићи. Опробали смо га добити преко осталих хотела где одседају странци, али га нисмо ни тамо могли пронаћи... Да ли се листић 'За социјалистичку Југославију' растура нашим грађанима овде, то ћемо опробати проверити”.¹⁹ Након одређеног времена југословенска амбасада у Москви је ипак успјела да дође до потребног броја примјерака, како за своју употребу тако и за одашиљање у Београд.

Лист „За социјалистичку Југославију” је у неколико наврата мијењао своје заглавље. Од 2. јуна 1951. излази као „орган југословенских револуционарних емиграната у СССР-у”, од 25. октобра 1952. као „орган Савеза југословенских патриота за ослобођење народа Југославије од фашистичког јарма клике Тита-Ранковића и империјалистичког ропства”, док од 12. септембра 1953. по све до свог посљедњег броја, који је изашао 18. октобра 1954. године, излази као „орган Савеза југословенских патриота”.²⁰

Од осталих емигрантских листова треба поменути лист „Под заставом империјализма”, који је у тиражу од око 8.000 примјерака излазио у Букурешту. Са мањим и промјенљивим тиражом, због малог броја информбировача у Пољској, у Варшави је излазио лист „За победу”, као орган југословенских револуционарних емиграната у Пољској.²¹ У Софији је на српскохрватском и македонском језику

¹⁷ У 1949. години изашла су 23 броја, у 1950 - 48, 1951 - 51, 1952 - 52, 1953 - 52 и 1954 - 38. Први број је изашао 1. маја 1949, а посљедњи 18. октобра 1954. године.

¹⁸ АМИП, ПА, СССР, 1949, Фасц. 99, Пов. бр. 49505, 272.

¹⁹ Исто, Пов. бр. 48950, 419.

²⁰ Основни задатак и циљ листа „За социјалистичку Југославију”, у Великој Совјетској енциклопедији из 1952. године, дефинисан је овако: „Лист разобличава титовску фашистичку клику издајника југословенског народа и цијелог демократског лагера агентуру америчко-енглеских империјалиста”. БСЭ, 2-ое издание, Т. 16, Москва 1952, 264.

²¹ За социјалистичку Југославију, 17. новембар 1951, 7.

излазио лист „Напред”, орган југословенских политемиграната у Бугарској, а у Тирани, на српскохрватском језику, и лист „За слободу”.

²² У Будимпешти су излазила два листа југословенских политемиграната - „За ljudsko zmago” и „Slovenski borec”, оба на словеначком језику.

Од укупног тиража политемигрантских листова²³ је „добар дио пребациван или је покушавано да буде пребачен у Југославију”, свим могућим каналима и средствима - жељезничким композицијама, бродовима,²⁴ авионима, балонима, рјечним токовима, као и преко разних емигрантских и других наоружаних теористичких група. У ову сврху коришћене су и просторије и особље дипломатских представништава земаља совјетског блока као и просторије разних служби (до њиховог затварања), попут ВОКС-а, ТАСС-а, СИБ-а, Пољске читаонице и других.²⁵

Док су у информбировском лагеру рад ове штампе подстицали, усмјеравали и припомагали, дотле су у Београду покушавали да та настојања омаловаже, тврдећи да емигранти штампају „четири листа за двије стотине троцкиста”. Но, када је, од прољећа 1949, политичко-пропагандна дјелатност информбировача интензивирана свим расположивим средствима, југословенска влада је овом питању почела да посвећује већу пажњу. Влада ФНРЈ је тако, 23. маја 1949, Влади СССР-а упутила оштар протест зато што совјетска влада не поштује Уговор о пријатељству са ФНРЈ, потписан 11. априла 1945. године у Москви, већ он, како се истиче, представља „мртво слово на папиру”.²⁶ У ноти је даље стајало: „Нов доказ такве, потпуно супротне, политике Владе СССР према ФНРЈ је делатност неколицине издајника Југославије, који су се сабрали у Москви, те, и поред тога што су Влади СССР добро познате њихове личне особине, они, уз пуну подршку Владе СССР, развијају у Москви непријатељску делатност против ФНРЈ. Почетком месеца априла 1949. године створен је у Москви одбор који је концем априла

²² Исто, 15. септембар 1949, 7.

²³ Текстови из ових листова често су се појављивали и у главним листовима земље домаћина, у различитим органима Свесловенског комитета, а нарочито у листу „За прочный мир, за народную демократию!”, као централном органу Информбироа.

²⁴ На учесталу појаву убацивања пропагандног материјала Дунавом, од стране совјетских посада, југословенска влада је у више наврата протестовала. Такве оптужбе, међутим, совјетска влада је одбацивала као „неосноване и измишљене”.

АВПРФ, Ф. 144, Оп. 11, П. 29, Д. 014, л. 75-76.

²⁵ АМИП, ПА, СССР, 1953, Фасц. 86, Пов. бр. 418205, 4.

²⁶ АВПРФ, Ф. 144, Оп. 9, П. 19, Д. 014, л. 34-35.

Исто, Ф. 202, Оп. 6, П. 112, Д. 014, л. 32-33.

почео да издаје и један антијугословенски лист. Совјетска штампа и радио дају највећи публицитет овој антијугословенској делатности". Одлучно протестујући против помоћи коју совјетске власти пружају дјелатности „неколицине људи који се непријатељски односе према изградњи социјализма у Југославији", Влада ФНРЈ је затражила од Владе СССР-а да им „забрани овакву непријатељску делатност и даље штампање листа".²⁷

Одговор совјетске владе на ову ноту услиједио је већ 31. маја. Југословенској влади оштрим тоном је саопштено: „Совјетска Влада је решила да пружи гостопримство југословенским патриотима-емигрантима, које прогања југословенски антидемократски режим, због њихових демократских и социјалистичких убеђења, и дала им је уточиште. Совјетска Влада изјављује да ће она и убудуће пружити гостопримство југословенским револуционарним емигрантима (...)."²⁸

Осврћући се на совјетску ноту од 31. маја, београдска „Борба" је у свом опширном коментару од 4. јула констатовала да „речена нота Владе СССР не носи уобичајени дипломатски карактер", већ да она има „искључиво пропагандни карактер и срачуната је на подршку деморалисаним емигрантима и свакојаким, бескарактерним и проданим типовима...". Говорећи о „чудовишној совјетској клеветничкој кампањи" против ФНРЈ, којој „као скутоноша служи и шака издајника наше земље", овај званични орган КПЈ исказивао је и још пооштренији однос југословенских власти према емигрантима. Настојећи да их по уходаном сценарију што више омаловажи и оцрни, „Борба" читаоцима сугерише какав однос треба да имају према онима који су „како је то већ раније утврђено, били и остали шпијуни свакојаких обавјештајних служби, па су, да би могли што успјешније маскирати свој крвави занат, узели на себе маску пријатељства СССР-а, утркујући се при томе у клеветању своје социјалистичке домовине".²⁹

²⁷ Исто.

²⁸ Саопштење ТАСС-а, чије смо дјелове овдје цитирали, објављено је у листу „За социјалистичку Југославију", од 1. јула 1949. године на страни 9.

²⁹ Пошто смо имали на располагању изворни материјал „Информација о Ноти Владе СССР - Влади ФНРЈ од 31. маја 1949. године", који је „Борба" објавила у броју од 4. јула исте године, може се закључити да је он до коначне верзије прошао мукотрпну обраду - једну у рукопису и двије у кућаном редиговању. Имајући у виду ћирилична слова, ијекавски изговор и, напосе, жестину темперамента којом је ова информација написана, чини се да је њен аутор Милован Ђилас.

AJ, Фонд ЦК СКЈ, IX, 119/И-45, 1-10, 12-25, 26-34.

Иако је, само између 1948. и 1951. године, југословенска Влада упутила Влади СССР-а 14 нота којима је протествовала због совјетског пружања помоћи југословенским политемигрантима, совјетска нота (одговор) од 31. маја 1949.³⁰ одредила је совјетски однос према овим „верним синовима Југославије, градитељима пријатељства између Југославије и Совјетског Савеза”, све до Стаљинове смрти.

3. Критика Титовог режима и југословенске стварности и политике у штампи југословенских политеемиграната

Пропаганда југословенских политемиграната спровођена је фазно, онако како је то диктирала укупна пропагандна машинерија у лагеру, а чији се центар налазио у Москви. У почетку, југословенски врх је оптуживан за „национализам” и скретање у „националном правцу”.³¹ Али, то није дуго потрајало. Већ током 1949. године Тито је оптужен да је постао „слуга америчког империјализма”, а Југославија „плацдарм” за Американце у борби против СССР-а. За „клику Тито-Ранковић” каже се да је „стара агентура империјализма”.³² Нажалост, историјска наука нема сигурних података о Титовом животу, раду и уздизању у КПЈ и Коминтерни, још ни до данас.

Од половине 1949, а нарочито од будимпештанске резолуције Информбироа, „Тито и његова клика” директно се оптужују за „фашизам”. Од тада су у употреби и термини - „Тито-фашисти”, „фашистички

³⁰ Југословенски политемигранти одушевљено су поздравили ову совјетску ноту „која је још једанпут пред лицем читавог света и пред нашим народима раскринкала подлу издају Титове клике”. У бројним писмима одушевљено се клицало: „Нека живи братски Совјетски Савез, верни пријатељ, ослободилац и заштитник наших народа. Нека живи вођ и учитељ целокупног напредног човечанства, највећи пријатељ нашег народа, друг Стаљин”.

„За социјалистичку Југославију”, 3. VII 1949, 4; 1. VIII 1949, 3.

³¹ Много текстова на ову тему објављено је у штампи југословенских политемиграната. Овдје желимо да скренемо пажњу на један текст који је 8. септембра 1948. године објавила „Правда” под насловом „Куда ведёт национализам группы Тито в Югославији” („Куда води национализам Титове групе у Југославији”), а у коме се констатује „да је руководство југословенске Компатије прекинуло са интернационалистичким традицијама југословенске Компатије и пошло путем национализма”. У потпису овог иначе неуобичајено опширног коментара стоји псеудоним „ЦЕКА”, али се у емигрантским круговима сматрало да су га написали Перо Попивоода или Радоња Голубовић, а можда и обојица заједно. „Правда” 8. IX 1948, 2.

³² „За социјалистичку Југославију”, 1. VI 1949, 4; 5. IX 1949, 5; 18. IX 1949, 4; 5. X 1949, 2; „Правда”, 29. IX 1949, 2.

агенти”, „фашистичке убице”, „фашистичка партија”, „фашистички шпијуни”, али и „клеро-фашистички и терористички режим Тито-Ранковића” и многи други.³³ Овакав „стил” југословенске емиграције у употреби је остао све до Стаљинове смрти, а у неким случајевима и до половине септембра 1953. године.

Титов режим и југословенска стварност и политика били су најужа „специјалност” емигрантске пропаганде. Критиковано је буквално све: КПЈ, НОР и револуција, међунродни односи, привреда и село, култура и наука, војска, полиција, Српска православна црква, избори, самоуправљање, уставни закон и друго, али највише „терор и безакоње Титоваца”.

Под лупу је стављен готово читав југословенски врх, јер су политемигранти били снабђевени и разновразним информацијама, анализама и пријавама НКВД-а из времена њиховог рада и држања у Коминтерни, у шпанском грађанском рату, у току Другог свјетског рата и поратној фази, па су се трудили да што више тога изнесу на површину, исто као што се и Титова полиција старала да све што је било макар колико негативно притив режима југословенског маршала не угледа свјетлост дана.

Међу руководећим југословенским личностима које су највише нападане убједљиво и без конкуренције предњачи Тито,³⁴ а потом

³³ „Правда”, 22. VIII 1949, 4; „За социјалистичку Југославију”, 29. XII 1949, 7; 29. VI 1950; 7. XII 1950, 3; 16. VI 1951, 4; „Правда”, 26. VIII 1951, 4; „За социјалистичку Југославију”, 12. IV 1952, 5; 14. VI 1952, 6; 16. VIII 1952, 5.

³⁴ Када је Уставним законом из 1953. године Тито постао председник ФНРЈ у поменутој штампи обасут је квалификацијом „шпијун и убица у претседничкој фотељи”. У политемигрантском листу „За социјалистичку Југославију” од 31. марта исте године, тај чин је обиљежен и сатиричним „препјевом” познате пјесме Јована Јовановића Змаја „Јутутунска јухахаха”, која је преодјенута у ново рухо добила назив „Нова Јутутунско-титовска химна”, а гласила је:

„Боже свети подржи нам Тита
Предебела, охоло и славна,
Јер на земљи нит’ је кадгод било,
Нити ће му икад бити равна.

Овај народ врло добро знаде,
Да је створен само Тита ради,
Да му даје порезе и хвале,
Да га двори и понизно кади.

Боже силни, с висока жилишта,
Прими нашу молбу превелику,

Александар Ранковић, Милован Ђилас, С. В. Темпо, Благоје Нешковић, Лазар Колишевски, Моша Пијаде, Пеко Дапчевић, Добривоје Боби Радосављевић и други.³⁵ Интересантно је напоменути да се Едвард Кардељ веома мало напада у штампи југословенских политемиграната. Што је по сриједи, ако се има у виду да су Стаљин-Милотовљева оптужујућа писма из 1948. године, осим на Тита, била адресирана и на

Боже свети, не дај ником ништа,
Да што више буде претседнику.

Ради њега сва створења живе,
Ради њега сунце греје с неба,
А тај народ, а ту земљу нашу
Подржи је - ако Титу треба.

Одузми нам и жеље и гласе,
Одузми нам мудровања клета,
Да његову намеру не пречи,
Председничкој мудрости не смета.

Пошаљи му америчке даре,
Полицију, УДБ-у, секретаре,
Нека с њима и жари и пали,
На народу нек срце искали.
Ма да људи нашу славу знаду,
И ма да смо учвртили владу,
Ипак нек је увек стража јака,
Јер бивају чуда свакојака".

„За социјалистичку Југославију”, 31. I 1953, 5.

³⁵ За Ранковићево презиме небројено пута везиван је префикс „делат” и „убица”. Већ у пролеће 1950. године Ђилас је „еволуирао” у „фашисту”, Темпо у „провокаatora и убицу”, Благоје Нешковић у „крвника” српског, а Лазар Колишевски у „делата” македонског народа. Моша Пијаде је „титовски провокатор”, Пеко Дапчевић „лакеј палача Ранковића”, а Боби Радосављевић „гестаповски шпијун”...

8. XII 1949, 6; 21. XI 1950, 5; 13. IV 1950, 4; 28. II 1950, 6; 21. II 1950, 8; 7. I 1950, 4; 12. IV 1951, 5; „Правда”, 10. IV 1951, 4; 26. IX 1948, 2; „За социјалистичку Југославију”, 30. XII 1950, 4.

Осврћући се на писање информбировске штампе у том времену Душан Костић, познати партизански песник, упутио је „новинару-клеветнику” следеће стихове:

„... Ја знам - проћи ће лажи и блато спасти, све то што дивља сада,
и ријеч блага, и ријеч друга рану ће да извиди;
чиста, пречиста изрониће наша правда
а ти - шта ли ћеш рећи, да ли ћеш погинути од стида,
куд ли ћеш лице, гдје ли ћеш очи скрити
и гдје ћеш, гдје ћеш бити?”

АМИП, ПА, СССР, 1948, Фасц. 133, Пов. бр. 432325, 395.

овог политичара. Очито да су на удару били „оперативни” политичари, „крманоши у својим републикама, док је Кардељ био „теоретичар” и „конструктор” система без магије привлачности и говорничког жара, човјек неспособан за плебисцитарна обраћања и „крупне” говоре на великим скуповима. Можда му „писци” у емиграцији нијесу били ни „вични”, тим прије што међу њима није било људи од „теоријског нерва”, па када су то касније у неколико наврата и покушали, било је то најобичније приземно дискредитовање.³⁶

Мало је ко тада био поштеђен у штампи југословенских полит - емиграната. Међутим, ако разгрнемо ове термилошке наносе, идеолошке квалификативе и псовачку лексику уопште, може се видјети да се овдје не ради само о грубој, баналној и неизнијансираној пропаганди већ и о једној мјешавини истинитих чињеница, полуистина и измишљотина, подвргнутих накнадном идеолошком „сјенчењу”, као заосталом рецидиву стаљинистичке пропагандне стратегије из времена Коминтерне, изолације СССР-а, ратног ропца, али и њеног профилисања у условима избијања и заоштравања „хладног рата”.

Независно од идеолошких наноса и термилошких квалификатива, најистинитије дјелују вијести и подаци о „терору и безакоњу Титоваца”, „ужасу страха” и антируској клими коју је завела Титова „страховлада”, хапшењу и прогонима ИБ-оваца, „русофила” уопште као и других људи који се нијесу мирили са постојећим стањем. Нијесу мање истините ни вијести о приближавању Југославије западним силама, што се сликовито може видјети и на карикатурама које дајемо у прилогу.

Оно што посебно треба истаћи јесте да је пропаганда из Москве, земаља „народне демократије” и комунистичких партија уопште, са својом „ударном песницом” - југословенском информбировском емиграцијом, вршила извјесну ревизију историје народноослободилачке борбе и улоге Југославије у Другом свјетском рату и њеној првој поратној

³⁶ Један од ријетких текстова посвећених Кардељу у то вријеме илустративно говори како су они схватили то његово „глупо брбљање на теоретској бази”:

„Просто се живим чудом чудиш - од куда се нађе и како се провуче на државно кормило тај тако тупоглави субјект.

Ко га не зна рекао би просто - амбициозна будала са великим претензијама и ограниченим способностима...

Но то није само амбициозна будала и незналица, већ и непријатељ радничке класе и радничког покрета, заклето непријатељ комунизма...”.

„За социјалистичку Југославију”, 13. I 1951, 5.

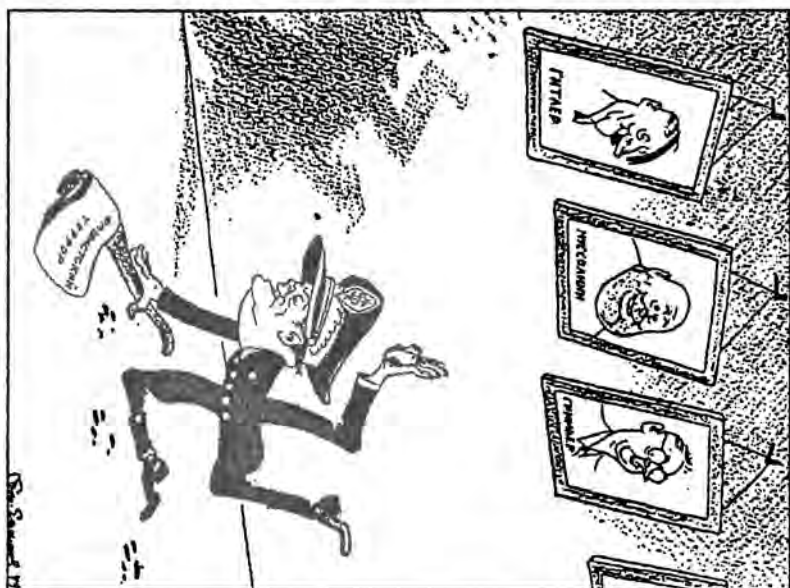
фази,³⁷ доводећи у питање, веома рано, нека дотле света партизанска тумачења која су каснијим развојем историографије потврђивана као тачна, одбацивана као измишљена или остајала неразјашњена, још и до данас...

Поред штампе, као најважнијег и најмоћнијег агитационог и пропагандног средства, исту функцију вршиле су и бројне емисије радио-станица у главним градовима информбировских земаља, које су биле намијењене југословенским слушаоцима.

Један број југословенских политемиграната у лагеру био је укључен и у друге видове агитационо-пропагандног дјеловања, било као аутори, коаутори или, пак, само као „информатори”. Овдје мислимо на њихов допринос на пољу „умјетничког и псеудо-научног стваралаштва”, преко летака, парола, прогласа, плаката, дијаграма, карикатура, брошура, па чак и читавих књига, као што је била она Ореста Маљцева из 1952. године.³⁸ Такви видови агитационо-пропагандног дјеловања југословенске емиграције били су у пуном замаху све до Стаљинове смрти, када постепено престају пријетње и вулгарна лексика, али не и њихова потпуна активност на том плану.

³⁷ Што су водећи југословенски информбировци у СССР-у и у другим информбировским земљама писали о неким контроверзним догађајима и личностима из НОР-а и револуције у Црној Гори и Југославији 1941-1945. године, аутор овог рада публиковао је у „Никшићким новинама” од 1. 15. и 29. VIII, 18. IX, 4. и 24. X, те 14. и 29. XI 1996. године.

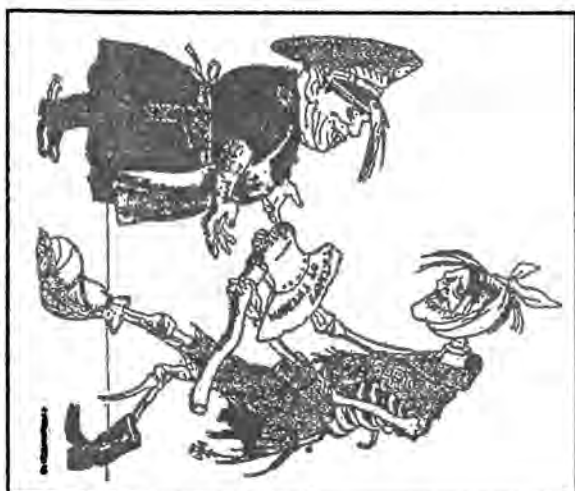
³⁸ АМИП, ПА, СССР, 1953, Фасц. 86, Пов. бр. 418205, 7.

По их «образу и подобию»

По настанови «Сатири и приклича»

ПРАВДА, бр. 235, 23. август 1949, стр. 4

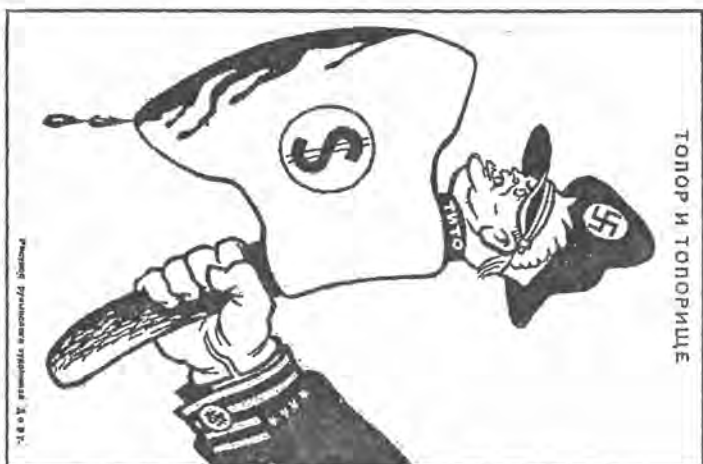

ФАШИСТИЧКА ШТАФЕТА.
(Из листа «Правда» од 4. IX. 1949).

ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ

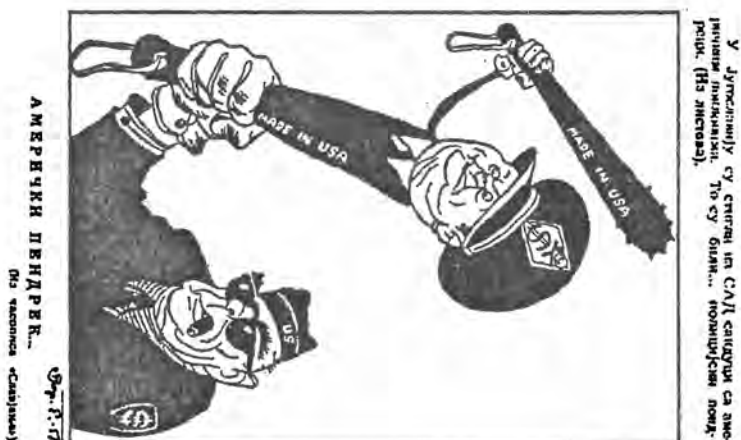
ЈУГОСЛАВИЈУ,

бр. 11, 15. септембар 1949, стр. 5

СРЕЖИРА И ДРЖАЊИЦА

ЗА ПРОЧНАЈ МИР ЗА НАРОДНОЈ
ДЕМОКРАТИЈОЈ,
бр. 18, 16. септембар 1949, стр. 4

АМЕРИЧКИ ПЕИДРЕ...

ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ДУГОСЛАВНИЈУ,
бр. 49, 15. децембар 1951, стр. 4

В последние время Тито усердно призывает лидеров правых социал-демократов разных стран посетить Югославию и ознакомиться с тем, как београдская фашистская клика выполняет приказы своих американских хозяев по милитаризации страны и удушению народно-освободительного движения.

(Из газет).

ТИТО: — Господа, вас интересует югославский опыт?
Вот формула, согласно которой я действую...

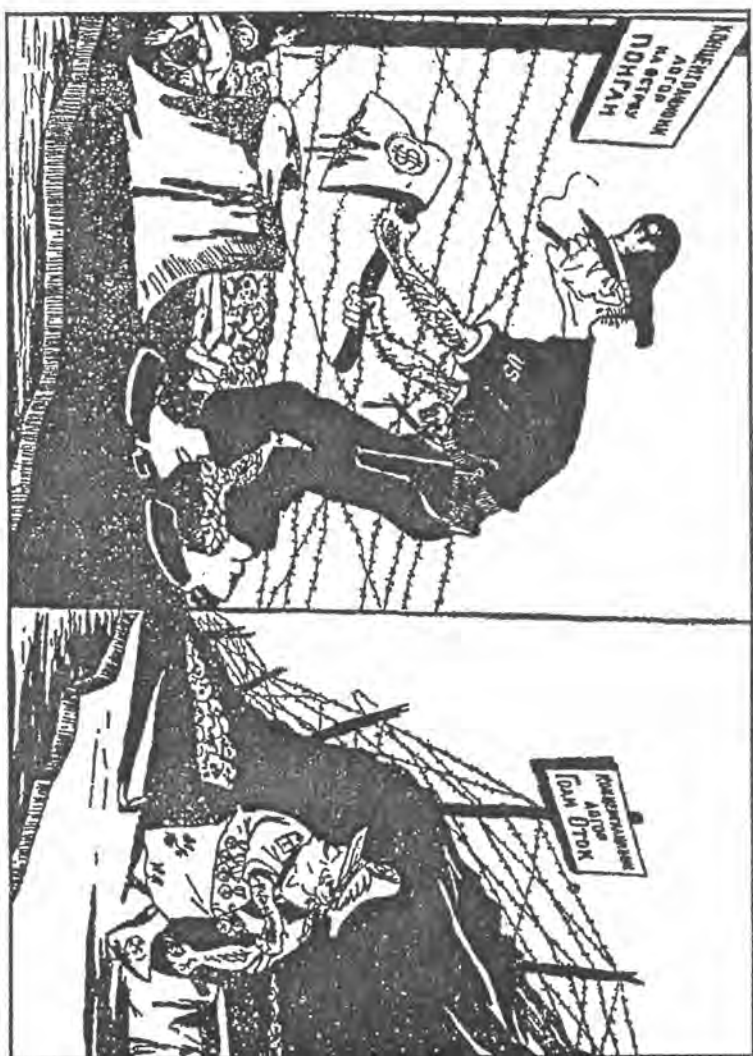
Рисунок художника Ю. Новика.

У последње вријеме Тито усрдно позива лидере десних социјал-демократи разних земаља да посјете Југославију и да се упознају како београдска фашистичка клика извршава наређења својих америчких јосиодара за милитаризацију земље и угушење народноослободилачког покрета.

(Из новина)

ТИТО: - Господа, вас интересује југословенско искуство? Ево формуле по којој ја радим...

ЏЕЛАТИ НА ПОСЛУ

ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ЈУГОСЛАВИЈУ, бр. 1, 3, јануар 1953, стр. 5

ПОЛИЦИЈСКА ПРОФИЛАКТИКА

У свом недавном експлозеу пред скупштином Тито је отворено признао да се невини грађани унапред упућују «у одређена мјеста», тј. хапсе да не би извршили кривична дела.

УДБОВАЦ: Не бежи, бре! У твојом те интересу хапсим не починиш кривично дело!

ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ЈУГОСЛАВИЈУ,
бр. 10, 6. март 1954, стр. 5

Слободан Селинић

ТРГОВИНА У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РЕПУБЛИКАМА 1945-1948 **- од приватног ка државном -**

Идеолошки став власти послератне Југославије према приватној трговини био је прилично јасан. У партијским и државним документима уз приватну трговину и трговце ређани су атрибути као што су "шпекулација", "профитерство", "набијање цена", "саботерство" и слични. У документу који је 15. јуна 1946. године потписао Богомир Херман став према приватној трговини исказан је свеобухватно и јасно. Речено је да је до тада приватна иницијатива сведена у домен пољопривреде, занатства и детаљистичке трговине. Њихов рад окарактерисан је овако: "Тежња за добитком и страх од губитка прожимају нагонски сваки привредни субјект који ради на сопствени ризик у време осцилације цена. Шпекулација представља његово основно оружје у борби за опстанак". Констатовано је да саме административне мере нису довољне, већ је потребно форсирати изградњу државне и задружне трговинске мреже "као поузданог економског инструментарија народне власти за регулисање тржишта". У документу се каже и да је власт довољно јака да ствара услове у којима ће радити приватна трговина, јер су се у њеним рукама налазили индустрија, рударство, шумарство, банкарство, велика трговина и саобраћај - све кључне полуге привредног живота. Приватни трговци су, осим из економских разлога, добили негативан предзнак и у политичком смислу. Они су оптужени да никада (тј. у Краљевини) нису играли самосталну политичку улогу, већ су били политичко оруђе великих трговаца, индустријалаца и банкара. Таква је била "политичко-нервна структура наше грађанске животиње" у предратној Југославији.

Преко нервног центра који су чинили малобројни богати трговци, имућне занатлије, банкари и индустријалци ишле су политичке мисли ка малим трговцима и занатлијама, калфама, трговачким помоћницима... "Зато су наше бакалнице и крчме и мале занатлијске радионице лајале радикалски, јусовски, јерезовски, заједничарски, мачековски, спахиновски, корошевски итд". Очекивало се да се од већине малих трговаца ипак могу створити добри народнофронтовци, пошто је "капиталистичкој хидри" смрскана глава (велики трговци, банкари, индустријалци). Из документа се види и свест о слабости државне и задружне трговине, њеној слабо раширеној мрежи продавница у том времену, "где продавачи обично сматрају да је драги бог створио задругарство ради њих, а не ради народа". Процењено је да, за неколико година, ако власт буде правилно радила, идеал приватног трговца више неће бити да постане велики трговац, већ пословођа у великој државној и задружној продавници.¹ Са друге стране, лансиран је термин "социјалистичка трговина". Он је у једном документу дефинисан као "једно од моћних оружја у рукама Партије и Владе у борби за подизање општег благостања радних људи". Пред "социјалистичку трговину" стављен је "политичко-привредни задатак" да обухвати и преко свог апарата стави у промет индустријску робу и пољопривредне производе "намењене подизању животног стандарда трудбеника града и села".²

Један од начина борбе против приватне трговине било је и оснивање државних, републичких и градских предузећа. У 1945. години основани су Државно предузеће за промет кожом и текстилом "Котекс", Државно предузеће за промет отпацама "Отпад", Привилеговано ад. за силосе, "Народни магазин", Предузеће за промет нафтом и нафтним дериватима "Југопетрол", Државно транспортно предузеће, Централно прометно предузеће ад "Центропром", "Воћар" ад, Главно гвожђарско предузеће ад,

¹ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 60, Слободна трговина 1946. Око две године касније документ који такође потиче из савезног Министарства трговине овако је оценио улогу приватне трговине после рата: "Приватни сектор трговине са својим профитерским, спекулантским, саботерским и осаталим штеточинским тенденцијама већ у првим данима после ослобођења земље представљао је јаку сметњу у спровођењу мера народне власти за што боље снабдевање становништва". Приватна трговина је окарактерисана као кочница у планској организацији трговачке мреже према социјалистичким принципима, с обзиром да је њена основа "капиталистичка", Исто, фасцикла 35. Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ.

² АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 2, Организација и стање трговине и снабдевања ФНРЈ у 1949; Исто, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ 1948.

државно предузеће Јавна и слободна царинска складишта, Државно предузеће за промет хемијским производима "Хемпро", "Југодрво", "Пољострој", "Југоауто", Државно предузеће за стручну организацију канцеларија. Карактеристика развоја државне трговине 1945/46. године била је и стварање предузећа савезног, републичког и локалног значаја са мешовитим власништвом, при чему је удео државе износио 51% капитала, а све као израз "тежње привлачења приватног капитала на сарадњу".³ Савезна Влада је тада желела да у њеним рукама буде и трговина пољопривредним производима, али је она ипак остала у надлежности федералних јединица. Тако је тај посао у Војводини обављао "Пољопромет", Србији "Прежис", Хрватској "Допх", БиХ Земаљско трговачко предузеће, Словенији "Навод", Македонији "Докуп", а у Црној Гори "Земпро". Иначе, у неким федералним јединицама (Македонија, Босна и Херцеговина) целокупна републичка трговина на велико била је у рукама једног предузећа, док се са децентрализацијом у Словенији отишло прилично далеко, јер је у овој републици постојао већи број предузећа која су трговала различитим артиклима (на пример "Железнина", "Папир", итд.).⁴ У Хрватској су после ослобођења постојала државна предузећа "Главнапрод" и "Допх". "Главнапрод" је преузео дистрибуцију индустријских производа, а "Допх" откуп и дистрибуцију прехранбене робе домаће производње и робе од УНРЕ. Касније је све преузео "Главнапрод", а "Допху" је остао само откуп стоке, жита и масти. Ова предузећа су се временом толико ширила да је почело издвајање појединих делова из њиховог састава. Из "Главнапрода" је настао "Текстил", земаљско трговинско предузеће са седиштем у Загребу и 6 подружница у већим градовима, и "Желпох" са седиштем у Загребу и 6 подружница у оркужним центрима. Трговинску мрежу чинила су и специјална предузећа за поједине струке: пољопривредне машине, вештачка ђубрива, воће и поврће, папир и прибор за писање. Велетрговином пољопривредним машинама и вештачким ђубривом бавило се предузеће "Гимпех" дд. За велетрговину папиром и прибором за писање, односно воћем и поврћем, основана су мешовита предузећа у форми деоничарских друштава ("Напроз" дд и "Воће" дд). Ускоро су претворени у чиста државна предузећа. Трговинска предузећа оснивали су и градови и окружни народни одбори. На селу су оснивање набавно-продајне задруге

³ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 49, Државна трговинска предузећа 1945; Исто, Државна трговинска предузећа 1949; Исто, фасцикла 46, Развој трговинске мреже од ослобођења до данас, 1949.

⁴ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 93, 1945, 187-196.

(расподела индустријских и откуп пољопривредних производа). У оснивању задруга се претерало тако да их је било доста са свега 30-40 чланова и 100 потрошача. Сву трговину на мало снабдевао је државни велетрговински сектор који је био централизован и имао монополистички положај. У јулу 1946. године приступило се новој организацији трговине на велико. Оснивају се државна предузећа републичког значаја за трговину на велико у десет струка. Државна предузећа из једне струке била су обједињена под Управама као административно-оперативним руководством. Тада је основано 126 државних предузећа републичког значаја. Она су робу узимала из извоза и домаћих фабрика и достављала је трговини на мало. Настављено је и са оснивањем трговинских предузећа од стране градова и котарских одбора. У градовима се развијају радничко-намештеничке набавно-продајне задруге. Од јуна 1947. почиње нова фаза у развоју државног сектора трговине у Хрватској. Управе су претворене у дирекције. Од десет управа настало је девет дирекција. Касније је спајањем ових дирекција основано 5 главних дирекција (за житарице, за промет земаљским плодовима, за промет вином, жестоким и безалкохолним пићима, за промет месом и за промет индустријским производима).⁵ Државна и мешовита (акционарска) предузећа стварана су после рата и у Србији. Стварање ових других власт је описивала као "покушај мобилисања приватних сектора са њиховим финансијским средствима". Према подацима које доноси М. Митровић, у Србији је током 1945. године било 18 државних, окружних, градских и мешовитих трговачких предузећа основаних у систему Министарства трговине и снабдевања ("Прежис", "Гранап", "Космај", "Привад"-Ниш, "Окнам"-Пирот, "Окнап"-Нови Пазар, "Окнап"-Лесковац, "Колектив"-Крагујевац, "Трговина"-Шабац, "Космет"-Призрен, "Онажаг" Пошаревац и "Будућност" Прокупље). Почетком 1946. основано је још 10 републичких предузећа за трговину на велико и преко 40 државних среских магацина који су представљали државну трговину на мало у среским местима и градовима.⁶ Земаљско предузеће за откуп жита и стоке "Прежис" ослањало се у свом раду на друга предузећа, задружне савезе и приватне прекупце. Са друге стране, земаљска дистрибутивна предузећа ("Земтекс", "Земхап", "Гвопред") су постала предузећа са огромним прометом и више су била лагер у који пристиже роба него трговинска

⁵ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Хрватској.

⁶ М. Митровић, Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом, Београд, Пожаревац 1988, стр. 229, 230.

предузећа. У Војводини су стварана специјализована просистичка предузећа ("Месопроект", "Живинопроект", "Народно млекарство") која су откупљивала и вршила промет ове робе. Једини представник државног сектора на Косову и Метохији био је "Космет", прво акционарско, а онда државно предузеће. Имало је монополистички положај и бавило се трговином индустријском робом и откупом. У трговини на мало учествовало је преко продавница у Пећи, Призрену, Ђаковици, Приштини, Митровици, Урошевцу, Ђилилану и Вучитрну.⁷ У јулу 1946. године на територији Словеније постојала су следећа државна просистичка трговачка предузећа: Набављачки завод Словеније ("Навод") трговао је на велико артиклима исхране, имао је на територији Републике 29 подружница, које су заправо биле робна складишта; "Вино" дд које је имало робна складишта у Љубљани, Цељу и Птују, трговало је на велико вином и другим алкохолним пићима; "Железнина" је трговала предметима од гвожђа, стаклом и порцеланом, имала је робна складишта у Љубљани, Марибору и Цељу; "Устекс" је трговао текстилом, кожом и кожним прерађевинама, имао је робна складишта у Марибору и Љубљани, "Куривопроект" дд, трговао је на велико угљем и дрвима и имао робна складишта у Љубљани, Марибору и Цељу; "Садје" дд, трговало је на велико воћем, поврћем и воћним прерађевинама, имало је робна складишта у Марибору, Љубљани и Цељу која су само у погледу откупа била везана за своје округе, а иначе су своје производе могла продавати на територији целе Словеније; "Папирпроект" дд, трговао је на велико хартијом и предметима израђеним од хартије, имао је робна складишта у Љубљани и Марибору, имао је подружницу за Зону "Б" у Постојни; "Колонијале" је било новоосновано државно трговачко предузеће са 14 продавница у том тренутку, а предвиђало се и оснивање нових. У склопу државних трговачких предузећа Словеније било је установљено и државно угоститељско предузеће Словеније "Турист-хотел". На територији Словеније своју мрежу имало је и савезно предузеће "НА-МА", имало је дирекцију у Љубљани, повереништва у Марибору и Цељу и три пословнице, а средином 1946. и 23 продавнице.⁸ Већ у првој половини 1945. године власт Београда оснива државна трговачка предузећа и њима поверава снабдевање града. Прво такво

о

⁷ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Србији.

⁸ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Трговинска мрежа 1946, Реорганизација трговинске мреже у НР Словенији, Хрватској и Црној Гори, документ број 2715/1.

предузеће био је "Гранап", Градско набављачко предузеће за снабдевање Београда. Из њега се касније развијају предузећа за снабдевање воћем и поврћем, хлебом, млеком, месом итд. Ово предузеће створено је одлуком ИОНО града Београда 20. априла 1945. године. Њему је у задатак стављено планско снабдевање Београда. У његовом саставу налазили су се одељење исхране, отсеци за месо, млеко, млечне производе, рибу, воће и поврће итд.⁹ До краја 1946. године ово предузеће је вршило набавку робе од произвођача преко својих откупних станица и индустријских производа од индустријских предузећа, а УНРИНУ робу је примало преко Завода за ванредне набавке. Продају је вршило преко својих продавница, задруга и приватне трговине-колонијал. Осим тога, предузеће се бавило и производњом и прерадом-хлеб, кекс, суво тесто, бомбоне, кобасичарски производи, конзервирање воћа и поврћа, јаја, мармелада, пекмез. У децембру 1946. године из састава предузећа издвојена су одељења за воће и поврће, алкохолна пића, месо, масноћу, живину, житарице, хлеб, јер је процењено да је капацитет пословања толико порастао да то отежава даљи рад. Од издвојених одељења створени су Градско предузеће за воће, поврће и алкохолна пића, Градско предузеће за житарице и производњу хлеба, Градско предузеће за месо и масноћу, Градско предузеће за текстил, Градско предузеће за канцеларијски материјал "Шумадија", Градско предузеће за огрев, а "Гранап" је остао да ради са колонијалном робом.¹⁰ Процес разграђивања (ликвидирања) "Гранапа" завршен је у јесен 1948. године када је од њега створено осам реонских предузећа за колонијал. Предузеће је до тада проширило своју продајну мрежу на преко 400 продавница.¹¹ Осим што је био најважније државно предузеће за снабдевање Београда, "Гранап" има велики значај и због тога што су из њега настала многа предузећа која ће у наредним деценијама имати најважнију улогу у снабдевању града. За тадашње време и власт "Гранап" је имао велики значај и у процесу национализације трговинских радњи. Тако је у мају 1948. године ово предузеће проширило своју продајну мрежу за око 265 радњи национализованих од дотадашњих

⁹ Политика, 14.04.1947, стр. 07; Историјски архив Београда (АБ), Градско народно предузеће "Гранап" 1945-1951, инв. бр. 57, 58, 59 (Решење о оснивању ГРАНАПА; Деловодна акта 1945).

¹⁰ АБ, Градско народно предузеће "Гранап" 1946, инв. бр. 60, 61 (Решење ИНО града Београда о издвајању...; Извештај о пословању 1. I - 31. X 1946; Откупне станице).

¹¹ АБ, Градско народно предузеће "Гранап", инв. бр. 62, 63, 64, Представништво Загреб 1948. год, Деловодна акта од бр. 105-346, бр. 325/АК.

власника.¹² Дакле, те 1945. године држава се побринула да велетрговину стави под своју контролу. То не значи да јој већ тада није био циљ да овлада и ситном трговином, али изгледа да за тако нешто у том тренутку није било могућности. Државна трговина на мало обављала се у прво време преко државног предузећа "Народни магацин" и од њега се очекивало да се успешно избори са оним што је означено као шпекулација. У једном елаборату о државној трговини из 1945. године наведена су три разлога због којих се државни сектор трговине на мало тада задржао само на трговини кућним потрепштинама преко "народних магацина". Прво, за подржављење трговине на мало није било довољно финансијских средстава, искуства и кадрова. Други разлог била је "унутрашња и међународна политичка ситуација". Трећи разлог лежао је у економско-социјалним мотивима, тј. "како ћемо данас наћи запослење и зараду стотинама хиљада ситних трговаца и њихових породица када би подржавили и трговину на мало". То значи да се власт бринула не само о политичким последицама својих потеза у правцу национализације трговине, већ и о социјалним последицама које би могле погодити приватне трговце и њихове породице. Уз потискивање приватног сектора мрежа државних и задружних продавница требала је да помогне и бољем спровођењу планске расподеле робе. Држава је под своју контролу ставила не само трговину на велико, већ је и дистрибуцију најважнијих артикала пољопривреде и индустрије учинила планском и контролисаном. Становници су подељени на различите категорије и путем потрошачких карти добијали следовања хране и индустријске робе (рационарирано снабдевање). У мају 1945. године донета је Уредба о планској расподели робе и Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу. У време када државни и задружни сектор нису били довољно распрострањени, планска расподела робе није се могла извести без мреже приватних продавница. Приватна трговина је преко народних одбора добијала контингенте робе према броју уписаних потрошача. Зато се сматрало да "огромна пословна мрежа приватних трговаца са организованим и уходаним радњама и великим искуством којим располажу, треба да помогне брзој и правилној расподели робе". Од фебруара 1948. године постојала су три основна вида снабдевања становништва: систем

¹² Ипак, није најјасније колико је тачно "Гранап" тада добио национализованих радњи, јер неке од радњи које су му додељене није преузео или нису одмах наставиле са радом, АБ, "Гранап", инв. бр. 75, 76, 77, Списак преузетих приватних радњи-национализованих 1948. године; Исто, Списак продавница по рејонима национализованих 1948. године.

обезбеђеног снабдевања за одређене категорије потрошача, систем везаних цена који је подразумевао да сељаци могу ван система откупа продавати држави производе у замену за индустријску робу (због тога је било неопходно ширити мрежу задружних продавница на селу) и систем слободне продаје.¹³

И поред напора да се дистрибуција робе стави под контролу државе, према подацима за прву половину 1948. године, промет путем слободне продаје био је доминантан.

Процентуално учешће појединих видова трговине у укупном промету народних република у првој половини 1948. године.

Република	обезбеђена трговина	везана трговина	слободна трговина	Укупно
Србија	26,5	7,0	66,5	100
Хрватска	27	6,1	66,9	100
Словенија	31,6	3,0	65,4	100
БиХ	35,9	6,0	58,1	100
Македонија	34,6	8,9	56,5	100
Црна Гора	42,3	4,2	53,5	100
ФНРЈ	29,4	6,1	64,5	100

Извор: АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36, Процентуално учешће појединих народних република у укупном промету по секторима и видовима.

То заправо значи да је слободном трговином остваривано две трећине укупног промета у Југославији. Обезбеђено снабдевање заузимао је нешто више од четвртине промета, док је систем везане трговине претрпео приличан неуспех заузевши свега 6% промета. Нешто већи проценат везана трговина остварила је само у Србији и Македонији.

Процентуално учешће у укупном промету по видовима трговине народних република за прву половину 1948.

¹³ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 93, 1945, 187-196; АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 34, Робни промет 1946; СЛ ФНРЈ бр. 32, 15. мај 1945, Уредба о планској расподели и потрошњи робе, Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу; СЛ ФНРЈ, бр. 12 од 11.02.1948, Уредба о снабдевању становништва; Упутство о разврставању потрошача...

Република	обезбеђена трговина	везана трговина	слободна трговина	Укупно
Србија	34,8	44,1	36,7	38,5
Хрватска	25,1	27,0	28,3	27,3
Словенија	14,5	6,7	13,7	13,5
БиХ	15,6	12,4	11,4	12,7
Македонија	6,8	8,3	5,0	5,7
Црна Гора	3,2	1,5	1,9	2,3
ФНРЈ	100	100	100	100

Извор: АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36, Процентуално учешће појединих народних република у укупном промету по секторима и видовима.

Дакле, Србија је учествовала са скоро 40% у промету оствареном у целој држави, а следили су је Хрватска са више од 27%, Словенија са 13,5% и Босна и Херцеговина са 12,7%.

Различитим правним актима, али и без и мимо њих, држава је смањивала утицај приватне трговине. Две мере општег карактера, конфискација и национализација, делом су ослабиле приватни сектор и у трговини. Председништво АВНОЈ-а донело је 21. новембра 1944. године Одлуку о преласку у државну својину непријатељске имовине, државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Допуњавајући ову одлуку, јуна 1945. године донет је Закон о конфискацији имовине и извршењу конфискације. Из истраживања М. Митровића следи да је у Србији до краја 1945. године реализовано 4.880 предмета конфискације. Међу њима, конфисковано је и 137 трговачких радњи.¹⁴ У мају 1945. године Председништво АВНОЈ-а усвојило је Закон о одузимању ратне добити стечене за време окупације (допуњен средином 1946. године). Примену овог Закона карактерисали су велика оштрина у првим месецима и ублажавање током 1946. године. У сваком случају, он је у великој мери погодио трговце (Н. Милићевић наводи да је у нишком округу од 85 кажњених по овом закону трговаца било 56%). Међу законским мерама које су слабиле економски значај грађанства, а међу њима и трговаца, треба навести и замену новца вршену после рата. Кратак

¹⁴ М. Митровић, *Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом*, Београд, Пожаревац 1988, стр. 183, 185, 186, 208.

рок за замену новца и мала сума готовог новца који се могао добити били су основни начини за слабљење економске снаге грађанских слојева. На ову меру трговци су реаговали на различите начине (повлачењем робе из радњи, затварањем радњи или куповином већих количина робе како би замену новца дочекали са што мање новца, а више робе или су једноставно вишак новца давали другим особама да га замене уместо њих). Власт је у овоме видела шпекулантске активности, па је одговарала "организованим демонстрацијама, митинзима, конференцијама, па и хајкама против лица која су скривала робу".¹⁵ Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже донет је 23. априла 1945. године. Одлика Закона је велика непрецизност у дефинисању недопуштене шпекулације и привредне саботаже, као и прилично оштра политика кажњавања (Закон је предвидео смртну казну, принудни рад од 1 до 10 година, новчане казне и конфискацију). По доношењу Закона "Политика" је објавила текст у коме се тврди да су београдски трговци одржали 26. априла 1945. године заједничку конференцију на којој су подржали овај Закон.¹⁶ Из објављиваних пресуда током 1945, 1946 и 1947. године види се да су трговци кажњавани због прикривања робе, црне берзе, "недозвољене трговине", продаје, куповине или посредовања у куповини или продаји робе изнад дозвољене цене. За сва наведена дела казне су биле новчане.¹⁷ Према писању "Политике", током јануара 1946. године у Београду је кажњено 647 шпекуланата. Наведено је да се радило углавном о шпекулацији у трговини животним намирницама које су доношене из унутрашњости и растуране у Београду. Рејонске комисије за сузбијање шпекулације кажњавале су за ситније преступе новчаним казнама невеликог износа. Оптужени за теже видове шпекулације слати су јавним тужиоцима при среским судовима. Специјално веће Врховног суда Србије донело је 7 пресуда за шпекулацију, од којих су 3 биле смртне, а остале лишавање слободе са принудним радом од 6 месеци до 20 година. Казне среских судова биле су нешто блаже (лишавање

¹⁵ Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, магистарски рад, у рукопису.

¹⁶ У чланку се каже да је на поменутом скупу "манифестована жеља поштених београдских трговаца да се у свом раду не издвајају од осталих друштвених редова који су схватили потребе наше народноослободилачке борбе и ставили своје снаге у службу народне заједнице. Они су стога оштро осудили рад оног броја трговаца који је од првих дана непријатељске окупације па све до наших дана искоришћавао у своје себичне сврхе тешке прилике народа". У резолуцији чији су делови пренети осуђени су шпекулација, црна берза и ратно богатство, *Политика*, 27.4.1945, стр. 3, Н. Милићевић, н. д.

¹⁷ *Политика*, 08.04.1945, стр. 05, 22.09.1945, стр. 06.

слободе са принудним радом, принудни рад без лишавања слободе, новчане казне, принудни рад са новчаним казнама и казне конфисковања робе и одузимања радње.¹⁸ Из вести о особама и радњама оптуживаним за шпекулацију после рата може се, осим података о врстама незаконитих радњи и казни, сазнати и да је у главном граду земље очигледно владала велика оскудица конца, текстила, обуће и хране, јер је управо та роба врло често била предмет незаконитих радњи. Јасно је и да је власт највише пажње поклањала недозвољеним радњама са овим артиклима, као и да су они трговци или обични грађани који су желели да дођу до добре зараде најчешће посезали управо за овом робом, јер је била најтраженија на тржишту.¹⁹ Прича о шпекулацији, као и скоро сваки документ који о томе говори, оптерећени су јаком идеолошком наслагом, па је сада јако тешко напипати границу до које су ишле стварно незаконите радње тадашњих трговаца у циљу или преживљавања или можда некад и покушаја да се заради, а од које је прича о шпекулацији користила властима као покриће за борбу против приватне трговине, некад и незакониту. Документ који припада трговинској инспекцији, а потиче из 1948. године, наводи неколико видова шпекулација у градовима: "ликвидирани приватни трговци" носе робу из града и продају је на селу, "ликвидирани приватни трговци" који су преузети у државну или задружну мрежу продају сакривену робу у продавницама у којима раде (наведени су случајеви у Босни и Херцеговини), "бивши пиљари и приватни трговци-шпекуланти" у заједници са "сеоским шпекулантима" продају пољопривредне производе изнад одређених цена, "градски и сеоски шпекуланти" продају у граду по кућама пољопривредне производе изнад одређених цена, "бивши приватни трговци и пиљари" из града иду на село, тамо купују пољопривредне производе, доносе их у град под фирмом произвођача и продају их по високим ценама. Изрази који су у овом документу коришћени за приватне трговце врве од идеолошке обојености. Неповеће власти према оним приватним трговцима који су после ликвидације њихових радњи прешли у државни или задружни сектор свакако је ван сумње и оно се види и из овог документа, али се чини и да је један део трговаца остао активан и после национализације, само је питање у којој мери мимо закона. У сваком случају, јасно је да су незаконите радње бивших или још увек актуелних трговаца бележене пре свега у пословању са пољопривредним производима. Ако ништа друго, из овога се види које је поступке приватних трговаца власт

¹⁸ Политика, 29.1.1946, стр. 6

¹⁹ Политика, 05.02.1947, стр. 06; 02.03.1947, стр. 06; 05.03.1947, стр. 06

сматрала за кажњиве. Реч је углавном о незаконитом посредовању у промету робом и продаји робе изнад одобрених цена. У зачараном троуглу (приватна трговина која на почетку послератног периода доминира трговином на мало, тј. трговином најближом обичном грађанину; становништво које треба снабдети робом; власт која покушава да надвлада ове прве и обезбеди бар најнужније потребе ових других и која не преза и од репресивних мера) тешко је сагледати размере сналажљивости или незаконитости у раду приватних трговаца и репресивности у односу власти према њима.²⁰ У борби против шпекулације велике наде полагане су у "Народни магазин" (НА-МА), државно трговачко предузеће, које је у почетку представљало једини канал преко кога је државни сектор продирао у малопродају. Велики простор добила је вест о оснивању прве продавнице овог предузећа у Београду, 16. јула 1945. године, око два месеца по његовом оснивању. Продавница је отворена у просторијама купљеним са инвентаром од фирме "ТАТА". О значају овог догађаја сведочи и чињеница да су му присуствовали и министар индустрије Хебранг и министар трговине Петровић. Петровић је одржао говор у коме је рекао да ће отварање продавнице предузећа "НА-МА" помоћи у борби против шпекулације и да ће се тиме што више робе понудити по приступачнијим ценама.²¹ Током 1946. године власт је хвалила предузеће "НА-МА" због заслуга на обарању цена. Извештавано је да се на свим пијацама на којима је имало своје продавнице ово предузеће показало као "најсолиднији трговац у сваком погледу". Наведени су и примери са београдских пијаца из којих се види да је роба овог предузећа била неупоредиво јефтинија од робе приватника. Истицано је и да је "НА-МА" своју функцију обављала чак и у време "бежања" воћа и поврћа са београдских пијаца, када су чак и "Гранат" и "Воћар" "обилазили Београд" и ишли

²⁰ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 7, Трговинска инспекција 1948, Карактеристични видови шпекулације у граду и селу.

²¹ Политика, 18.07.1945, стр. 05. Исти лист објавио је средином септембра исте године текст о утицају предузећа "НА-МА" у Београду на обарање цена. У афирмативном тону доноси се подаци о продатим количинама хране, пића, пасти за зубе, четкица за зубе, чаша, тегли, флаша итд. Говори се о томе да се предузеће шири и на загребачко тржиште и да продаје робу по приступачним ценама које су знатно ниже од цена које за исте артикле траже "несавесни трговци или сваштари паразити, који своју робу по црноберзијанским ценама намећу потрошачима, по Ђошковима улица...", Политика, 16.9.1945, стр. 6.

на тржишта са вишим ценама.²² Уз трговце који су потпали под удар Закона о недопуштеној трговини и привредној саботажу треба споменути и примере ревизија дозвола за рад приватних трговаца. У Хрватској је процењено да је после рата приватни сектор у погледу снабдевања индустријском робом спао на половину предратног. Министарство трговине и опскрбе је 11.6.1945. издало решење да се у Хрватској изврши ревизија свих ратних и предратних дозвола приватним трговцима. Тада је одузето право на рад свима који су се "за вријеме рата огријешили о интересе НОБ-е". Из Хрватске је извештавано и да су, услед недостатка довољног броја прописа о раду приватних трговаца, неки народни одбори као једину казну примењивали одузимање дозволе за рад, често и без стварног основа.²³ И у Србији је рат оставио трага на приватне трговце. Попут Хрватске, и овде је процењено да је крај рата дочекао упола мањи број приватних радњи. Ревизија дозвола било је и у Србији. Крајем 1946. године почело је затварање радњи чији су власници кажњени три пута због преступа по старом Закону о радњама и Закону о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже.²⁴ Ревизија дозвола за рад приватних трговаца често је од стране власти потезана као средство за смањење броја приватних радњи. Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ је тако у новембру 1947. године покушало да у ту сврху искористи Уредбу о планској евиденцији препродаје производа, па је 7.11.1947. године министар Заим Шарац потписао један допис републичким министарствима који представља својеврсно тумачење ове Уредбе. Наиме, члан 4 Уредбе прописивао је да приватни трговци и пиљари који имају прописане дозволе за рад могу куповати робу у сврху даље препродаје, с тим да је продају само на мало непосредним потрошачима и то искључиво у својим радњама или на тезгама. Заклањајући се иза приче о борби против шпекулације, министар је у свом тумачењу тражио од републичких министарстава да "у практичној примени" овој одредби дају такав смисао да се приватним трговцима куповина и препродаја производа, посебно пољопривредних, може дозволити само тамо где то нису у стању да ураде државна и задружна мрежа. И тамо где је учешће приватног сектора било неопходно, требало

²² АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 34, Робни промет 1946, Важна питања нашег унутрашњег промета.

²³ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Хрватској.

²⁴ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Србији.

је рад дозволити само "радним и поштеним трговцима и пиљарима". Министар је даље тражио да срески и градски народни одбори спроведу ревизију постојећих овлашћења и дозвола за рад трговаца и пиљара. Захтевано је да се том приликом води рачуна о томе "да ли је ималац радње осуђиван због шпекулације или је уопште склон шпекулацији. Таквим лицима свакако онемогућити даљи рад... Треба уопште тежити томе да се или потпуно искључи или сведе на што мању меру удео приватног трговачког сектора у куповини и препродаји следећих артикала: житарица и брашна, стоке и сточних производа, млечних производа, вина и ракије, пасуља и кромпира". Међутим, очигледно је да су ови захтеви министра Шарца били толико спорни да је морао интервенисати јавни тужилац ФНРЈ др Јосип Хрнчевић. Он је 18. новембра 1947. године у допису Министарству саопштио да "оваква генерална ревизија свих постојећих овлашћења и дозвола за обављање трговачких и пиљарских радњи не заснива се на постојећим законским прописима, противна је Уставу ФНРЈ и претставља повреду имовинских права грађана. Спровођење нападнутог дела вашег расписа може довести на терену до крупнијих повреда закона и привремено до већих потешкоћа у редовном снабдевању становништва". После оваквог става јавног тужиоца Министарство је морало одустати од проблематичног дела свог расписа, па су републичка министарства већ сутрадан обавештена о његовом стављању ван снаге. Уколико су негде већ донета решења о одузимању дозвола, њих је требало укинути.²⁵ Донекле повезано са процесима ревизије било је и питање утицаја бирачког права на обављање трговинске делатности. Тачније, јавила се дилема да ли лица која су изгубила бирачко право могу обављати трговинску делатност, тј. да ли губитак бирачког права аутоматски треба да значи одузимање дозволе за рад приватним трговцима. Министарство трговине је својим расписом од 1. марта 1946. забранило вођење приватне трговине лицима којима је одузето бирачко право, али је помоћник министра Никола Чобељић годину дана касније дао нешто флексибилније тумачење овог питања. У допису народним одборима у Србији он је препоручивао да сваки одбор одлучује по свом нахођењу у сваком конкретном случају да ли ће лицима која су изгубила бирачко право дати дозволу за обављање приватне трговинске делатности и да ли ће лицима која су изгубила бирачко право одузети дозволе за рад, али је и објашњавао да према важећим прописима губитак бирачког права не може сам по себи

²⁵ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 7, Трговинска инспекција 1946, 1947, Пов. бр. 7694, Пов. бр. 7881, Пов. бр. 301/47-2.

произвести одузимање дозволе за рад.²⁶ Коначно, као меру којом је приватна трговина потискивана пре коначне ликвидације из 1948. године треба споменути и Закон о национализацији приватних привредних предузећа који је донела Народна Скупштина 5. децембра 1946. године. Међу предузећима која су потпала под удар овог Закона био је и један број трговачких. Тако је у Македонији од 37 национализованих предузећа било и 20 из области трговине и снабдевања. У Словенији су се међу национализованим предузећима нашла и 62 трговинска предузећа и санаторијуми. У Србији су се међу национализованим предузећима налазила и трговачка предузећа у чачанском округу (1), пожаревачком округу (1), моравском округу (1 предузеће трговачке индустрије) и Војводини (3 трговачке радње). Национализованих трговачких предузећа било је и у Хрватској.²⁷

Последња мера којом је потискивана приватна трговина било је преузимање преостале трговине на мало 1948. године. Основни правни акти који су послужили овој сврси били су Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини из фебруара и Текст о изменама и допунама Закона о национализацији привредних предузећа усвојен на заседању Народне Скупштине 28. априла 1948. године. Савезна Уредба из фебруара 1948. године одредила је да се приватна лица могу бавити трговином пољопривредним производима само по нарочитом одобрењу градског (реонског) извршног одбора. Трговина на велико није била дозвољена. Било је предвиђено и спровођење ревизије дозвола приватних трговаца. У Београду су после ове уредбе прикупљене молбе приватних трговаца за издавање одобрења да би могли и даље да обављају трговинску делатност. Одлучивање по овим молбама зависило је од мишљења реонских народних одбора о дотичном трговцу, од идеолошких и политичких разлога, али и од потреба града за снабдевањем који су морали надвладати идеолошке предрасуде. Да снабдевање града не би било доведено у питање, власт је морала своје идеолошке обзире подредити тренутном толерисању приватне трговине, али је и ова мера смањила број приватних радњи. Партијски извори говоре да, из поменутог разлога, дозвола за рад није дата само "изразитим шпекулантима". Молбе је поднело 568 трговаца, а дозволе је добило 474. Процењено је да се око 364 уопште није пријавило, што значи да

²⁶ Архив Србије Железник (АС), Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 4, документ број 2323.

²⁷ М. Митровић, *Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом*, Београд, Пожаревац 1988, стр. 293, 295, 296, 297, 298.

је и овом мером број приватних трговаца преполовљен.²⁸ Током 1948. године приватни сектор трговине укинут је скоро у потпуности. Да би се тај посао обавио у Београду, формирана је специјална комисија, реонске поткомисије, одређени повереници за преузимање ликвидираних радњи, формиране инспекције при реонским народним одборима, створене комисије за процену вредности преузете робе при реонским задругама и предузећима. Према извештајима о току ликвидације приватног сектора, највећи број радњи наставио је убрзо рад. Иако у једном извештају стоји да је "по линији шпекулације" затворено 147 радњи и да "неког нарочитог отпора није било", због прикривања робе тужилаштву су предата 44 трговца. Власт је имала озбиљних замерки на рад својих инспектора. Од њих се очекивало да пронађу све који су означени за шпекуланте. Наводи се да се инспектори нису "довољно повезали са тереном, нити створили себи упориште у масама, а у околини оних који су познати као шпекуланти и који су ликвидирани". Очигледно да је пред инспекторе била постављена норма у виду броја откривених шпекуланата, али је власт била веома разочарана ефектом њиховог рада. Иако је требало да буде "најмање 2-3.000 ухваћених шпекуланата", инспектори су открили 44. Један од метода њиховог рада очигледно је требало да буде и потказивање, јер им је пребачено да нису створили упориште за "откривање шпекуланата преко других". Власт је била углавном задовољна како су се државна предузећа припремила за преузимање приватних радњи. Ипак, "Гранап" је оптужен да није послао 54 повереника за пријем радњи, а "Београдски магацин" је направио пропуст тиме што је свог повереника послао у III реон уместо у I. Осим отпора који су преузимању приватних трговинских радњи пружили сами власници, постојао је отпор и међу повереницима, јер је њих 11 одбило да изврши задатак (оптужени су за "капитуланство" и одмах отпуштени). Када је цео посао обављен власт је проценила да је до тада "прецењивала" значај приватног сектора трговине за снабевање грађана образлажући то количинама робе пронађеним у радњама при њиховом преузимању и тврдећи да су они који су били оптужени за шпекулацију имали двадесет пута више скривене робе у односу на количине које су продавали.²⁹

²⁸ СЛ ФНРЈ, бр. 12 од 11.02.1948, Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини; АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Како се у Београду спроводе у живот уредбе о снабдевању становништва, Н. Милићевић, н. д.

²⁹ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, ликвидација приватног трговачког сектора, 1948. За једног повереника наведено је да је помагао власнику трговинске

Од 1945. до 1948. године, када је приватна трговина скоро сасвим национализована, константно је смањиван број продавница приватног сектора као и учешће овог сектора у укупном промету. Истовремено, број продавница и учешће у промету државног и задружног сектора повећавани су. Следећа табела то јасно илуструје.

Учешће сектора трговине у броју продавница 1945/48. у Југославији.

	државни сектор		задружни сектор		друштвене организ.		приватни сектор	
	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %
1945	692	1,7	3.716	9,1	-	-	36.216	89,2
1946	2.391	4,5	10.734	20,1	-	-	40.167	75
1947	6.458	13,3	12.113	25,1	3.510	7,2	26.161	54,4
1/4 1948	7.589	17,9	12.984	30,7	3.466	8,2	18.249	43,2
2/4 1948	11.301	36,2	15.002	47,9	3.643	11,6	1.349	4,3
3/4 1948	13.378	38,9	16.398	47,4	3.688	10,7	924	2,7

Извори: АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 46, Преглед развоја трговачке мреже и робног промета 1947, 1948 у ФНРЈ; Исто, фасцикла 2, Организација и стање трговине и снабдевања у ФНРЈ у 1949; Исто, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ 1948.

Када је реч о промету извршеном преко ове мреже продавница, може се уочити да је промет социјалистичког сектора увек био нешто изнад његовог учешћа у укупном броју продавница. У сваком случају, од 1945. до друге половине 1948. године учешће државног сектора у промету повећано је са 3% на 53,2%, задружног са 12% на 37,2%, друштвених организација са 0% на 9%, а учешће приватног сектора у укупном промету смањило се са 85% на 0,6%. То значи да је после национализације трговине изведене 1948. године у рукама приватног сектора остало око 2,7% продавница и 0,6% промета. Ово су подаци из трећег квартала 1948. године. Према једном другом документу, који

радње да сакрије робу, а за другог да се напιο у кући власника који га је позвао на ручак. Постоји и податак да је око 60 трговаца, који су сакривали робу и одбијали да приме решења, ухапшено. Исто, Извештај о ликвидацији приватног сектора у трговини, 1948.

потиче са краја године, у држави је остало 644 приватних трговинских радњи. Од тог броја на Србију отпада 403, Хрватску 11, Словенију 219, а Македонију 1, што би значило да је само у Црној Гори³⁰ и Босни и Херцеговини национализација спроведена до краја. Како је време које овај рад изучава препуно статистике различитог порекла, све ове податке треба узети с опрезом, али и ако наведени подаци и нису стопостотно тачни они показују јасну тенденцију. Уосталом, како потичу из фонда савезног Министарства трговине, требало би да је степен њихове прецизности висок. Оно што се са још већом сигурношћу може утврдити из ових извора јесте какав је био карактер приватних радњи које су опстале после национализације. Наиме, сви подаци показују да су преживеле углавном прехранбене продавнице. Из тога се јасно може закључити са којим је делом приватне трговине власт била спремнија на компромисе, а све као последица немогућности да се социјалистичком трговином или производњом надомести приватни сектор у задовољавајућој мери. Тако су у Србији од 403 продавнице које су биле у рукама приватника децембра 1948. године, њих 126 пословале са хлебом и пецивом, 151 месом, 9 мешовитом прехранбеном робом, 6 колонијалном робом итд. Од 219 продавница у Словенији 62 су биле за хлеб и пециво, 117 месо, 2 воће и поврће, 4 парфимерије и дрогерије итд. Једина продавница која је опстала у Македонији продавала је хлеб и пециво, а занимљиво је да за 11 приватних продавница у Хрватској нема података којом су робом пословале.³¹

³⁰ То потврђује и годишњи извештај Министарства трговине и снабдевања Црне Горе према коме је у овој републици на почетку 1948. године било 158 државних, 194 задружних, 69 продавница друштвених организација и 640 приватних продавница. Ликвидација приватног сектора извршена је потпуно, па је од ових 640 продавница отворено 147 државних, 83 задружних и 11 друштвених, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 6, Годишњи извештај о раду за 1948 Министарства трговине и снабдевања Црне Горе.

³¹ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36. Уосталом, подаци Савезне планске комисије показују да је учешће приватне трговине прехранбеном робом увек било изнад просечног учешћа приватне трговине у укупној трговинској мрежи земље. Тако је 1945. године приватна трговина учествовала у укупном броју продавница са 89% а њен прехранбени део са 92,6%. Однос за 1946. године био је 75% према 82%, 1947. 54% према 70%; а на дан 31. марта 1948. 45,5% према 60,7%. Насупрот томе, државни сектор је већи утицај од свог просека имао у трговини текстилом, кожом и обућом, гвожђем и грађевинским материјалом, АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Упоредни преглед трговинске мреже. На пленарној седници ЦК СКЈ, 12.4.1948. Колишевски је тврдио да је приватни сектор у Македонији скоро ликвидирао, сем Скопља и Битоља, АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Пленарне седнице ЦК СКЈ, II/1, 12.4.1948.

Други сасвим поуздан закључак је да је највећи број приватних радњи преживео у Србији, тачније у Београду. Према извештају о ликвидацији приватне трговине у Београду, до 30. јуна 1948. године ликвидиране су 793 радње прехрамбене струке (331 радња за колонијалну робу, 23 бомбоњере, 60 млекара, 167 пиљарских радњи, 187 пиљарских тезги, 25 продавница сточне хране). Укупно је ликвидирано 1.876 трговинских радњи. Власт се највише устручавала да ликвидира приватне продавнице хлеба и меса, па је тако тада остало 64 продавница хлеба и 160 меса. Важност ових објеката за снабдевање грађана била је исувише велика, па је одлучено да се њихово ликвидирање одложи. Осим тога, власници ових објеката имали су овлашћење за рад као занатлије иако су оптужени да раде као "најобичнији трговци".³² До краја 1948. године број приватних објеката константно је смањиван. У јуну су остали само објекти за хлеб и пециво (149) и за месо (160), да би у децембру у приватним рукама било још 160 радњи за продају меса. Истовремено је ширена државна трговинска мрежа и на крају године обухватила је 1.606 објеката, односно четири пута више него девет месеци раније.³³ Министарство трговине и снабдевања Србије извештавало је савезно министарство да је у Србији после национализације остало још 435 приватних радњи од чега је у Београду било 354. Према подацима Министарства трговине и снабдевања Србије, у јулу 1950. године у Београду је било 2.698 продавница (2.030 државних, 17 службе радничког снабдевања, 39 задружних, 374 друштвених организација и 238 приватних). Дакле, у престоници су још средином 1950. године постојале 238 приватне радње. У то време, у целој Србији било их је 328, па и ови подаци упућују на закључак да национализација трговине није била потпуна и да је највећи број приватних радњи преживео у главном граду. Од приватних радњи које су опстале после национализације 1948. године, 60-70% налазило се у Београду.³⁴

³² АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Извештај о ликвидацији приватног сектора у трговини, 1948; Према документу који попут већине осталих није датиран, што отежава праћење динамике нестајања приватног сектора трговине у граду, у марту 1948. године даване су дозволе приватним трговинским радњама и констатовано је да због "потребе обезбеђења правилног снабдевања грађанства" не долази у обзир гашење великог броја приватних радњи, већ дозволе за рад не треба дати само "изразитим спекулантима", Исто, Како се у Београду спроводе у живот уредбе о снабдевању становништва.

³³ Исто.

³⁴ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 7, документ број 16; АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 6, Министарство трговине и снабдевања НРС, Годишњи извештај 1948.

Из извештаја који су народни одбори из свих крајева Србије слали Министарству трговине види се да је национализација 1948. године спроведена по неколико видова. Наиме, радње приватних трговаца су одузимане или путем предаје власника јавном тужиоцу због шпекулације или путем оптужбе за ранију шпекулацију или су једноставно проглашене за непотребне и као такве национализоване. Степен национализације није био исти у свим деловима Србије, али су постојала места у којима је она до краја маја спроведена стопостотно (на пример Лозница - 47 радњи, Пирот - 28 радњи, Смедерско - 34 радње, Варварин - 62 радње итд.).³⁵ Од нешто више од 2.100 приватних трговинских радњи, колико их је било на територији 9 градских и 32 среска народна одбора у Војводини, крај јуна дочекало је свега 29. На примеру Војводине може се спровести мини истраживање које показује да је по основу шпекулације предато јавном тужици 95 власника (тј. толико је ликвидирано радњи), што је око 4,5% свих ликвидираних радњи, по основу раније шпекулације национализовано је 149 или око 7%, а остатак је ликвидирао као непотребан за трговачку мрежу (скоро 90%).³⁶ У Словенији је крајем 1946. године приватни сектор трговине доминирао учествујући у укупној мрежи са око 80%. Задружни сектор био је у пределу Мурске Соботе и Бистрице (североисточни део Републике), око Кршког, Новог Места и Брежица (источни део Републике) и на самом југу јачи него у другим крајевима. Државни сектор је имао веће учешће од просека за Републику у крају око Марибора, док је приватни био у централном делу (Љубљана) још доминантнији него у другим деловима Републике. Годину дана касније (31.12.1947) учешће приватног сектора смањило се на нешто више од половине, док су остатак отприлике равноправно делили државни, задружни и друштвени сектор који се појавио у међувремену. Задружни сектор је у источним и североисточним деловима и даље био јаче изражен него у другим деловима Словеније, док је приватни сектор и даље био најјачи у љубљанском крају.³⁷

У циљу обезбеђења што већег броја стручних и школованих људи за рад у трговини, али и стварања идеолошки и политички повољније ситуације у овом сегменту привреде и живота земље, власт је настојала

³⁵ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 16, документа број 8683, 8675, 8669, 8690.

³⁶ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 10, документ број 33767.

³⁷ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Стање трговинске мреже у Словенији 1946-1947.

да преко трговачких школа и курсева створи нов трговачки кадар, лојалан принципима на којима је тих година изграђивана земља. Према подацима Министарства трговине ФНРЈ школске 1947/48. године стање економских техникума у којима су "на социјалистичкој основи" стварани кадрови за трговину било је следеће: 40 школа, 512 одељења, 10.870 ђака (3.498 мушких и 7.372 женских). Од 1947. године уведена је и обавезна једномесечна пракса у трговачким и другим предузећима за све ученике другог и трећег разреда економских техникума. У првих девет месеци 1948. године у Југославији је организовано 737 трговачких курсева и на њима је оспособљено 37.888 курсиста. Према подацима Министарства они су одмах укључени у трговачку мрежу.³⁸ Према подацима истог Министарства у првој половини 1948. године на тромесечним курсевима за млађе привредне помоћнике оспособљено је 18.681 курсиста на курсевима за трговину, а уз њих су одржавани и курсеви за угоститељство и откуп.³⁹ Тиме је добијана армија нових радника за нову трговину, по мери власти. То не значи да један део запослених у национализованим радњама није нашао посао у државним продавницама.

У Хрватској су курсеви одржавани под надзором републичког Министарства трговине, али је инсистирано на томе да се они повежу са властима и политичким организацијама, па чак и са јавним тужилаштвом, тако да је један од постављених услова за полазнике курса била и политичка подобност. Власт је процењивала да управо по овом критеријуму курсеви у Загребу нису задовољавали, док су као добро припремљени похваљени курсеви у Чаковцу, Копривници, Бјеловару, котару Сушак итд. Изгледа да ништа бољи почетак курса није био ни у Сплиту, где су омладинци "скупљени камионом" на курс. Било како било, од

³⁸ После рата стално је повећаван број ових школа, као и број одељења и ученика, што се види из следеће табеле.

школска година	број школа	број одељења	мушких ученика	Женских ученика	укупно ученика
1938/39	23	145	2.651	2.762	5.413
1939/40	26	169	3.082	3.310	6.392
1945/46	33	202	1.687	3.773	5.460
1946/47	37	250	3.075	5.081	8.156
1947/48	40	512	3.498	7.372	10.870

АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ.

³⁹ Највећи број курсиста оспособљен је у Србији (6.045) Хрватској (5.241) и Словенији (3.995). Следе Македонија (1.620), Босна и Херцеговина (1.300) и Црна Гора (480), АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Установљење радне снаге 1946.

курсиста је тражена писмена изјава да ће после свршеног курса провести 2 године као намештеници у државним или задружним трговачким предузећима. Колико је било проблема на почетку ових курсева види се и по томе што су за полазнике узимани и они са мање од 16 година, супротно упутству Министарства, па и неки који нису завршили основну школу. За наставнике општих предмета узимани су учитељи основних школа и кадрови из Економских техникума и трговачких школа. За стручне предмете ангажовани су руководиоци из државне трговачке мреже и наставници из Економских техникума. За политичке предмете у Северној Хрватској вођено је рачуна да наставници буду људи који ће ове предмете "правилно политички предавати", док су у Приморју ти предмети препуштени "обичним наставницима". Већина курсева била је интернантског типа, осим у градовима где су полазници курсева били житељи градова. Храна је задовољавала у Северној Хрватској, али не и на Приморју. У котарима Чаковец и Врбовац дешавало се да курсисти нису имали кревета. Најтежи услови живота курсима били су у котарима Титова Кореница и Госпић. Наставу је отежавао и недостатак приручника и литературе, па су курсисти учили углавном из својих забелешки са предавања. Према подацима за све курсеве до 31. септембра 1948. године, на курсевима за привредне помоћнике, руководиоце прода- вница, млађе књиговође и руководиоце државних трговинских предузећа, од 13.653 полазника 12.685 је изашло на испите, а положило 12.591.⁴⁰ Средином септембра 1948. године у Хрватској су били у току следећи курсеви: тромесечни за млађе привредне помоћнике (143 течаја са 4.508 полазника), једномесечни за руководиоце продавница (98 течајева са 2.344 полазника), тромесечни књиговодствени курс (11 течајева са 380 полазника), једномесечни за евидентичаре (1 течај са 37 полазника), осмомесечни за руководиоце државних трговачких предузећа (1 течај са 93 полазника), шестомесечни за ревизоре (1 течај са 60 полазника).⁴¹ Наставни планови били су велики проблем, па је Министарство трговине и опскрбе Хрватске

⁴⁰ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини. За курсеве за трговачке помоћнике Градски народни одбор Загреб давао је следеће опаске: Наставни планови су били претешки да би се савладали за тако кратко време, тим пре што је део полазника имао само основну школу или чак само аналфабетски течај, а ретко ко по неки разред средње школе. Десило се и да је наставни план за курсеве за руководиоце стигао три дана по почетку курса, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

⁴¹ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

препоручило лета 1948. године да се за почетак, док се планови не израде, на једномесечним курсевима за руководеће кадрове у трговини користе програми довршених једномесечних течајева за трговачке помоћнике. Министарство је препоручивало да се тамо где ти програми нису сачувани настава држи по следећим предметима и бројем часова: привредни систем ФНРЈ-30 сати, Устав ФНРЈ и привредно законодавство-30 сати, организација и техника трговине-40 сати, оперативна евиденција и планирање-20 сати, књиговодство с дописивањем и калкулацијом-60 сати. За сваки предмет прописан је садржај који треба обрадити на часовима.⁴²

На територији БиХ постојали су курсеви за нове кадрове у трговини и угоститељству у Илици, Тузли, Добоју, Травнику, Бања Луци и у Мостару, а у сваком од ових места и у Сарајеву радили су курсеви за стручно уздизање кадрова. Курсеви су били интернантски, у зградама које су једва могле задовољити потребе курса, исхрана је била колективна у мензама или у градским и приватним угоститељским радњама. Наставу су држали наставници гимназија, трговачких академија, директори предузећа и учитељи. Око 30% полазника били су млађи од 18 година, а преовладавали су они сеоског порекла.⁴³

У Македонији је за пример добро организованог курса узиман курс за помоћнике у трговини у Прилепу, а лоше организованог курс у Битољу. У првом случају власт је била задовољна одзивом и пропагандом за курс која је извршена преко масовних организација. На време су пронађене зграде за смештај курсиста који нису из Прилепа и за рад кружока а поведено је рачуна и о хигијенским условима. Исхрана курсиста који нису били из Прилепа оцењена је као одлична (хранили су се у градском хотелу "Гранат"). Власт је исказивала задовољство и одабиром

⁴² Овај допис потписао је министар трговине и опскрбе Јурица Драушник, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

⁴³ Ево неколико карактеристика трговачких курсева. У Тузли је одржан курс за продаваче, интернати су патили од недостатка чаршафа, али су имали нову ћебад. Жене су биле одвојене од мушкараца, хигијена је била слаба, али је извршено запрашивање и пелцовање курсиста против тифуса. Учење је одржавано по кружоцима, али је проблем била велика удаљеност спаваоница, просторија за кружоке, мензи и учионица. У Добоју је такође био курс за продаваче, а курсисти су били смештени у три бараке са омладинске пруге. Курс за продаваче постојао је и у Мостару, услови су били слични онима у Тузли, али је храна била слабија, а хигијена и смештај бољи. У погледу рада омладинске организације, културно-просветног и "политичко-васпитног" рада, процењено је да се овај курс издавао од свих других у републици, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

наставника и радом по кружоцима на којима је утврђивано пређено градиво. Проблем је представљао недостатак стручних књига.⁴⁴ Савезно министарство трговине и снабдевања није било задовољно ангажовањем републичког министарства Македоније на пословима оспособљавања нових кадрова за трговину. Према једном документу из 1948. године, од курсиста који су завршили курсеве за млађе привредне помоћнике, 725 је запослено у државној трговачкој мрежи, 411 у задружној, а чак 484 курсиста није добило посао после завршеног курса. Наведено је да је за тромесечне трговачке курсеве утрошено 8,8 милиона динара, да су наставници за курсеве у Македонији доведени из целе земље, па се ипак десило да сви курсисти нису запослени. Градски народни одбор у Дебру није хтео да запосли свршене курсисте са трговачког курса "наводећи да он не жели да ради са младим и неискусним људима". Власт се бринула због тога што су овакви случајеви почели лоше да утичу на потенцијалне курсисте за нове курсеве, па је било проблема приликом "мобилизације" нових полазника. У сваком случају, до септембра 1948. године трговачке курсеве (12 течаја за млађе привредне помоћнике, 4 за руководиоце трговинских предузећа и 4 течаја књиговодственог курса) завршило је 1.928 од 2.211 полазника, колико је био на почетку курсева.⁴⁵

Што се тиче Црне Горе, процењено је да је за курс за трговачке помоћнике владало велико интересовање и није скривано задовољство правилним избором наставника и курсиста, па је сматрано да су за курсисте изабрани "политички позитивни људи". Курсеве је похађала махом омладина са села и то женска.⁴⁶ За разлику од Македоније, у

⁴⁴ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

⁴⁵ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, Односи се на Македонију.

⁴⁶ У Титограду је организован курс за административно-управно и економско-техничко особље. Курс је био интернантског типа, са проблемима као што су лоша исхрана (посебно квалитет хлеба), недостатак литературе за учење и механичко и учење напамет без разумевања суштине ствари (форсирано је учење по кружоцима). Многи ученици учили су по цео дан и до касно у ноћ што је угрожавало њихово здравље. У Беранама је организован курс за трговачке помоћнике. Курсисти су били смештени у згради гимназије у 6 соба, нису имали крвета и спавали су на слами. Хранили су се у хотелу у Беранама, а храна је оцењена као добра. Настава је вршена у згради гимназије, али без школских клупа, па је курсистима као једина могућност за вођење белешки остало писање на коленима. У Пљевљима је курс за трговачке помоћнике почео са радом 17.1.1948. Интернат је био неуредан, са прстом блата на поду, а курсисти су спавали на сламарицама. Курсисти су критиковани због ходања у блатњавим ципелама по ђебадима, пушења и бацања пикаваца по соби. Ни исхрана није била добра. Учење по кружоцима обављано је између 8 и 10 сати увече. Предмети које су учили курсисти

Црној Гори су сви свршени курсисти, осим у два случаја, били запослени. За другу половину 1948. године планирани су курсеви за трговачке помоћнике у Пљевљима и за шефове продавница у Никшићу. Власт је водила рачуна о политичким карактеристикама наставника. Отуда су четири наставника са курса у Никшићу носила оцену "активни фронтовац, политички правилно оријентисан", један (Ристо Ковачевић, предавао Устав) "члан фронта, политички повијен и резервисан", док је наставник привредне математике оцењен као "члан фронта-из непријатељске породице. На послу заузимљив, политички се неиспољава, прилично лукав". На курсу у Пљевљима било је "пријатеља данашњице", али и оних за које је процењено да су у рату симпатисали четнике, док је наставник предмета познавање робе оцењен као непријатељски расположен, али и као стручан, што га је очигледно и одржало на послу.⁴⁷

Од децембра 1947. или јануара 1948. у Словенији су одржавани течајеви за пословође и то интернатског типа (Рогашка Слатина, Добрна, Љубљана, где су полазници били углавном из Словеначког приморја) и неинтернатског типа (Љубљана, Марибор, Цеље) и за књиговође и то интернатског типа (Ново Место, Брежице, Рогашка Слатина, Марибор) и неинтернатског типа (Љубљана, Цеље, Трбовље, Крањ, Мурска Собота, Марибор). Наставу су држали наставници Економских техникума, учитељи основних школа и намештеници. У интернатским курсевима били су обезбеђени храна и становање.⁴⁸

У Београду је у марту 1948. године трговачки курс имао 972 слушаоца (од тога 790 жена). Они су радили у 4 школе са 28 одељења, 50 кружока. При курсу су постојале и 3 партијске ћелије са 35 чланова и 3 актива СКОЈ-а са 50 чланова. Партија није била задовољна чињеницом да полазници курса претходно нису били политички проверени. Осим тога, полазници нису прошли лекарску контролу, а пре почетка курса

могу се поделити на опште, стручне и политичке. Тако су у Титограду учили српски језик, привредну и општу математику, администрацију и кореспонденцију, књиговодство, политичку економију, привредно законодавство, привредни систем и организацију и технику трговине. На курсевима у Пљевљима и Берама учили се српски језик, историју, географију, привредни систем, књиговодство са кореспонденцијом, познавање робе, организацију и технику трговине и математику. На овим курсевима било је око 400 полазника, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

⁴⁷ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948, 1949, 1950, Односи се на Црну Гору.

⁴⁸ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

са њима нису били склопљени уговори. Партијским речником речено, накнадна провера је показала да међу полазницима има проблематичних, шпекуланата, политички лоших и неморалних људи. Накнадно су потписани и уговори који су садржали обавезе похађања курса и полагања испита, као и обавезу рада у градским трговачким предузећима после завршеног курса, али није прецизирано на које време. Проблеми у раду курса, а који не подлежу идеолошкој верификацији, већ условима рада, били су опсежан програм и недостатак времена. Целодневни програм трајао је до касно увече и обухватао је практични рад, учење у кружоцима и наставу у школама. С обзиром на то да је програм почињао у 8 сати пре подне и да је настава у школама одржавана увече, радни дан курсиста завршавао се тако касно да су они који су долазили из удаљенијих делова града могли да се врате кући тек иза поноћи. Полазници из Раковице и Кошутњака су из ових разлога пуштани раније кући и редовно су изостајали са последњих часова. Осим тога, и код полазника који су присуствовали овим часовима пажња је знатно опадала, јер се радило о настави одржаваној до 22 сата.⁴⁹ Приликом ликвидирања приватних радњи велики број трговаца ушао је у државни трговачки апарат, што је Партија оцењивала као негативну појаву. Крајем 1948. године у Београду је извршено чишћење тог апарата и из њега одстрањено око 220 старих трговаца, а у марту 1949. године и 120 бивших жандара, официра, полицајаца "који су се увукли у трговину". Постојао је додатни разлог за ово чишћење спроведено у државним предузећима. Наиме, власт је процењивала да је овај стари трговачки кадар лоше утицао на младе људе које је она убацивала у трговину преко курсева и у које је имала много више поверења.⁵⁰

⁴⁹ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Подаци о трговачком курсу, 10.3.1948; Исто, Како се у Београду спроводе уредбе о снабдевању становништва; Према подацима из 1949. године тада је постојао 21 курс са 2.070 људи и 15 семинара са 3.035 људи, Исто, Проблеми трговине и снабдевања грађана, 1950.

⁵⁰ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964 кутија 401, Проблеми трговине и снабдевања грађана, 1950.

Slobodan Selinić

The trade in Yugoslav Republics 1945-1948

Summary

Although the private trade used to be unwanted from the very beginning due to political and ideological viewpoint after the WW2, it survived to on a lagar scale until the middle of 1948. Its significance was constantly minimized, though different measures imposed by authorities. The basic measures against the influence of private trade, before its final elimination, had been supervising of wholesale trade by founding state owned trade enterprises, introduction of the system of planned distribution of goods, punishing merchants for crimes based on war profit, nationalisation from 1946, fighting against economic sabotage and speculation. Along with these measures, being suspicious against exainst existing trade staff and trying to provide professionals to the trade as an economic branch, the state herself has organised trade schools and courses for training new staff for the work in the field of economy. In order not to provoke bigger disorganisation in supplying of the citizens in the period when the participation of the state and cooperative sector in the wholesale trade had been rather insignificant, and foreign policy reasons, had been basic reasons for postponing the final nationalisation of reetail trade until 1948. However, even the nationalisation of 1948 has not been a complete one. In spite of all a couple of hundred of private trade shops, the most of them in Serbia, i.e. Belgrade have survived as they were needed to supply people with necessary good.

АРХЕОЛОГИЈА

Милена Врзић

РЕФЛЕКСИЈЕ ЛЕГЕНДЕ О КАДМУ И ХАРМОНИЈИ НА ПОДРУЧЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЈАДРАНСКЕ ОБАЛЕ

Легенда о Кадму и Хармонији

У овом раду разматрам легенду о Кадму и Хармонији, једну од најзапаженијих међу легендама о везама становника Егеје са заљеђем источног Јадрана, како истиче Р. Катичић. У легенди се говори о хероју - сину смртника и богиње, епонимном оснивачу Тебе, неизбјежној судбини коју пророчица Питија саопштава Кадму и Хармонији – преузимању варварског престола, борбама, пљачки пророчишта, и на крају њиховом преображавању. Оно што заокупља већину истраживача је препознавање стварних догађаја у причи о краљевском пару, а убицирање и етничко одређивање Енхелејаца представља једно од главних питања на које се покушава дати одговор.

Према предању, краљевски феничански пар - Агенор и Телефаса имали су синове Кадма, Килика и Феника и ћерку Европу. Једном приликом Зевс је угледао дивну Европу, загледао се у њу и отео је. Краљ Агенор је одмах послао своје синове да траже сестру. Заједно са Кадмом на пут је кренула и краљица Телефаса. Током потраге, међутим, она је убрзо умрла. Након тога, Кадмо је отишао у Делфе, гдје му је пророчица Питија саопштила да одустане од трагања за лијепом Европом, јер му је предодређено да ће на мјесту гдје га одведе крава која буде имала бијели биљег у виду пуног мјесеца, основати град. Кадмо је међу Пелагоповим говедима у Фокид, угледао краву са биљегом и слиједио је све до тебанског поља гдје је изнемогла крива пала мртва од умора.

Он је одлучио да на том мјесту Атини принесе жртву. Његови другови су одмах похитали да му донесу воду са оближњег извора. Извор је, међутим, чувао страшни змај, Арејев син, који је Кадмове другове усмртио. Када је чуо шта се догодило, Кадмо је кренуо на мјесто несреће и убио неман. Пошто је Кадмо хтио да богињи принесе жртву она му је, из захвалности, савјетовала да половину змајевих зуба распе по тлу из којих ће изнићи људи - Спарти. Када су из земље никли наоружани људи, уплашени Кадмо их је гађао камењем па су Спарти - Посијани почели међусобно да се боре јер су мислили да их неко напада. Презивјела петорица Спарта и Кадмо основали су град. Другу половину зуба Кадмо је поклатио колхидском краљу Ејету. Сазнавши да је Кадмо убио змаја, богови су му одредили да служи Ареја осам година. Пошто је казну одслужио, Зевс је Кадму дао Хармонију за жену, док му је Атина дозволила да влада Тебом. Кадмо и Хармонија су једини смртници чијој су свадби присуствовали богови.

Краљевски пар је имао дјецу: синове Полидора и Аутоноја и кћери Инону, Агаву и Семелу. Они су владали Тебом све док пророчица Питија није саопштила да ће Енхелејци надвладати Илире, уколико њихове вође буду Кадмо и Хармонија. Краљевски пар је прихватио енхелејски престо Агавином сину, унуку Пентеју, су препустили да влада Тебом. Кадмо и Хармонија су на челу енхелејске војске освојили Илире и њима завладали. У Илирији је Хармонија Кадму подарила још једног сина – Илирија. Они су на воловским колима предводили силну варварску војску и побјеђивали све док се нису усудили да опљачкају пророчиште у Делфима. Војска је због тога страшно страдала, а краљевски пар – Кадмо и Хармонија преображени су у змије и одведени на Острва блажених.¹

* * *

Мит о Кадму и Хармонији се током времена мијењао и у почетку је био, како истиче Г. Новак, чисто беотски.² Према Аристофану Хеланик са Лезба помиње да су у Копайдском језеру у Беотији живјеле јегуље, а људи који су настањивали ту област звали су се Енхелејци.³ Будући да на грчком језику значи јегуља, већина истраживача сматра да се име племена сигурно може превести људи-јегуље или “јегуљари”. У Беотији се јегуље нису само спремале за јело, већ је познато и да су за њих били везани неки древни обреди. Када Херодот помиње да су Аргејци напали и протјерали Кадмејце из тврђаве - акропља око којег ће се касније основати Теба, и на основу Хеланикових вијести, Р. Катичић

1 Д. Срејовић - А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и ритске митологије*, Београд 1979, 187-88; Р. Катичић, *Енхелејци*, *Godišnjak CBI* XV, knj. 13, Sarajevo 1977, 5-80.

2 G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU knj. 322, Zagreb 1961, 148.

3 R. Katičić, *op. cit.*, 9-12.

закључује да су они побјегли Енхелејцима у копаидску област. Такав закључак поткрепљује наводима о Кадмејцима код Диодора са Сицилије, које су напали Енхелејци тако да су бјегунци отишли Илирима, а тек онда Амфион и Зет оснивају Тебу. Осим тога, Јован из Малале говори о томе да је на мјесту Тебе некада постојало насеље Енхилија, а Јован из Антиохије помиње Херакловог сина Булеја од Елахеје, што се такође односи на беотске Енхелејце.⁴

Други антички аутори наводе, међутим, да се Енхелејци налазе у заљењу Јадрана. Хекатеј већ у 6. вијеку п. н. е. смјешта Енхелејце на сјевер Епира, као сусједе хаонских Дексара, па се у крајњој линији они могу смјестити и у ширу област Охридског језера.⁵ Херодот такође помиње Енхелејце са границе Епира. Аполодор и Еврипид потврђују Хеодотове вијести и анализом текстова Катичић закључује да су имали исти предлогак према којем се Енхелејци смјештају око Охридског језера.⁶ Псеудо Скимно помиње да изнад Епидамна и илирског племена Брига живе Енхелејци, којима је некада владао Кадмо. Р. Катичић и П. Лисичар су мишљења да је дошло до ширења легенде о Кадму и Хармонији древном трасом пута од Охридске области према Јадрану, или да је можда дошло до миграције Енхелејаца. У монографији о Бригима Е. Петрова напомиње да се Бриги изнад Епидамна и Енхелејци

4 Поред наведеног, подјетитла бих на најстарију прошлост Беотије и везе средње Грчке са заљењем источног Јадрана. Беотија је била врло повезана са Илиријом, а према П. Роешу ништа мање и са Епиром. Поменути аутор сматра да није немогуће да су Βοιοτοί дошли из епирске области. Он подсећа да се име Беотије доводи у везу са планином Βοϊον и градом Βοϊαί у епирској области, помени Енхелејаца из Охридске области и области око Копайдског језера, као и на ранији назив Тебе. Потврду налази код Хемонда који претпоставља да се масован долазак Беоћана десио за вријеме Тројанских ратова. Они су дошли из Илирије и Епира у Тесалију, а затим из Тесалије у Беотију, када је Теба већ постојала. На основу претходно изложених мишљења може се разумјети зашто су Кадмејци, седам нараштаја послје Кадма протјерани из Тебе, и из једне дједовине пошли у другу, међу Енхелејце у заљење Јадрана. Митска прича о Кадму и Хармонији инспирисана је, дакле, можда стварним догађајима, сеобама које су се одвијале крајем другог миленијума. Ради се о једној митској интерпретацији економских веза између Егеја и заљења Јадрана. П. Роеш подсећа да се након неколико вјекова шутњи те везе поново интензивирају, о чему нам сведоче археолошки налази од краја 5. до краја 1. вјека прије нове ере. P. Roesch, *Y eut-il des rapports entre les Béotiens, les Épirotes et les Illyriens?*, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, Actes du colloque de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984) réunis par Pierre Cabanes, Clermont-Ferrand 1987, 181.

5 О идентификацији Дексара и Дасарета-Илира види: N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1967, 467-68; R. Katičić, *op. cit.*, 53.

6 R. Katičić, *op. cit.*, 17-24, 45-46.

око Лихнидског језера могу поставити у сусједство само у гвоздено доба, иако се касније код Страбона и Апијана у једном тренутку заједно помињу Енхелејци, Дасарети и Бриги.⁷ Она с правом истиче да се Дасарети помињу и смјештају у Охридску област у хеленистичко вријеме када Енхелејаца већ одавно нема, а остаци Брига живе раштркани као мање енклаве у илирско-македонском окружењу.

Страбон набраја народе у заљењу Илирије и Епира па за Енхелејце, којима су владали потомци Кадма и Хармоније, наводи да су живјели у близини Дамастiona. Р. Катичић је мишљења да се Енхелејци могу лоцирати у област око Охридског језера, а Дамастion у њиховој близини.⁸ Скимно са Хија помиње Енхелејце након помена Лихнидског језера, а Диодор са Сицилије, Ливије и Птоlemeј их такође смјештају у поменуту област. Енгелане, тј. Енхелејце помиње још Стефан Византијски, а Христодор каже да је оснивач Лихнида био Кадмо, па се посредно закључује да су ту живјели Енхелејци. Иако познији извори не могу бити поуздани, не треба их ни занемаривати већ посматрати у контексту времена када су настали.

Што се тиче других показатеља који индиректно говоре о убијацији Енхелејаца у заљење источног Јадрана, треба поменути да се уз илирску ријеку - ријека Дрим која се у античким изворима помиње као ријека Дрилон, Дизер или Арион⁹, помињу гробови или светилишта Кадма и Хармоније. Највише расправа и неслагања настало је у вези идентифи- кације ријеке Арион коју помиње Псеудо Скилакс. Било је покушаја идентификовња ријеке са Ријеком дубровачком, ријеком Ризон, односно заливом, али ипак већина истраживача је мишљења да се ради о Дриму.¹⁰ У прилог идентификацији Ариона са Дрилоном поменула бих топоним Аирон који се налази код Струге, гдје Црни Дрим извире из Охридског језера. П. Лисичар помиње овај топоним у вези са римском

7 Е. Петрова, *Бриги, на централном Балкан во II и I милениум пред н. е., Скопје 1996*, 156-164.

8 Р. Катичић, *op. cit.*, 45-49; Д. Ујес – К. Ромић, *Положај града Дамастiona*, Гласник САД 11, Београд 1996, 77-93.

9 Ј. Луџић, *Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka*, ANALI Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku VI-VII, Dubrovnik 1957-59; Ј. Мартиновић, *Неки нови моменти у интерпретацији 24. и 25. Поглавља Псеудо-Скилаковог Периплуса*, Старинар Н.С., XVII-1966, Београд 1967, 107-115.

117-21; Р. Катичић, *Podunavje i Jadran u epu Apolonija Rodjanina*, Godišnjak CBI VII, Sarajevo 1970, 109; Р. Катичић, *Enhelejci*, *op. cit.*, 35-41.

10 М. Суйић, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. Pogl. Pseudo Skilakova Peripla*, GZM VIII, Sarajevo 1957, 111-128; Исти, *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*, Rad JAZU, 306, Zagreb 1955, 121-185; Р. Катичић, *Enhelejci*, *op. cit.*, 39-41;

трасом пута и мјестом гдје је могао бити нађен један римски миљоказ.¹¹ Стога би даља топографска истраживања била од значаја за ово питање уопште.

Неки антички писци у својим дјелима помињу гробове или светилишта Кадма и Хармоније, па се поменуте локације могу интерпретирати као границе територије илирских племена, а не као одређена мјеста гдје би се племе Енхелејаца посредно могло убицирати. Према Стефану из Византије Ератостен гробове краљевског пара локализује између ријека Дрилоне и Аоја (Војуше), Никандар наводи да се светилиште краљевског пара налази од Нароне до Дрилоне, док Дионисије Периергет према поменутом истраживачу, описује Кадмову обалу од Неретве до Војуше.¹²

Осврнула бих се укратко и на Страбонове наводе о оснивању Поле. Сматрам да треба прихватити тумачење Р. Катичића који је компаративном анализом античких текстова закључио да се ради о, може се слободно рећи, механичком повезивању појмова илирске ријеке и Поле, које је настало као последица непознавања јадранске топографије.¹³

Из свега наведеног произилази да Енхелејце у заљећу источног Јадрана треба везати за Охридску област и период раног гвозденог доба. Ту територију у хеленистичко вријеме насељавају илирски Дасарети. Током времена трасом “кадмејског пута” шири се и преноси легенда о краљевском пару.¹⁴

На крају бих се осврнула и на најстарије помене о локализовању Енхелејаца у области данашње Боке Которске, које налазимо код Псеудо Скилакса у дјелу «Пловидба око мора уз настањене обале Европе, Азије и Либије». Из средњовјековних извора сазнајемо да је Софокле писао да је Кадмо оснивач Будве, а Филон из Библоса помиње и Ризон и бави се, као и Стефан из Византије, питањем поријекла Будве. Будући да су ово и једини помени Енхелејаца и градова који се односе на територију Црне Горе, доносим преводе у цјелини.¹⁵ Значајно је поменути да Аполоније Рођанин, када је у питању ова територија, наводи да су

11 П. Лисичар, *Легенда о Кадму и везе Лихнида с Егејом и Јадраном (De Cadmi fabula)*, Жива антика III, Скопље 1953, 258.

12 R. Katičić, *Enheleji, op. cit.*, 39-40.

13 Исти, *Podunavlje ..., op. cit.*, 112.

14 У схолијама Аполонија Рођанина, које потичу из познијег времена, Енхелејци се смјештају око Кераунијских гора, али Р. Катичић сматра да та локализација није тачна и да је схолијаст погрешно протумачио Аполонијев текст; види R. Katičić, *Podunavlje ..., op. cit.*, 114; Исти, *Enheleji, op. cit.*, 44.

15 Преводи: J. Мартиновић, *op. cit.*, 107; R. Katičić, *Enheleji, op. cit.*, 28-29.

Колшани основали Олцинијум (Улцињ), а гробове Кадма и Хармоније, који се налазе уз илирску ријеку, треба везати за ушће Дрима а не Боке Которске, о чему ће касније бити ријечи.¹⁶

ПловидбаПсеудо Скилак - 24. поглавље гласи:

Манијци. Послије Неста је ријека Нарон; улаз у Нарон није узак; у њега могу упловити и тријере и теретни бродови до горњег емпориона, удаљеног од мора 80 стадија. Ови су Манијци илирско племе. Изнад емпориона је велико језеро, а то језеро допире до Аутаријата, илирског племена. На језеру је острво од 120 стадија. То острво је веома погодно за обрађивање. Из тог језера истиче ријека Нарон. Од Нарона до ријеке Ариона плови се један дан; од ријеке Ариона плови се пола дана, а тамо су стијене Кадмоса и Хармоније и храм удаљен од ријеке Ариона. Од ријеке Ариона плови се у Будву и емпорион.

ПловидбаПсеудо Скилак - 25. поглавље гласи:

Енхелеји. Илирско племе су Енхелеји насељени око Ризуса; од Будве до грчког града Епидамноса плови се дан и ноћ а путем три дана.

Помене града Будве и његовог митског оснивача, залива и града Ризона, али не и Енхелејаца, налазимо у средњовјековним дјелима-*Etymologicum magnum* из 12. вијека и *Etymologicum genuinum* из 9. вијека:

Бутја: град у Илирији. Софокло у Ономаклу: "Бутја је била насељена на ушћу Дрилоне". Названа је по томе што је Кадмо био помоћник Илирима кад се код њих населио, или по томе што је дошао у Илирију управљајући запрегом волова како је у Делфима проречено.

Etymologicum magnum - Филон из Библоса према Стефану из Византије:

Бутја, град у Илирији, како пише Филон, јер је Кадмо возио на воловској запрези и брзо је превалио пут до Илира. Други кажу да га је Кадмо назвао по египатској Бутји, па се покварило и сада се зове Бутја. А у заливу кој је град Ризон и ријека истог имена.

Etymologicum magnum-Стефан из Византије:

*Бутја: Град у Илирији. Прича се да је Кадмо на воловској запрези из Тебе брзо дошао међу Илире и основао град; и по воловима и по томе што је побјегао назвао га је Бутја. Или се по трави оригану (*butes*) назвао Бутја и Бутхоа.*

Већина аутора прихвата и област Боке Которске као једну од области гдје се, према античким изворима, Енхелејци убицирају. Једино Н. Г. Л. Хемонд и М. Суић изражавају сумњу у то, мада се не упуштају у детаљније разматрање проблема.¹⁷ М. Суића заокупља, прије свега, идентификација Ариона са Дрилоном, али његова проучавања помажу

16 R. Katičić, *Podunavlje*, *op. cit.*, 109; M. Suić, 111-128.

17 M. Suić, *Istočna jadranska obala*, *op. cit.*, 145, напомена 43; N. G. L. Hammond, *op. cit.*, 468, види коментар у напомени 2.

и у расвјетљавању овог питања. Анализирајући текстове античких аутора из средњовјековних преписа М. Суић долази до закључка да је 24. поглавље Псеудо Скилаксовог Перипла накнадно преправљано и проширено.¹⁸ П. Лисичар истиче да Псеудо Скимно послјије Коркире Мелаине помиње Лихнидско језеро и да је антички аутор Лабеатско језеро замијенио Лихнидским, што поткријењује Милерово запажање да се у античко доба сматрало да се Лихнидско језеро налази у ближем заљењу Јадрана.¹⁹ М. Суић је идентификовао ријеку Арион из поменутог античког дјела са Дрилоном, тј. Дримом.²⁰ Многи неспоразуми могли су настати када је описивано ушће ријеке. Из античких извора види се да грчки аутори не помињу Бојану, већ се Барбана помиње тек у римско доба, а била је пловна и илирски лемби су могли морским путем стићи до Лабеатског језера. С друге стране, њено ушће јесте разуђено - има делту, и налази се нешто сјеверније и у близини ушћа Дрилоне. Тако "разуђено ушће" (ушће Дрима и Бојане) и језеро са острвом од 120 стадија, које се помиње у Псеудо Скилаксовом дјелу, могло се замијенити са Бококоторским заливом због своје необичне геоморфологије, и онда би се могло схватити зашто се Будва смјешта уз ушће Дрилоне, светилиште Кадма и Хармоније у Бококоторски залив, тј. уз највећи илирско-грчки емпоријум- Ризон и на крају и Енхелејци убицирају на овој територији. Оваква претпоставка нас наводи на закључак да је услед поменутих контаминација описа ушћа Дрилоне низ чији ток се може пратити и легенда о Кадму и Хармонији, настала у доба илирске моћи када се култ Кадма могао пренијети и на ово подручје, а самим тим и Енхелејци убицирати у шире подручје данашње Боке Которске.²¹ Осим тога, Софокле (уколико се уопште ради о познатом грчком трагичару), Филон из Библоса и Стефан из Византије и не спомињу Енхелејце.²²

Када се говори о етничком поријеклу Енхелејаца неки истраживачи сматрају да су они прво илирско племе које су Грци сусрели, док су други мишљења да се без обзира на аналогне примјере (Хелени, Грци) и чињенице да Псеудо Скилакс у 4 вијеку п. н. е. Енхелејце зове Илирима, тај закључак не може прихватити. У последње вријеме овим питањем се бавила Н. Проева која износи досадашње теорије о етничкој припадности

18 M. Suić, *Gdje se nalazilo jezero ...*, op. cit., 114.

19 П. Лисичар, op. cit., 247.

20 M. Suić, *Gdje se nalazilo jezero ...*, op. cit., 116-121.

21 F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, Godišnjak CBI V, knj. 3, Sarajevo 1967, 128-136.

22 R. Katičić, *Enhelejci*, op. cit., 29-30.

Енхелејаца, које би се могле свести на питање о њиховом илирском или неилирском поријеклу. Она сматра да су везе Енхелејаца и Грка старије од веза Илира и Грка.²³ Самим тим ширење култа Кадма и Хармоније било би олакшано, тј., на тај начин су се могли лакше интегрисати у грчки свијет.²⁴ Поред тога, могућа је и сличност култа змаја - јегуље код Енхелејаца у Беотији и култа змије код Енхелејаца у Охридској области. На крају, она закључује и на основу ономастичких проучавања да одговоре на поменута питања треба тражити у ранијим епохама, гвозденом па и бронзаном периоду, уз опаску да постоји *hotot vasui*, али да се може закључити да поријекло Енхелејаца није илирско.

Култ змаја-јегуље/змије је постојао како у Беотији и Грчкој, тако и у залеђу источног Јадрана, односно код народа западног Балкана, па и код Илира. Змија је хтоничка животиња и представља хероизираниг покојника, тј., претка. Као таква представа змије се јавља на новцима илирских градова Амантије и Билиса у области Аполоније, епирског града Касопе, и на новцима македонских владара Филипа III и Аридаја,²⁵ и може се повезати са неком локалном митолошким причом о хероизираним покојнику и епонимном оснивачу града.²⁶

Представе змије биљежимо на правоугаоним појасним плочицама које су нађене у гробу у Доњем Селцу (3-2. вијек п. н. е.) - подручје Дасарета и гробовима на гостиљској некрополи-подручје Лабеата (2. вијек п. н. е.). А. Јовановић сматра да су појасне плочице пропагандног карактера и имају статусни симбол, док су плочице трапезоидног облика култног карактера са централном представом копља – супституција бога Аполона, налажене на гостиљској некрополи, Ошанићима у долини Неретве и у Прозору у Лици, дакле, на ширем простору источног залеђа Јадрана.²⁷ На пропагандним плочицама змија, или, може се рећи крилата змија, која много подсећа на змаја, и нешто поједностављене представе змија на

23 N. Proeva, *Enchéleens-Dassarètes- Illyriens sources littéraires, épigraphiques et archéologiques*, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité -II, Actes du IIe COLLOQUE de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990) réunis par Pierre Cabanes, Paris 1993, 195.

24 Напоменула бих да из истих разлога Плутарх наводи да Пир потиче из епирске краљевине Кадмеје; R. Katičić, *Podunavlje*, op. cit., 112.

25 A. Jovanović, *Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora*, Godišnjak CBI XXVII, knj. 25, Sarajevo 1989, 123-24.

26 A. Stjepčević, *Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj regiji*, Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg Novi, 4-6 novembra 1982), CVI LXVII, knj. 11, Sarajevo 1984, 215.

27 A. Jovanović, *Могућност коришћења принципа елементарне симетрије при интерпретацији Аполоновог култа из предримског периода на нашој територији*, Гласник САД 2, Београд 1985, 48-53.

млађим гостиљским примјерцима, представља, према А. Јовановићу, хипостазу Илирија, тј. Хармоније. На тај начин се указује на учешће илирских племена у ратовима Македоније са непријатељима, односно истицање илирске владајуће породице у тим борбама која се преко хипостазе Хармоније, односно Зевса, везује за македонски и грчки свијет. Те везе су биле потврђене и династичким браковима.²⁸ Поменуће плочице пропагандног и култног карактера треба везати за једну радионицу или више њих у једној области која их је израђивала за шире тржиште, али највише илирско. Будући да је она правоугаона плочица из Доњег Селца најстарија, и имајући у виду налазе новаца са представом змије, ради се највјероватније о лихридском подручју, које су раније насељавали Енхелејци.

Овај покушај тумачења мита довео је до сљедећих сазнања: да се у легенди о Кадму, и нешто познијој верзији о Кадму и Хармонији, сачувало сјећање о стварним догађајима, сеобама и миграцијама на Балкану током другог миленијума; да до сада не постоји јединствено мишљење научника око етничке одређености Енхелејаца али да их треба смјестити у охридско подручје у период раног гвозденог доба, док у хеленистичко доба ову територију насељавају илирски Дасарети; да је култ змаја-јегуље/змије постојао како у Беотији и Грчкој, тако и у заљеђу источног Јадрана. Прихватањем култа Кадма и Хармоније Илирима, односно владајућим породицама, омогућено је на тај начин, поновила бих, лакше приближавање и интегрисање у грчки свијет.

Поред мита о Кадму и Хармонији треба поменути и легенду о Батону, Амфијарајевом кочијашу, који је из Беотије побјегао Енхелејцима. Династија Аргеада, истиче Ф. Папазоглу, тј. три брата Гауан, Аероп и Пердик, изгнани из Арга, побјегли су прво Илирима, а затим прешли у Горњу Македонију,²⁹ а легенде везане за шире јадранско залеђе су легенде о Хераклидима и Аргонаутима. Илирија је означена и као земља блажених душа гдје се преображени краљевски пар вјечно настанио што, такође, упућује на узајамне везе Илира и Грка.

28 Ф. Папазоглу, *Илирска и Дарданска краљевина, Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација*, ИЛИРИ И АЛБАНЦИ, посебно издање Одељења историјских наука књ. 10, САНУ, Београд 1988, 148.

29 Ф. Папазоглу, *Илирска и Дарданска краљевина, op.cit.*, 157.

ПРИЛОЗИ

Tatjana Koprivica

FRESKA SA PREDSTAVOM SVETOG HRISTOFORA U STAROM BARU

Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Starom Baru je sačuvano samo fragmentarno¹. U nauci je bilo nepoznato sve do 1962. godine, kada je Đurđe Bošković publikovao rezultate istraživanja koja je sa saradnicima vršio 1958. i 1959. godine.

Predstava svetog Hristofora, koja je predmet našeg rada, naslikana je u pravougaonoj niši na sjevernom prizemnom zidu zgrade br. 153, postavljene uz unutrašnju gradsku kapiju², u neposrednoj blizini crkve Svetog Nikole³.

Đ. Bošković, koji se bavio arhitekturom ove zgrade⁴, smatra da je u njoj bilo svratište za putnike koji su u grad stizali kasno noću, nakon

1 O srednjovjekovnom slikarstvu u Starom Baru, cf. Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 258-259; П. Мијовић, *Сликарство и примјенјена уметност*, in: *Историја Црне Горе III/1, Титоград* 1970, 280; С. Fisković, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1965, 16; П. Мијовић, *Вјечно на Крајини*, in: *Вупџазар. Бар. Улцињ, Цетиње-Београд* 1974, 38.

2 Đ. Bošković, *op. cit.*, 74, *et passim*, sl. 95-102, t. XIX a, XLVIII a-XLIX c, LIII b.

3 *id*, *op. cit.*, 103, *et passim*, sl. 134-151, t. VIII, IX, LIII a-LXII e.

4 Zgrada je imala prizemlje i sprat. Na njenoj sjevernoj strani su bila dva velika lučna otvora. Na sjevernom fasadnom zidu, rađenom pritesanim kamenom i grubim kvadarima, primjetni su tragovi prezidivanja. U istočnom dijelu zgrade dozidana je prostorija zasvedena poluoblíčastim svodom. U njoj su pronađeni djelovi oklopa, kaciga i koplje. Južni zid zgrade, građen od lomljenog kamena sa nagovještajem horizontalnih redova, takode je prezidivan, i danas je djelimično pokriven malterom. Moguće da je bio stariji od same zgrade i da je služio kao ojačanje spoljnog gradskog zida. Uz njega je pronađen banak za sjedenje, kao i pločnik formiran od većih pravougaonih ploča, Đ. Bošković, *op. cit.*, 102, t. XIX b, LVII b, c.

zatvaranja kapija⁵. Povremeno, za vrijeme epidemija, ovaj prostor je služio i kao karantin u kome su putnici provodili nekoliko dana prije nego što bi dobili odobrenje za ulazak u grad.

U dokumentu od 12. maja 1247. godine o sukobu barske i dubrovačke crkve na skupu starješina grada Bara i naroda sa izaslanikom pape, kanonikom Matejom iz Dubrovnika koji je poslat da pročita pisma dubrovačkog nadbiskupa, pominje se *hospitium*⁶ u koji su se sklonili Dubrovčani. Đ. Bošković smatra da *hospitium*⁷ zgrade 153, vjerovatno, nije isti onaj koji se navodi u pomenutom dokumentu, jer je zgrada br. 153 nastala krajem XIII i početkom XIV vijeka.

U sačuvanim arhivskim dokumentima iz XIV vijeka je zabilježeno da su «*karavani dolazili do crkve Svetog Nikole i svratišta, tamo konačili i prodavali «robu na veliko» trgovcima iz grada*»⁸.

Sveti Hristofor je naslikan na sjevernoj, bočnoj strani niše, na plavičastoj pozadini⁹. Njegova predstava je danas dosta oštećena, posebno inkarnat, desna strana tijela i lijevi bok. Svetitelj je prikazan kao Hristonosac, obučen u kratku crvenu haljinu i bosonog. Od malog Hrista, koji je sjedio na ramenu svetog Hristofora, očuvan je samo donji dio haljine oker boje i stopala. Svetitelj desnom i lijevom rukom pridržava štap zelene boje. Pored predstave svetog Hristofora nije sačuvan natpis.

Na frontalnoj strani niše, danas skoro potpuno oštećena, je fresko-ikona Bogorodice. Za rekonstrukciju ove kompozicije, kao i predstave svetog Hristofora, dragocjen je opis Đ. Boškovića¹⁰. Prema njegovom opisu, Bogorodica je bila naslikana na tamno plavom fonu, skoro u prirodnoj veličini. Oko cijele predstave je bila tamnocrvena bordura, dok je unutrašnjost bila oivičena bijelom trakom. Na talasastoj traci, pri vrhu

5 Đ. Bošković, *op. cit.*, 206, 222; Б. Храбак, *Под окриљем милосердног лава*, in: *Бар зраг ђог Румијом*, Бар 1984, 53. P. Mijović, Arheološka i kastelološka istraživanja u Baru, in: *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar 1995, 44. Sličan *hospitium* je u XIV vijeku podignut na prvom spratu Sponze u Dubrovniku, cf., J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 22-23.

6 T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV (1236-1255)*, Zagreb 1906, dok. 280, 318.

7 U izvorima se susreću termini *hospital*, *hospicijum* i ksenookij - jesu li to različite ustanove ili su samo imena drugačija. Većina karitativnih ustanova se naziva *hospitium*, ali se istim terminom nazivaju i gostionice, kao i mjesta gdje su se zbrinjavali hodočasnici. *Hospitali* su od XI vijeka, osnivani uz benediktinske manastire, van gradskih zidina, da bi kasnije brigu o njima preuzimale bratovštine i komune, M. Mogorović-Crljenko, *Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku*, Povijesni prilozi 23, Zagreb 2002, 105, 115.

8 Ž. Milović, S. Mustafić, *Knjiga o Baru*, Bar 2001, 35.

9 Đ. Bošković, *op. cit.*, 102, 258, sl. 133.

10 *Id.*, *op. cit.*, 102.

predstave, je visila nabrana tamnocrvena draperija. Od predstave Bogorodice je bila očuvana, djelimično, desna strana glave, odnosno tjemena sa nimbom, desno rame, i pri dnu, desni dio maforiona. Nimb je bio naslikan okerom, optočen spolja bijelom i iznutra crvenom trakom. Maforion je indigo plave boje, a na rubu, kod glave iznad čela, na dva mjesta oivičen oker bordurom. Glava Bogorodice je bila nagnuta malo prema lijevom ramenu. Predstave svetog Hristofora i Bogorodice su rađene u kombinaciji *al secco* i *al fresco*¹¹.

O životu svetog Hristofora znamo vrlo malo. Postradao je oko 250. godine, za vrijeme progona cara Decija¹². Sredinom V vijeka posvećena mu je crkva u Bitiniji, odakle se njegov kult počeo širiti ka Konstantinopolju i Siciliji.¹³ Legenda o svetom Hristoforu poznata je u VIII vijeku i na grčkom i na latinskom jeziku¹⁴. Prvobitno je ovaj svetitelj predstavljao onog koji nosi Hrista u svom srcu¹⁵. Od kada je, u XIII vijeku, u *Zlatnoj legendi* Jakobus de Voragine zabilježio epizodu o čudu kada je Hristofor na rijeci prenio malog Hrista¹⁶, u zapadnoevropskom slikarstvu je ustanovljen novi ikonografski tip ovog svetitelja sa Hristom na ramenu.

Kult svetog Hristofora je posebno poštovan u Svetom Petru u Rimu, Sent Deniju kod Pariza i Santa Trinita della Cava u blizini Sorenta¹⁷.

Predstava svetog Hristofora koji gazi rijeku, nosi Hrista na ramenima i drži rascvjetali štap, a koja se od XII vijeka pojavljuje u romaničkom slikarstvu južnih Alpa, na rijeci Rajni i u Španiji, je postala posebno popularna u XIV i XV vijeku na Zapadu i istočnom Mediteranu. Slikan je na fasadama gradskih zidina, na mostovima, na ulazu u crkve ili na sjevernim zidovima crkava, odmah do ulaza. Vjerovalo se u apotropejsku moć ovog svetitelja. Čovjeka koji pogleda svetog Hristofora će tog dana izbjeći smrt ili nesreću, «*Christophorum videas, postea tutus eas*»¹⁸. Svetog Hristofora su posebno poštovali mornari i putnici. Štitio je protiv nesreća na vodi, oluja i posebno

11 Freske su slikane na dosta punom sloju maltera, debljine 1, 5-5 cm, cf. Đ. Bošković, *op. cit.*, 102.

12 *Dictionnaire historique de Saints*, publié sous la direction de John Coulson, Paris 1964, 107-108.

13 C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, London 1997, 106-110; J. Hall, *Dictionary of Subject & Symbols in Art*, Icon editions, 1979; 68-69.

14 D. Farmer, *Dictionary of Saints*, Oxford 1996, 97-98.

15 L. Réau, *Iconographie de L' Art Chrétien*, III, Paris 1958; 304.

16 J. de Voragine, *The Golden Legend, Readings on the Saints*, translated by W. G. Ryan, vol. II, Princeton University Press 1995, 10-14.

17 C. Jöckle, *op. cit.*, 108.

18 L. Réau, *op. cit.*, 305.

iznenadne smrti. Sveti Hristofor je, uz sv. Sebastijana, sv. Roka, sv. Egidija, sv. Valentina i sv. Hadrijana, bio i zaštitnik od kuge.

U pobožnosti kasnog srednjeg vijeka na Zapadu veoma su poštovani 14 svetitelja zaštitnika u nevolji¹⁹. Od njih je, uz svetu Varvaru, najčešće slikan sveti Hristofor. Kako je narod vjerovao, njima je Bog dao vlast da svakog mogu spasiti opasnosti koja neposredno prijeti. Katolička crkva je nakon Tridentskog koncila zabranila misu u slavu ovih 14 svetaca, "*s obzirom da bi se vjera za nju mogla uhvatiti kao za kakvu amajliku*". Posmatranje predstave svetog Hristofora, naslikanog ili izvajanog, obično gigantskih dimenzija, bila je za čovjeka tog vremena dovoljna zaštita od kobnog kraja.

U ikonografiji vizantijskog svijeta posebno je interesantna predstava Hrista Kinokefala²⁰. U srpskom zidnom slikarstvu srednjeg vijeka predstave svetog Hristofora susrećemo od XIII vijeka²¹. Slika se kao mladi mučenik, u poprslu ili kao stojeća figura sa krstom u ruci, kao sveti ratnik i kao Hristonosac.

«*Magister Andreas Buvina pictor de Splaeto*» je u XIII vijeku predstavio svetog Hristofora na peristilu Dioklecijanove palate koja je pretvorena u srednjovjekovni gradski trg Svetog Duje²². U XV vijeku slikan je u predvorjima crkava Svete Marije na Mljetu²³ i Sv. Đurađa u Subđurđu na Šipanu²⁴.

U Kotoru, na zapadnoj fasadi crkve Svete Ane, sačuvana je predstava svetog Hristofora iz XIV vijeka, slikanog prema vizantisjkom ikonografskom i stilskom uzoru, i signiranog ćirilskim natpisom²⁵.

U sačuvanoj arhivskoj građi nije nam sačuvan nijedan podatak o predstavi svetog Hristofora, kao ni o njegovom slikaru²⁶. Sva je prilika da je u

19 J. Hojzinga, *Jesen srednjeg vijeka*, Novi Sad 1991, 228-229.

20 L. Réau, *op. cit.*, 307-308.

21 И. М. Ђорђевић, *Свети Христифор у српском зидном сликарству средњег века*, Зограф 11 (1980), 63-67; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204-205, сл. ЛЦИИ.

22 Predstave ovog svetitelja se pominju u pamicama koje su vođene na javnom suđenju 1411. i 1517. godine ("...tribunale sulla piazza di D. Doimo presso l' imagine di S. Cristoforo"... , "*sub imagine sancti Christophori in platea Sancti Domnii Spalati*"), cf. C. Fisković, *op. cit.*, 16.

23 *Ibid.*, *op. cit.*, 16.

24 Sveti Hristofor je ovdje naslikan sa dugim štapom, procvjetalim ljiljanom i malim Hristom. Ova predstava je dočekivala hodočasnike koji su, kako nas obavještavaju pjesnik Ignjat Đurđić i analista Petar Lukari, dolazili iz Dalmacije, Bosne i Srbije, cf., C. Fisković, *op. cit.*, 25.

25 R. Vujičić, *Freska s likom Sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (1984), 39-42; V. J. Ђурђић, *Језици и писмена на средњовјековним фреско-написима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 259-260.

26 U XV vijeku se u dubrovačkim dokumentima pominju dva slikara iz Bara, Nikola (*Nicolaus filius Zagn de Antibar*) koji je 1430. počeo šestogodišnje učenje kod slikara Tonka Perkuturovića, i Božidar iz Mrkojevića, koji se pominje u dokumentu iz 1440.

Starom Baru naslikan u XV vijeku²⁷. Stilski i ikonografski elementi ukazuju na uzore zapadnog porijekla.

Fresko-ikona Bogorodice nam, zbog stanja očuvanosti, ne dozvoljava da utvrdimo da li je nastala istovremeno sa predstavom svetog Hristofora i da li je radio isti slikar. Do danas nam nije poznata ni jedna sačuvana ikona iz srednjovjekovnih crkava Bara. U sačuvanim srednjovjekovnim izvorima jedini pomen ikone u Baru je one iz Sv. Marije Ratačke, zbog koje su, u XV vijeku, hodočasnici u velikom broju dolazili u crkvu Svetog Đorđa u Baru²⁸.

U *Povlasticama grada Bara* koje su Mlečani izdali 19. maja 1443. godine opatiji Svete Marije Ratačke u Spiču su potvrđena sva prava, samo je u crkvi Svetog Đorđa u Starom Baru ostala ikona sa predstavom Bogorodice (*"imagine de nostra donna sancta Maria de rotezo romana"*)²⁹. Prenešena je u Bar pošto su se Turci približavali Ratačkoj opatiji³⁰.

Ikona je bila u Bogorodici Ratačkoj 1416. godine. Marin Martulinov, prokurator manastira sv. Marije Ratačke 1453. godine, traži da se ispuni tačka iz testamenta pokojne Marije, supruge Milatina Pribojevog, pisanog 1. maja 1416. Pokojnica je zavještala samostanu 10 perpera za misu za njenu dušu, služenu pred *"anconom"* sv. Marije Ratačke³¹. Ikona se u barskoj crkvi pominje i u kapituli iz 1445³².

U srednjem vijeku hodočasnici su, putujući do mjesta hodočašća, na putu nailazili na kopije čudotvornih ikona. Služile su kao putokaz, ali i kao sredstva

godine, cf., *J. Taguh, Građa o slikarskoj ikoni u Dubrovniku XIII-XVI vek, I, Beođrag* 1952, dok. 192, 255.

27 C. Fisković je ovu predstavu datovao u XV vijek, cf., C. Fisković, *op. cit.*, 16.

28 Katedralu su Turci pretvorili u džamiju 1590. Barski nadbiskup i primas Srpski Đorđo Bjanki u svojoj kanonskoj vizitaciji 1637. godine vidio je u Zupcima dvije lijepe Bogorodičine slike, prenijete u tajnosti iz grada kada su ga Turci zauzeli; *J. Pagonuh, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Beođrag* 1950, 99; Nadbiskup barski Marko Đorga u izvještaju iz 1697. kaže da se u crkvi Sv. Nikole u Zupcima nalaze ikone iz Bara, donešene nakon poraza generala Foskola, da ih Turci ne bi uništili, J. Radonić, *op. cit.*, 428.

29 S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IX*, (1423-1452), Zagreb, 1890, 173-174; Đ. Bošković, *op. cit.*, 258-259.

30 I. Ostojić, *Turska najezda i benediktinski spomenici u našim stranama*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 145.

31 Arhiv Crnogorske Akademije nauka i umjetnosti, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku, fond nije arhivistički sreden i fascikle nemaju brojeve (HAD, Diversa notariae, XXXVIII (1453-1454), 148, 31. X 1453, 31). Zahvaljujemo se dr L. Blehovoju-Čelebiću, koja nam je pomogla u iščitavanju ovog dokumenta.

32 DACG, Lični fond Pavla Mijovića, fond nije arhivistički obrađen i fascikle nemaju brojeve /DAV, Senato Marco Registro II, 90-90/-dokument je preuzet iz ispisa iz *Archivio di Stato di Venezia* koji se čuvaju u zaostavštini Pavla Mijovića; J. S. J. Valentini, J. S. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, III/19*, München 1973, 89-91, n. 5117.

stimulisanja vjerskih osjećanja koja kulminiraju na kraju, gdje se klanja «*pravoj čudotvorici*»³³. Takva je i ova fresko-ikona Bogorodice u barskom *hospitiumu*.

Čudotvorne ikone imale su veliki značaj u životu srednjovjekovnih komuna. Pored spiritualnog, učestvovala su i u ekonomskom životu, bile su «*money makers*», odnosno sredstva ekonomskog prosperiteta³⁴

Hodočašće je čin popularne religioznosti i najpopularniji način ublažavanja kazne već na ovom svijetu. Veliki broj hodočasnika se posebno pojavljuje u godinama kuge, ratnih stradanja. Opsjednutost smrću stvarala je želju da se utiče na božansku volju³⁵. Najčešće se putovalo tokom ljetnjih mjeseci u Palestinu, Rim, Bari, Loreto, Asizi i Svetog Jakova u Galiciji, Sv. Franju u Asiziju. Putovanja su bila dugotrajna. Pješice bi se prelazilo oko 30 km dnevno.³⁶ To nijesu sebi mogli svi priuštiti, zahtijevalo je dosta novca, pa su neki opunomoćavali druge te odlaze na hodočašća za njih..

U arhivskim dokumentima iz XIV i XV vijeka susrećemo i Barane koji su odlazili na hodočašća u udaljene krajeve, a najviše sačuvanih dokumenata se odnose na odlazak u Svetog Jakova u Galiciju u Španiju³⁷. Dosta ih je krenulo na put 1349. godine, nakon velike epidemije kuge³⁸.

Sveti Hristofor je, u duhu pobožnosti kasnog srednjeg vijeka, iz niše sa zida *hospitiuma*, putnicima i hodočasniciima davao nadu da će tog dana izbjeći svaku nesreću. A njih je bilo na svakom koraku.

33 Sličan je slučaj sa Gospom od Škrpjela-na kući Machin u Kotoru bila je mala niša sa slikom Gospe od Škrpjela, cf. Don N. Luković, *Zvijezda mora. Štovanje Majke Božje u kotorskoj biskupiji sa historijskim podacima*, Perast 2000 (1931), 51; S. M. Brajović, *Barokna Marijanska pobožnost i ikonografija zapadnog hrišćanstva u Boki Kotorskoj*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 2004, 232.

34 L. Brubaker, Image, Audience, and Place: Interaction and Reproduction, in: *The Sacred Image East and West*, eds. R. Ousterhout and L. Brubaker, Urbana & Chicago, 1995, 211-213.

35 R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe c. 1215-c. 1515*, Cambridge 1995, 192.

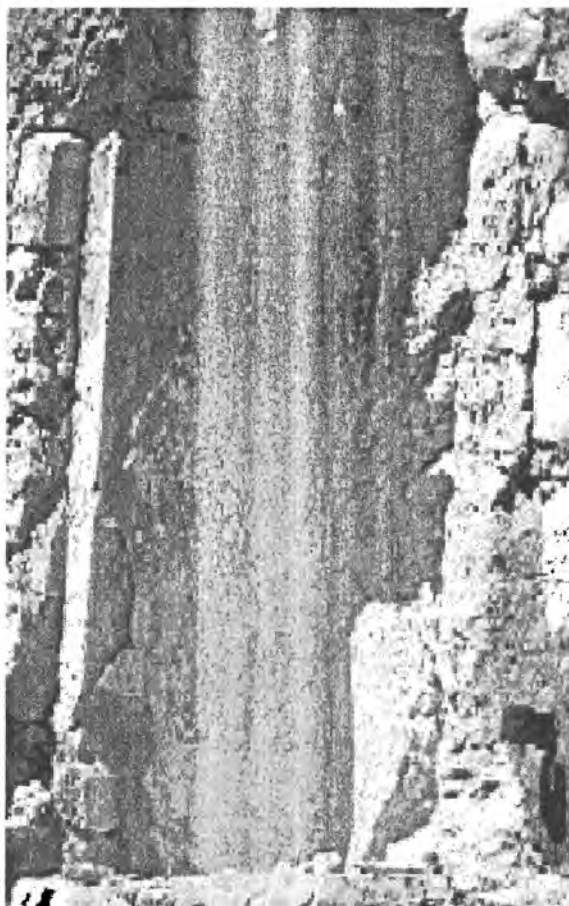
36 P. Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, 172.

37 Prezviter Nikola iz Bara obavezuje se na putovanje u Sv. Jakova u Galiciji, Arhiv CANU, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku / HAD, *Diversa cancellariae*, XVI(1348-1350), 41, 11. II 1349/; Martin Skordala iz Bara obavezuje se Milutinu Pribojeviću da će otići u Sv. Jakova u Galiciju prvim brodom koji bude tamo plovio, Arhiv CANU, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku / HAD, *Diversa cancellariae*, XXXIV (1401-1402), 92', 15. III 1402/;

38 L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis*, II, Vindobonae MCMXVIII, dok. 47.

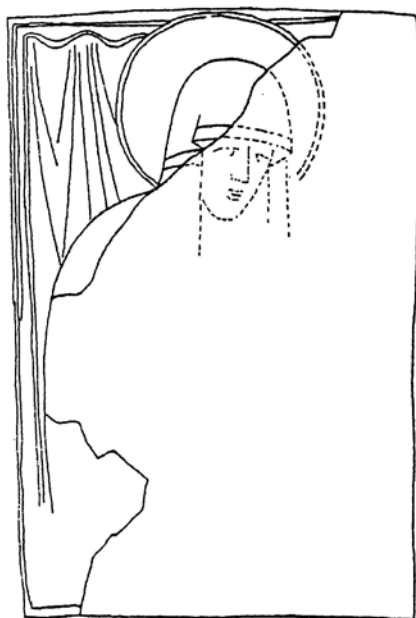
Fotografija 1. *Sjeverni zid zgrade br. 153*
(snimila T. Koprivica)

Fotografija 2. *Sveti Hristofor, niša sjevernog zida zgrade br. 153*
(snimila T. Koprivica)

Crtež 1.

Crtež 2.

Цр. 1 - Плочица из Доњег Селца, Подградец, према А. Јовановићу, Годишњак XXVII, 1989.

Цр. 2 - Плочица из Гостиља (гроб 126), према А. Јовановићу, Годишњак XXVII, 1989.

Tatjana Koprivica

The fresco with image of. Saint Christopher in the Old Ber Summary

Fresco with the notion of St. Hristopher in Old Bar is located in the corbel of middle-aged building number 153, which was built upward the inward city gate, and which purpose was hospice, probably.

St. Christopher, shown as Christ-bearer, is damaged a lot. It was painted in XV century, and iconography and stile had the most similarity with the notions on east Mediterranean. The painter of St. Christopher is not known for us.

Миомир Дашић

ДЈЕЛО МИЛАНА ВАСИЋА (1928-2003) НЕЗАОБИЛАЗНО И У ЦРНОГОРСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

У Бања Луци је 26. децембра 2003. године умро академик проф. др Милан Васић, предсједник Академије наука и умјетности Републике Српске, редовни члан Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине и редовни професор Филозофског факултета Бањалучког универзитета.

Академик Васић је 12. децембра 2003. године био изабран и за дописног члана Црногорске академије наука и умјетности, у знак признања за његов научноистраживачки рад на историји Црне Горе тзв. турског доба. Неумитна и изненадна смрт га је претекла да не доживи уручење дипломе о овом избору коме се искрено радовао и до кога му је било врло стало.

Академик Милан Васић дао је значајан допринос научном осмишљавању цјелокупне српске, југословенске па и прошлости Црне Горе од краја 15. до краја 18. вијека, заснивајући нова сазнања на новооткривеној грађи турске провенијенције. Његов допринос унапређењу црногорске историографије сублимиран је и у синтези *Градови под турском влашћу у Историји Црне Горе* (књ. III, том 1, Титоград 1975). Дјело академика Васића освијетлило је многе тмине и попунило знатне бјелине у нашој историографији, па то обавезује да се стручној и културној јавности у најкраћим цртама представи животни пут и стваралаштво овог врсног историчара, оријенталисте и турколога.

Дуг и трновит пут водио је М. Васића из једне патријархалне средине из Босанске Крајине до неудобне дугогодишње фотеље декана

Филозофског факултета Бањалучког универзитета и предсједника Академије наука и умјетности Републике Српске. Рођен је 19. децембра 1928. године у селу Пецка код Мркоњић Града. Ниже гимназијско образовање стекао је у Мркоњић Граду, а Учитељску школу је завршио у Бања Луци (1950). Историју с турским језиком дипломирао је на Филозофском факултету у Сарајеву (1954). Као суплент предавао је историју у Другој мушкој гимназији у Сарајеву (1955-1957), а потом је изабран за асистента на Филозофском факултету, гдје је докторирао (1963) са тезом *Маршолоси у југословенским земљама под турском влашћу* (објављена 1967). На истом Факултету је прошао сва звања до редовног професора (1975), предајући предмете *Историја југословенских народа - период турске владавине* и *Историја Турског царства*.

Као што говоре називи предмета које је предавао, специјализовао се за историју југословенских народа под турском влашћу и историју Турског (Османског) царства - предмета који су се под овим именима, и са посебним садржајима, изучавали само на Филозофском факултету Сарајевског универзитета. Ове предмете утемељили су познати оријенталисти и турколози - академици проф. др Бранислав Ђурђев и проф. др Недим Филиповић.

Као универзитетски наставник М. Васић је дао значајан допринос историјској струци у Босни и Херцеговини и у организационом погледу. Био је више година предсједник Друштва историчара БиХ, одговорни уредник *Годишњака* тог Друштва, члан Редакције *Прилога за историју*, члан Предсједништва Савеза историчара Југославије, учесник са рефератима на многим научним скуповима у земљи и иностранству, предавач на семинарима за наставнике историје у БиХ и бившој СФРЈ. Бирао је за декана Филозофског факултета у Сарајеву, а био је и члан научних организација у иностранству. Био је редовни члан АНУ БиХ, а смрт га је затекла на функцији предсједника АНУ Републике Српске.

Од 1992. године проф. др Милан Васић је, принуђен због ратних прилика да напусти своје вољено Сарајево, живио у Бања Луци, гдје је пожртвовано радио на оснивању Филозофског факултета и у три мандата био његов декан. На истом Факултету предавао је (све до смрти) *Српску и балканску историју (XV-XIX вијек)*, а на Правном факултету (у Бања Луци) и *Националну историју државе и права*.

Усавршавао се, као оријенталиста и турколог, код својих чувених професора Недима Филиповића и Бранислава Ђурђева, који су замијенили ранију школу гласовитог оријенталисте Глише Елезовића. По његовој препоруци Васић се специјализовао, као стипендиста Хумболтове

фондације (1963-1965), у познатом њемачком центру за оријенталне студије на Универзитету у Минхену (*Institut für Geschichte und Kultur des Nahen Orients sowie Turkologije*). Истраживао је турску грађу за српску и југословенску историју у архивима Истанбула (*Bağlanlık Arşivi*) и Анкаре (*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*).

Свој научни критички приступ изворима турске провенијенције већ је испољио у својој докторској дисертацији *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*. Њеним публикавањем је ушао у ужи круг европских оријенталиста и истраживача историје Турског царства. То његово дјело је до данас највише цитирано у нас и у свијету. Показао је да су мартолози били војничка установа, утемељена у Византији, а затим развијена и у средњовјековној српској држави, коју је наслиједило (преузело) Османско царство. Турци су, иначе, на сличан начин преузимали и неке друге установе - класичне римске, византијске и оне из српске државне организације - као, на примјер, војничке редове, паланке (утврђена мјеста, најчешће дуж путева) војводе и војдлуке, значајне стубове администрације. Византијска установа *амартолози* у турској војној организацији доживјела је велики препород у балканским, претежно српским земљама, почев од 1421. године па до прве половине XVIII вијека. Све то је у Васићевом дјелу јасно и документовано приказано. Стога га је ово дјело препоручило за избор у највиша универзитетска звања и за изборе у Академију наука Босне и Херцеговине.

Професор Васић истраживао је грађу за југословенску, прије свега за српску и црногорску историју, осим у архивима у Истамбулу и Анкари, и у архивским установама и библиотекама у Минхену, Бечу, Грацу; прегледао је архивалије и у Хиландару и другим светогорским манастирима. Наравно, проучавао је и грађу у Оријенталном институту у Сарајеву и другим југословенским архивима и библиотекама, гдје је наслућивао да може наћи податке за теме које је обрађивао. Није био плодан аутор по броју библиографских јединица, али оно што је написао остаје темељни фонд у историографији. Од преко 70 значајнијих радова - монографија, студија, чланака и других научних прилога - више од једне трећине објавио је на њемачком језику, а дјелимично и на турском, енглеском, руском, француском и чешком. И по томе Васић чини готово изузетну научну појаву у српској и балканској историографији.

Тематски, научно дјело Милана Васића је разноврсно. Обрађивао је теме из политичке, друштвене, привредне и културне историје XV-

XIX вијека; проучавао је социјалне структуре становништва, његова демографско-етнографска својства, миграције, вјерске промјене, влашке кнежинске организације, турско војно уређење, посебно крајишта у Турском царству. И њега, као и полихисторика Васа Чубриловића, такође родом Крајишника, Босанца, занимала је Босанска Крајина у доба турске владавине. Истраживачка тема о крајинама била је за њега изазовна, јер је у њима увијек било немира и сукоба, унутрашњих и граничних сукоба вјера, држава и цивилизација. И сам је као младић (из Другог свјетског рата) носио ожиљке и дубоке утиске о супротностима и жестоким унутрашњим сукобима из свог завичаја. Ти ће се сукоби, послије готово пола стољећа, свом жестином поново испољити у његовој Крајини. Али Васић је, као објективан историчар, запазио да су крајине увијек биле и оно што спаја, а не само простори и организације раздвајања људи и народа, будући да људи живе на истим просторима, да их прати заједничка историјска судбина, тиште исти проблеми.

Као оријенталиста не само да је успјешно сарађивао са својим учитељима Ђурђевим и Филиповићем, већ је наставио да унапређује њихову историографску школу. То је видно испољио у истраживању и осмишљавању мјеста и улоге хришћанских војних редова (мартолоса, војнука и других) у систему турске војне организације од XV до XIX вијека, о аутономијама на Балкану, о снажењу муслиманског елемента у градовима, ширењу оријенталне културе на југословенским просторима и многим другим историјским појавама и догађајима у доба турске владавине. Готово сви његови радови темеље се првенствено на примарним архивским документима, које је најчешће сам откривао, и њиховим тумачењем проширивао сазнања о значајним темама и проблемима из српске, црногорске и балканске историје у распону од готово петсто година турске владавине на Балкану.

Једна од кључних тема којом се др Васић темељно бавио била је исламизација и социјална структура османског друштва на Балкану. Из његових студија јасно се запажа да је исламизација била историјски процес од далекосежног значаја. Она је неједнако покривала балканске географске просторе-негдје је била јача и гушћа, а поједине средине није ни дотакла. Процес преласка на ислам, на примјер, снажнији је био у Тракији (Бугарска и Грчка), западним областима Македоније, у средишњој Албанији, на Косову и Метохији, у Рашкој области (Санџаку), у источној и средњој Босни, Поуљу и још неким другим мањим енклавама Босне и Херцеговине. Када је ријеч о Црној Гори, исламизација је у прва два вијека турске владавине захватила и Стару Црну Гору (до почетка

XVIII вијека), а највише је пустила коријене у сјеверним и сјеверно-источним крајевима (Пљевља, Бијело Поље, Бихор, Рожаје, Плав и Гусиње), и доњој Зети (Подгорица, Тузи, Бар и Улцињ). Процес конверзије имао је своју социјалну динамику, мање је вршен насилно него што се приказивало у нашој старијој историографској литератури. Појава насилне конверзије у исламску вјеру било је више у градовима него у селима. Мијењање вјере најчешће се дешавало из економских разлога, јер је исламизирано становништво стицало повластице које су га одвајале од хришћанске раје. У Васићевим радовима објашњене су и пореске повластице које је турска власт давала влашком, сточарском становништву. Такве повластице су уживали Црногорци (Стара Црна Гора), племена Брда и друге влашке, сточарске средине у нас и на Балкану. На тим повластицама изграђивана је и племенска аутономија.

Академик Милан Васић остаје познат и као писац синтетичких текстова у историјама општег карактера. Заједно са Глигором Станојевићем, нашим истакнутим историчарем, аутор је *Историје Црне Горе*, 3/1 (Титоград, 1975). Његов текст у тој публикацији, *Градови под турском влашћу* (обима 107 страна), чини новину у сагледавању настанка и развоја градова и друштвених слојева у њима. Овом синтезом зналачки су одређене привредне, културне, социјалне и етничке прилике Црне Горе у њеним данашњим границама. Овим радом битно је проширена хеуристичка основа истраживања и спознаја старије црногорске прошлости. Документовани и синтетички приказ историје црногорских градова под турском влашћу до краја XVIII вијека срећно се уклапа у знатно обимнију Станојевићеву синтезу политичке, друштвене, војне и вјерске историје Црне Горе од времена Црнојевића до краја XVIII вијека тј. до времена када мудри духовник, политички мислилац и државник визионар митрополит Петар I Петровић Његош удара темеље црно- горској државности.

Станојевићева и Васићева *Историја Црне Горе* разбила је разне заблуде о црногорској прошлости односног периода, допринијела је стварању реалне слике о Црној Гори и Црногорцима, негирајући дуго времена уљепшавану слику тог „херојског доба“, и тог ограниченог, нахијског простора Црне Горе. Потисла је слику пожељне црногорске историје коју су стварале генерације историчара ослоњене на методе и начела „патриотске историографске школе“, чију су основу више чинили мит, народно предање и традиција, него писани извори. Али, чини се, то је само почетак, и то успио, начина на који би требало

истраживати и обрађивати историју Црне Горе у њеним садашњим границама.

Др Милан Васић је, несумњиво, методом критичке историографске школе, у својим радовима који се тичу прошлости Црне Горе у доба турске владавине - уз академика Бранислава Ђурђева, чије монографије, студије, чланци, полемичке расправе и други научни прилози броје 59 библиографских јединица - дао значајан и запажен допринос историографији Црне Горе, обезбиједивши трајно и незаобилазно мјесто у њој. Један је од последњих најпоузданијих оријенталиста за историју Црне Горе, о чему свједоче и његови чланци објављени у *Историјским записима* и другим часописима, као и саопштења на научним скуповима које је организовао Историјски институт Црне Горе. Располагао је богатим фондом турске грађе о историји Црне Горе - фотокопијама катастарских пописа (дефтера) и других докумената, коју је радо стављао на располагање својим колегама.

Потписани овог сјећања на академика Васића и овом приликом изражава му захвалност за искрено пријатељство и помоћ коју му је пружао уступајући му турска документа (у преводу) од значаја за обраду проблема које проучава.

Био је искрен сарадник и пријатељ ЦАНУ. Прије двије године, на Трибини ЦАНУ, одржао је веома запажено предавање о турским изворима за историју Црне Горе. О томе је опширно говорио и за дневни лист „Побједа”. На жалост, због велике заузетости наставом и пословима у АНУ Републике Српске, то излагање није успио да редигује и остало је, по свему судећи, недовршено у његовој личној архиви.

Академик Васић познат је и као аутор више синтетичких прилога у *Енциклопедији Југославије* и другим гранским енциклопедијама. Ваља истаћи његову *синтезу о историји балканске Турске од 1700-1878*, као и оно о *социјалистичким стругтурама у југословенским земљама под турском влашћу у XVII вијеку*. Са Б. Ђурђевом приредио је и приручник извора под насловом *Југословенске земље под турском влашћу* (1962).

Активно је радио у науци и настави све до смрти, иако је био превалио средину осме деценије живота. Као предсједник АНУ Републике Српске имао је план да у Бања Луци оформи центар за балканске историјске науке. Али та његова идеја остаје у аманет другима, иако се не види у догледно вријеме стручњака за тако велики научни подухват.

Сматрао је М. Васић да су историјски извори неприкосновени, темељна свједочанства и искази о историјском друштвеном развоју,

који не допуштају „поправљање” историје и стварање пожељне слике о њој према дневно-политичким приликама, чега има и у нас, и у страном свијету. Његово основно научно гесло, као поклоника музе *Клио*, било је: говорити о прошлости и писати онако како је уистину било. Стрпљиво, понекад и споро, испитивао је истину, али научно смионо и храбро доказивао је и бранио своја научна открића и увјерења.

Милан Васић се увијек пажљиво односио према читању и исказима историјских извора, стрпљиво их анализирао и трудио се да издиференцира друштвене категорије које су биле, то се зна, и невидљиво и видљиво више супротстављене него што је то случај у савременим друштвима. Минуциозно је испитивао, с друге стране, менталитет друштва епохе која је била предмет његовог проучавања, што није било нимало лако. Он није био историчар који брзо прихвата нове методе, прије свега оне о циљном марксистичком вредновању историје, али није био ни заробљеник метода традиционалне историје. Његови радови су карактеристични по томе што се у њима успоставља равнотежа између „времена мрака и хаоса”, које су у „продуженом” средњем вијеку-а турски период, од XV до краја XVIII вијека, то је био на балканским просторима - видјели представници ренесансе и класицизма - и „златне легенде” коју су стварали историчари романтичари, а због које су и југословенске нације биле (и још и данас су) склоне да свој национализам налазе, идентификују са историјом неког свог најранијег средњег вијека. Насупрот тим таквим „црним” и „златним легендама” радови Милана Васића нуде једну „скромну слику” о нашем тзв. турском вакту. У тим, иако не тако бројним радовима, пажљив и стручан читалац може саставити историјски мозаик, слику која представља увод у импресивну синтезу, често противурјечних елемената османског и балканског социјалног, политичког, економског и вјерског живота тога доба.

Из тих радова може се сазнати, свакако, више о продуженој цивилизацији средњег вијека и симбиози балканско-азијских друштвених елемената, чији историјски рецидиви живе и данас на нашим просторима. Но, оно што нам нуде радови овог историчара јесте и сазнање да је потребно још много истраживачког посла да се досегне историјска истина о добу на које се Васићево проучавање односи. Јер и његове анализе и синтезе историјских појава „времена мрака и хаоса” упућују и на то како историчар треба, и може, да избјегава манипулисање историјом кроз стварање пожељне историје и националистичких митова.

Тоба није ослобођена ни савремена црногорска историографија. Намјерно изостављен примјер (тематике) те манипулације.

Као човјек, колега, друг и пријатељ, М. Васић је био поуздан, стамен, хуман, јаким колегијалних осјећања и људске топлине. Зрачио је етичношћу и толерантношћу. У то сам се увјерио кроз блиску сарадњу у Савезу историчара Југославије, кроз вишестепенијску међуфакултетску и међуакадемијску сарадњу. Својим колегама је увијек излазио у сусрет, давао корисне савјете, упућивао их на историјске изворе који су им могли бити од користи, уступајући им чак и дио своје архивске грађе. Радовао се сваком научном резултату било из које средине да је долазио.

Живио је и стварао у времену које су карактерисале нетрпељивости међу људима, каријеризам, од чега није била имуна ни његова средина. У тој мултиетничкој и мултиконфесионалној средини било је, на жалост, много људи који су се, из разних разлога, опредјељивали за зле и нечасне идеје. Милан Васић је успио да остане по страни од тих идеја и радњи помахниталих националиста и злих, нетрпељивих људи. Доживио је страхоте сурових националистичких и међувјерских сукоба и крвопролића заједно са својом супругом Лелом (Муслиманком, доктором педагошких наука) у Сарајеву, и био принуђен да из њега избјегне. Може ли за човјека-научника, прожетог хуманизмом, демократским идејама и високим моралним обзирима, бити веће трагедије него то што је био свједок убијања завађених Бошњака-Муслимана и Срба, Бошњака и Хрвата, Срба и Хрвата, дакле, свих против свих.

М. Васић је отишао из живота разочаран и скрхан болом због слома идеала своје младости и свог зрелог доба, дубоко ожалостњен због распада југословенске државе и неславног краја њених националних елита и друштва. Јавно је говорио да је посебно несрећан због катастрофе коју је доживио он лично и његова породица, као и његова Босна и Херцеговина. Али отишао је у вјечност часно и с увјерењем да треба учинити све што је могуће, и нужно, да се отклоне националистичке и вјерске страсти и да садашње млађе и будуће генерације имају мирнију будућност, да живе срећније него што је живјела његова генерација.

Спадао је међу последње српске историчаре који је држао, додуше више на личној основи, до везе са муслиманским колегама у Сарајеву. Такође се залагао и за одржавање веза и са свим другим историчарима и културним посленицима, без обзира на политичке и вјерске разлике у Федерацији БиХ. Његовом смрћу, на жалост, једно вријеме биће прекинута и сарадња са историчарима Турске и оријента-

листима неких европских земаља, коју је лично његовао. Питање колико то може да траје остављам без одговора.

Овај кратки портрет историчара и пријатеља Милана Васића завршићу следећим ријечима: познату Хегелову тврдњу да нас историја до сада није ничему научила он није схватао као порицање историјске науке, већ прије свега као свијест о томе да је историја (друштвени развој) веома сложена и динамична, да је она меандар-кривудасти ток ријеке према неком непредвиђеном циљу и исходишту који се не може наслутити, предвидјети. За њега, као неуморног истраживача непознатог, смисао историјске науке био је увијек у тражењу истине и превазилажењу остварених, претходних историографских резултата, њиховом замјенивању новим, темељнијим анализама и закључцима. Стога се Милан Васић у свом научном раду руководио строгим критичким начелом да је свијест о вриједностима неисцрпна, да историјска наука, као и друге науке, стално поставља нове циљеве и нова питања, уз сталну пријетњу одговорности да ли ће на та питања историчар одговорити тако да не понови оно што је већ речено. У давању тих нових одговора био је успешнији од других. И то његовом научном дјелу одређује високо мјесто у историографији.

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ
РЕПУБЛИКА ЦРНА ГОРА
Влада Републике Црне Горе
Савјет за опште образовање

<i>Ниво образовања</i>	Гимназија
<i>Предмет</i>	ИСТОРИЈА
<i>Разред</i>	I, II, III, IV
<i>Предметни комисија</i>	Проф. др Ђорђе Борозан, професор, Историјски институт Републике Црне Горе, председник Радован Поповић, просвјетни инспектор, Министарство просвјете и науке Републике Црне Горе, члан Милада Касумовић, просвјетни инспектор, Министарство просвјете и науке Републике Црне Горе, члан Горан Марковић, професор, Гимназија „Слободан Шкеровић”, члан Драган Мирановић, професор, СШ „Марко Радевић”, члан Здравко Пејовић, наставник, ОШ „Ловћенски партизански одред”, члан Сант Шаботић, наставник, ОШ „Милева Лајовић- Лалатовић”, члан Жељко Дринчић, наставник, ОШ „Милева Лајовић- Лалатовић”, члан

САДРЖАЈ:

- 1. Назив наставног предмета 3**
- 2. Одређење предмета 3**
 - а) Положај, природа и намјена предмета 3
 - б) Број часова по годинама образовања 3
- 3. Општи циљеви предмета 4**
- 4. Садржаји и оперативни циљеви предмета 4**
- 5. Дидактичке препоруке 44**
- 6. Корелација међу предметима 45**
- 7. Стандарди знања (испитни каталог) 46**
 - 7.1. Стандарди знања 46
- 8. Начини провјере знања и стручне оспособљености 50**
- 9. Ресурси за реализацију 51**
 - 9.1. Материјални услови, стандарди и нормативи за наставу хемије у основним школама 51
 - 9.2. Оквирни списак литературе и других извора 52
- 10. Профил и стручна спрема наставника и стручних сарадника 53**

1. Назив наставног предмета

ИСТОРИЈА

2. Одређење предмета

а) Положај, природа и наміјена предмета

Историја је у средњим школама општеобразовни предмет, који заједно са матерњим језиком и географијом припада групи националних дисциплина. Историја се у основној школи изучава од VI до IX разреда. Као наставни предмет, историја подразумијева одабрану количину историјског знања прилагођену узрасту ученика и њиховим развојним способностима.

У домену образовања, историја својим садржајима омогућава ученицима да се упознају са свим значајнијим друштвеним процесима и догађајима који су утицали на развитак цивилизације, чиме директно доприноси развоју њихове опште културе. Тиме се остварује не само усвајање основних појмова везаних за прошлост људског друштва, већ и омогућава лакше разумијевање савремених процеса и догађаја.

У васпитном процесу историја има примаран значај у формирању националног идентитета и развоју личности. Читање историјских текстова праћено је интензивним емоцијама које утичу на формирање

сентимента – патриотизма, осјећања части, лојалности и националне свијести. Осим тога, историја такође доприноси и разбијању одређених предрасуда према појединим народима, расама и вјерским групама, што је предуслов за конституисање друштава заснованих на демократским принципима.

б) Број часова по годишама образовања

Разред	Гимназија
I	70
II	70
III	70
IV	64
Укупно	274

У реализацији ових програма потребно је 85% од предвиђеног плана, док се 15% програма реализује по избору локалне заједнице, односно мањинских народа и етничких заједница.

3. Општи циљеви предмета

Поред усвајања схватања о развоју људског друштва до којих је историјска наука дошла користећи се научним методама, настава историје има циљ и:

- Усвајање основних знања о историји као науци и наставном предмету
- Развијање способности разумијевања историјског времена, простора и употребе историјске литературе и терминологије
- Упознавање ученика са свим врстама историјских извора и указивање на неопходност критичког прилаза информацијама које су у њима садржане
- Упознавање са значајнијим догађајима, процесима и личностима политичке, економске и културне историје, које су обиљежиле одређене историјске епохе.

- Афирмисање садржаја из националне историје којима се остварује развој националног идентитета и свијести о припадности државној заједници

- Развијање способности критичког и историјског мишљења и логичког закључивања

- Афирмација аргументованог дијалога

- Утицање на формирање личности ослобођене од нетрпељивости, ксенофобије, предрасуда и националистичких идеала, његовање демократских облика понашања, вјерске и националне толеранције

- Оспособљавање ученика за процес перманентног образовања.

- Да се заинтересује за проучавање прошлости, учи отворености проучавања других култура, различитих мишљења и изношењу аргумената и мотивише се за изучавање националне историје.

4. Садржаји и оперативни циљеви предмета

Оперативни циљеви произилазе из општих циљева и усмјерени су на ученике. Показују шта ученик треба да научи, сазна, постигне, може да уради. Обједињују садржајне (појмови, принципи, законитости) и процесне циљеве (разне когнитивне и комуникацијске способности и компетенције) и служе као основа за дефинисање стандарда знања. Предложене активности произилазе из постављених циљева и упућују на процесе и радње путем којих ученик остварује циљ. Представљају смјернице, нипошто стриктна упутства, за наставнике. Колона – *појмови и садржаји* представља отворен избор за реализацију предвиђених циљева и активности. У складу са могућностима и захтјевима ученика, наставник је слободан да колону допуни или скрати у обиму који неће угрожавати могућност стицања компетенција према постављеним стандардима знања. Колона *корелације* представља упутства и препоруке за остваривање функционалне сарадње из предметних области у којима је могуће направити логичку везу и преплитање од користи за савладавање наставних јединица. Наставницима је остављена могућност да и сами уписују остварени степен повезаности са осталим предметима и темама из локалне историје наставним садржајима за које сматрају да им могу бити од важности у спровођењу наставне праксе.

I разред

Тема: УВОД У ИСТОРИЈУ

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - разложе значење историје као науке у расвјетљавању и тумачењу прошлости људског друштва - упознају циљеве наставе историје и путеве до историјске истине - сазнају да прошлост упознајуемо на основу историјских извора и увиђа потребу за њиховим сакупљањем, чувањем и критичким проучавањем - разликују начин рачунања времена некад и сад - разврстају у правилном хронолошком реду велика историјска раздобља и опише разлике између њих - упознају најважније помоћне историјске науке и схвате њихов однос са историјом	Ученици: - препознају значај историје за хуманистичке науке, - објасне зашто учимо историју и на која питања историја као наука треба да одговори - изразе свој став – да ли постоји разлика између прича о прошлости и историје као науке - закључи зашто се изворима служе историчари и објасне потребу критичког тумачења извора - објасне начин рачунања времена према хришћанској ери - образложе на основу чега је и како извршена периодизација историје као науке - откријају везу историје и других предметних области	- Уводу историју - цивилизација - култура - повеља - хроника - архив - сра - датум - антика - робовласништво - феудализам - капитализам - социјализам	- Кињевност, ликовна умјетност, информатика (информације са Интернета) - Науке: методологија природних и друштвених науке

Тема: ПРАИСТОРИЈА

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - упознају како и на основу чега се дијели праисторија - опише како су природне и географске промјене утицале на развитака човјека - сазнају о начину живота људи у каменом и металном добу (начин становања и исхране, грађња првих пребивалишта, предмети за свакодневну употребу) - схвате значај проналаска ватре, техничког напретка у изради оруђа, оружја и њихову ширу примјену - опише промјене настале у животу човјека проналаском метала	Ученици: - раде на тексту и илустративном материјалу из уџбеника - изнесу свој став како палеонтологија и археологија помажу у тумачењу праисторије - образложе како су живјели праисторијски људи и чиме су се бавили - упореде оруђа, оружја и начин живота људи у доба палеолита и неолита; каменог и металног доба - образложе последице открића метала и тачка значајне за живот људи	- камено и метално доба - свједочанства о животу људи у праисторији - палеолит - мезолит - неолит - матријархални род - патријархални род - тотемизам - анимизам - магија - политеизам - монотеизам - орнамент - оријент	Ликовна умјетност: - појава - умјетничког стваралача и умјетност праисторије. - истаћи ралигиозне и умјетничке - представе човјека праисторије.

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- упознају постепени развој људског друштва и кретање од нижих ка вишим облицима друштвених заједница (род, братство, племе) - упознају разлоге за појаву првих вјеровања и потребе за изражавањем осјећања путем умјетности - сазнају о Илирима као најстаријим становницима црногорског простора, њиховом начину живота и култури - опише на карти најзначајнија археолошка налазишта на тлу Црне Горе	- анализира како је начин привређивања људи у каменом и металном добу утицао на промјене у организацији друштва и начина живота - објасне настанак приватне својине и државе - доведе у везу вјерска схватања и умјетност праисторијског човјека и наведе трагове првог умјетничког изражавања - демонстрира на историјској карти Црне Горе размјештај илирских етничких група и опише најстарија археолошка налазишта на црногорском тлу - посјети најближе праисторијско налазиште или завичајни музеј и напише кратак реферат о томе		

Тема: РАНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Наводе подручја и ријеке око којих су настале прве високоразвијене културе - Дефинишу у развоју друштва и држава Старог истока (Месопотамија, Египат, Индија, Кина, Феникија, Палестина, Персија) - Одреди особине најстаријих цивилизација на америчком тлу (Маје, Астеци и Инке) - схвате значај иригационог система за живот људи (на примјеру Месопотамије и Египта) - опише начин живота различитих друштвених слојева у раним цивилизацијама - одреде особине привредног развоја древних народа	Ученик: - демонстрира на карти народе и државе раних цивилизација и наводи који народи и државе данас постоје на том простору - објасни структуру друштва и устројство држава древних цивилизација - читају и анализу одломака из Хамурабијевог законика - упореде и сличности и разлике у друштвеним и политичким дјелатностима међу цивилизацијским подручјима	- Месопотамија - Египат - Индија и Кина - Државе источног Средоземља - Цивилизације на тлу Америке - Стари исток - деспотизам - иригациони систем - асимилација - катаракта - пома - пирамида - мастаба - балсамовање - мумија - хијероглифи - обелиск - капител - саркофг - колонија - јудизам - лавиринт - алманах - инкарнација	Књижевност: - књижевност старог вијека - историја сумерско-авионске цивилизације - <i>Еп о Гилгамешу</i> (настанак књижевности, мит и књижевност) - Кавни су јунаци Гилгамеш и - Енкиду, њихово поријекло статус и изглед? - шта је код њих стандардно, - а шта изузетно? Ликовна умјетност: - умјетност - Месопотамије (карактеристике умјетничког израза становништва Месопотамије)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- уочи значај религије у животу људи и њен утицај на културно стваралаштво првих цивилизација - наведе и опише најзначајније тековине културног стваралаштва раних цивилизација	- опиши начин живота и занимања становништва раних цивилизација и укаже шта им је било заједничко а по чему су се разликовали - читају изворни текст и анализирају га		- египатска цивилизација (карактеристике достигнућа умјетности Египћана, грађевинарство, вајарство сликарство)

Тема: АНТИЧКА ГРЧКА

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученик треба да: - опишу природне услове и географски положај грчких области значајне за живот људи, - демонстрира на карти подручја најстаријих култура егејског свијета и оцијени њихов значај - упознају тековине критско-микенске културе и живот старих Грка у Хомеровом добу - упознају карактеристике грчке религије (многобоштво, митови) - анализира живот Грка у више различитих полиса - наводе узроке, правце и последице велике грчке колонизације - демонстрира на карти мјеста најважнијих битака у грчко-персијским ратовима и образложе њихове последице	Ученик: - означае карактеристике грчког друштва и привреде Хомеровог доба - направе породично стабло најважнијих грчких божанстава - објасне зашто је у Грчкој настало мноштво политичких заједница -- полиса и опише их - демонстрирају на карти земље и крајеве у којима су Грци оснивали своје колоније и објасне разлике и значај колонизације - утврђује уређење Спарте и Атине и истакне сличности и разлике - проналазе на карти мјеста најважнијих битака у грчко-персијским ратовима,	- Микена и пена улога у источном Средоземљу - Херојско доба - Полис - Спарта - Атина - Златно доба Атине - Криза грчких полиса - Грчка култура - Хеленистичко доба - Хеленистичка култура - Седам свјетских чуда - киклопи, басилеус, Пантеон, Титан, - Муза, мит, - антропоморфизам, аристократска хегемонија, - акламација, - лаконски одговори, - архонт, демос, - хармонија, - туника, колонида,	Књижевност: - Хомер: <i>Илијада</i> и <i>Одисеја</i> (тројански мит, антички еп, хомерско питање) - Подвући историјски и умјетнички значај Хомерових епова. Ликовна умјетност: - Антика, - класична умјетност Грка (карактеристике и тековине ненадмашног грчког умјетничког израза, разлика између архајског, класичног и хеленистичког) - Књижевност: Драмска поезија - Софокле: <i>Антигона</i> (структура)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- разлижи Спарте и Атине и упознају основне карактеристике њиховог државног и друштвеног уређења, - просуде значај заједничке борбе Грка за слободу - вреднује „златно Периклово доба“ - наведе узроке пелопонеских ратова и схвате штетност унутар грчког сукоба - упознају највећа културна достигнућа Грка у књижевности, филозофији и науци - опишу успон Македонске државе и на карти уочи вријеме и простор настанка империје Александра Великог, њену величину и значај - наведе најзначајнија достигнућа хеленистичке културе (умјетност, наука, филозофија, књижевност)	- процијењују Периклово златно доба - образложе привредне и политичке узроке Пелопонеског рата и оцијени његове последице - најзначајније тековине грчке културе и појасни тврђу да је култура старих Грка у темељу свјетске културе - упореде културу старих Грка са културом источних народа - демонстрира на карти земље које је освојио Александар Велики и оцијени утицај Грка у хеленизацији источног свијета - наведе примјере практичне примјене научних и културних достигнућа хеленистичког доба	- саграшја, - методе, - каријатида, - идеализам, - логика, - валута, гигант, - идила	- драмског текста, античко позориште, трагичари, тебански мит, појам трагичног) - истаћи у чему је херојска и људска величина Антигона

Тема: АНТИЧКИ РИМ

Оперативни циљеви	Активности	Садржаји	Корелација
Ученик треба да: - упозна на историјској карти географске особености Апенинског полуострва - опишу настанак Рима - разлику структуру и организацију римског друштва у доба краљева - упознају основна обилежја римског друштва и државе у доба Републике - опише римску војску и појасни њену улогу и значај у стварању и ширењу римске државе као и последице римских освајања - схвате суштину аграрно-социјалних реформи, војних реформи и прикаже положај робова у Риму - утврди узроке пропадања републиканских органа власти и услове који су погодовали за настанак нових облика владавине (диктатура, монархија) - упознају промјене друштвеног, државног и привредног развоја Царства	Ученик: - демонстрира на карти и прикаже најстарије становништво Италије и објасне шта говори историја а шта легенда о оснивању Рима - образложе како се обликовало римско друштво у доба краљева - објасне по чему је Рим био аристократска република и преко којих институција је дјеловала њена власт - демонстрира на карти подручја освојена у доба Републике и анализира промјене настале у римском друштву последице великих освајања - анализира аграрно-социјалне мјере у Риму, живот робова и оцијени значај њиховог рада - објасне како је и зашто Римску републику замијенила империја - образложе најважније карактеристике Римске државе у доба Царства (принципат и доминат) - упореде живот Римљана прије и последице великих освајања	- Развој цивилизација у западном Средоземљу - Постапак Римске државе - Рим господар Средоземља - Од Републике до Царства - Успон Римског царства - Класицистичко Римско царство - Подручје Црне Горе у Римској држави - Римски свијет богова - Почетци хришћанства - Римска култура - аутохтон, доминирати,	Кључевност: - Библија: <i>Легенда о Ђојопу, Бесједа на гори</i> - <i>(Слони и Нови зајед)</i> - Зашто Бог (Господ) хоће да „истријеби са земље људе“, иако су они његово дјело? Какав је смисао овог чиња – уништење или прочишћење? - Дончарати и анализирају визију потопа. Који детаљи у њој имају реалистички, а који симболички смисао? - Исус Христ говори својим ученицима монолози својимним пјесама у прози (у првом поглављу Новог заједја).

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- опише свакодневни живот различитих слојева римског друштва - на историјској карти уочи докле је сезало римско царство на сјеверу, југу, истоку и западу у вријеме највећег успона (II вијек нове ере) - уочи и опише узроке привредне и друштвене кризе Римске империје, сеобу народа, појелу и пропаст Западног римског царства - сазнају о времену римског освајања и владавине на простору Црне Горе и на карти наведе споменике римске културе у Црној Гори - наведе основна обиљежја религије Римљана; опише друштвену и духовну подлогу хришћанства, основно учење и ширење хришћанске вјере - упознају особености римске културе и наведе најзначајнија достигнућа Римљана (право, историографија, књижевност, умјетност) - вреднује значај римске културе за савремени свијет	- направи табелу значајнијих владара у управљању Римом у доба краљева, доба Републике и доба Царства - демонстрира на карти која су подручја била под Римљанима у Европи, која у Африци и Азији на врхунцу моћи - анализира узроке и последице сеобе народа и пропаст Западног римског царства - образложе систем римске управе и процес романизације у Црној Гори; наводи у чему и како свједоче трагови римске културе на црногорском тлу - посјети бар једно налазиште остатака римске културе или најближи завичајни музеј и напише кратак реферат о томе - објасне појаву и ширење хришћанства; читајући дио изворног текста из Библије (Христова беседа на гори) износи свој став - доведу у везу грчку и римску религију и културу и наводи сличности и разлике - Римљани обогатили културу човјечанства, наведе примјере из практичног живота	- република, трибуни, - нобил, цензурија, - магистрат, вето, - диктатор, легија, - латифундија, провинција, - романизација, пролетер, - тријумф, оптимат, - популар, тријумвират, - империја, прицепс, - колонат, абдицирати, - понтифик, хришћанство, - месџа, апостоли, - катакомбе, теолог, - канонске књиге, форум, - арена, терме, - синагога, аквадукт,	- шта и како савјетује своје ученике? Значи ли таква позиција активан или пасиван став према животу, задацима и пројектима? Из чега се види хуманизам, а из чега постски карактер залагања за хуманизам? Да ли идеја миротворства изражена у овом тексту, може да има универзално, па и активно, савремено значење? Ликовна умјетност: - класична умјетност Рима (особености римског грађевинарства, вајарства и сликарства)

Дидактичке препоруке:

Са методичког становишта наставник при планирању рада треба да води рачуна о активним облицима и методама рада, који ће ученике мотивисати и увести их у самосталан, рад уз помоћ разноврсних наставних средстава.

Употреба једне методе – методе усменог излагања, и поред и својих позитивних својстава, не активира у довољној мјери ученикову личност. Стога савремени и разноврсни облици и методе рада: групни, у паровима, употреба уџбеника, популарне литературе, историјских карата, плу-страдија (слике, дијафилмови, дијапозитиви, шеме, графикони, макете), музејских експоната, културно-историјски споменици (иосјета), архивског материјала, реферати и семинарски радови учиниће наставу занимљивом.

Препоручује се да савремене методе и облици рада уз примјену разноврсних наставних средстава буду саставни дио све три фазе наставног процеса – тј. фазе учења и подучавања, понављања и утврђивања, фазе провјеравања знања и оцјењивања.

Оваква разноликост и динамика разбија монотонију часа која се пасивизира ученике. Наставник бира онај метод односно облик рада према наставној материји, опремљености збирке наставних средстава и учила, својим предиспозицијама и перспективном циљу како би се у највећој мјери обезбиједио успјех у реализовању образовних и васпитних задатака.

II разред

Тема: РАНИ СРЕДЊИ ВИЈЕК

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Опишу помоћу карте велику сеобу народа - Појасне феудалне односе - Упознају са Византијом као водећом ранофеудалном државом - Појасне разлике црквеног сукоба између Рима и Цариграда - Опишу настанак ислама као велике свјетске религије - Образложе ступање на историјску позорницу Германа, Словена, Арапа и др. народа - Уоче важност друштвених промјена и њихову повезаност са привредним развојем - Пронађу сличности и разлике између Византије и арабљанске државе - Идентификују цркву као најутицајнију институцију у средњем вијеку - Критички процијене сличности и разлике између хришћанства и ислама - Упознају са прапостојбином Словена и начином живота	Учесници: - налазе на историјској карти податак који се тражи - означае економске параметре у доба феудализма - наведу кључне догађаје из Византијске историје до XIII вијека - изнесе сопствено запажање везано за црквену подјелу - самостално формулишу питања - изврши идентификацију - доведе у везу - изведе закључак о утицају привреде на друштвене промјене - верификује валидност сопствених ставова - имснују начин утицаја цркве на друштвене прилике - читају текстове из Библије и Курана - сакупилају податке везане за живот Словена у прапостојбини - биљежи битне појмове и садржаје које се тичу конституисања држава	- Велика сеоба народа - феудално друштво - Византија до XIII в - Хришћанска црква и њено устројство - Арабљани и ислам - Стари Словени и њихове сеобе - Насељавање Словена на Балканско полуострво - Карантанција, Хрватска, Самуилово царство - Рашка до XII вијека - Дукља - Зета у доба Војиславаљевића	Географија: - миграције становништва - књижевност у раном средњем вијеку (биографије, витешка, лирска и епска поезија) Књижевност - (Јужнословенска књижевност у раном средњем вијеку)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Опиту помоћу карте насељавање Јужних Словена на Балкану - Појасне тешкоће при формирању првих држава Јужних Словена - Лоцира просторе Рашке на Балкану - Опиту просторе на којима је настала Дукља - Наведу владаре из породице Војислављевића - Преиспитају потребе старих Словена за сеобама - Анализирају на примјеру Јужних Словена сеобу народа - Потраже сличности међу првим јужнословенским државама - Направе паралелу између средњовјековних држава Рашке и Дукље - Процијене значај владавине Михаила и Бодина Војислављевића - Вреднују значај Дукље за стварање црногорске државе	- пронађу на историјској карти прве јужнословенске државе - наброје прве српске владаре - на карти препознају локалитете од историјске важности - праве табелу дукљанско-зетских краљева са значајнијим датумима - графички прикажу правац сеобе Словена - из уџбеника издвајају и упоређују чињенице - синтетичу дате садржаје и хронолошки их разврставају - критички вреднују интерпретације, приступе и предности у методолошком истраживању - наводе најзначајније догађаје из њихове владавине - препознају историјски код термина Дукља-Зета-Црна Гора		

Тема: РАЗВИЈЕНИ И ПОЗНИ СРЕДЊИ ВИЈЕК

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученик треба да: - Опишу настанак средњовјековног града - Наведу крсташке поноде - Наброје најзначајније државе овога доба и резимира њихове односе - Појасне што је за простор Балкана значио пад Цариграда - Илустрије развој града на примјеру Венеције - Информише о настанку првих универзитета и развоју културе и умјетности - Опишу положај Јевреја у средњовјековној Европи - Упореди натуралну и робно-новчану привреду - Направе поређење између данашњег и средњовјековног града - Да анализирају промјене у односу средњовјековног друштва према цркви - Докаже на примјерима утицај Византије на Јужне Словене - Процијене утицај епидемија куге на привредна и друштвена дешавања у Европи	Ученик: - слуша излагање датог садржаја и доведе га у везу са дон - хронолошки ређају догађаје доведе га у везу са данашњим изгледом града из крсташких похода - анализирају структуру великих монархија у односу на остале државе, - да разумију симболичку поруку историјске илустрације - класификују по значају културне институције и стваралаштва - читају изворни текст Талмуда - износи сопствено запажање о привредним токовима у средњем вијеку - повезује нове садржаје са сродним садржајима из других области претходним знањем и искуством - доведе у везу културну еманципацију са религијским убјеђањима	- Град и општи привредни развој - Римокатоличка црква - Велике монархије - Византија (1204-1453) - Млетачка Република - Средњовјековна култура - Јевреји у средњем вијеку - Развој српске државе од XIII до XV вијека - Положај Жете у држави Њемањћа - Босна - Дубровник - Култура Јужних Словена - Албани у средњем вијеку	Географија: - економска географија (развој привреде) - Историја умјетности: романска, готика - Историја умјетности: (средњовјековна архитектура, сликарство и вајство) - Јужнословенска средњовјековна књижевност: - хагиографије, биографија, родослови, романи

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Предвиди значај настанка сталских монархија - Опишу ширење српске државе и наведу најзначајније владаре - Наброје најзначајнија достигнућа средњевјековне културе Јужних Словена - Образложе кашњење у настанку босанске државе - Илустрије развој града на примјеру Дубровника - Пронађу сличности и разлике између Српске државе, Босне и Дубровника - Направе разлике у положају Зете у доба Војислављевића и њен живот у склопу српске државе - Оцијени утицаје западно-европске и византиске културе на Јужне Словене - Направе приказ положаја Албанаца на Балкану у Средњем вијеку - Интерпретира узајамне везе међу балканским народима народима у средњем вијеку	- Биљеже текстом неколико поља утицаја Византије на Јужне Словене - Повежу утицаје епидемија на друштвене токове са данашњицом - Читају додатну литературу с циљем препознавања митског и историјског - Именују најзначајнија културна остварења Јужних Словена - Идентификују проблеме у конституисању босанске државе - посјете сличне локалитете на свом простору - користе се индексом појмова у уџбенику - самостално формулише питање - резимирају културне домете код Јужних Словена - упоређују положај Албанаца и Јужних Словена у средњем вијеку - синтетички дате садржаје - пишу краће радове и приказе	- Османлије, њихово уређење и прва освајања - Србија у борби против Османског царства - Балшићи - Црнојевићи - Привредне и културне прилике у Зети у доба Балшића и Црнојевића	

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Општу уређење Османске државе и њихова прва освајања - Извијести о приликама и Зети у доба Балшића и Црнојевића - Преиспитају стање у Србији прије и после битке код Ангоре - Направе паралелу прилика у Зети Балшића и Црнојевића - Вреднују значај штампарије Црнојевића - Оцјени улогу Зете другој половини XIV и у XV вијеку	- повезују нове садржаје са сродним садржајима из других области - хронолошки ређају значајније догађај - упоређују стање међу државама на Балкану - процјењују значај Ангорске битке на касније прилике у Србији - издвајају најважније о томе гдје је штампана прва књига код Јужних Словена - Доводе у везу положај и прилике на Балкану са онима у Црној Гори		

Дидактичке препоруке:

Увођење ученика у изучавање наставних садржаја историје предвиђених за II разред гимназије, нужно је усмјерити тако да ученик истовремено буде и објект и субјект васпитно-образовног процеса, како би се на тај начин оспособио за самосталан рад и даље самообразовање. Избором и синхронизованом примјеном одговарајућих облика рада (фронтални, рад у пару, индивидуални, групни), метода (метода усменог излагања, метода рада с уџбеником и другим штампаним текстом, метода писаних и илустративних радова, метода демонстрације, метода екскурзија), средстава (уџбеник, дијафилмови, видео касете и траке, наставни листићи, готове графофолије, историјске карте), ученик долази у сам центар педагошког интересовања. Комбинацијом наведених облика и метода рада, као и коришћењем расположивих средстава, наставу је могуће организовати тако да у њој ученик стиче знања и чулна искуства која ће подстаћи његове мисаоне и радне потенцијале у циљу ефикаснијег развоја његове личности не као репродуктивне, већ као продуктивне и стваралачке.

III разред

Тема: НОВИ ВИЈЕК (ОД КРАЈА XV ДО КРАЈА XVIII ВИЈЕКА)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - наведу догађаје по којима се препознаје нови вијек - разликују начин и стил живота у доба хуманизма и ренесансе у односу на претходно доба - наброју најзначајнија остварења на пољу уметности и науке у периоду од XV – XVII вијека - образложе на новом прилику промјене у вјерском животу Европе од XV-XVII вијека - опише позицију балканских народа и простора у односу на Османско царство и Хабсбуршку монархију у XVI и XVII вијека - анализирају позицију великих сила на Балкану у XVI-XVII вијека - одбране специфичну позицију Црне Горе током два вијека живота под Отоманском влашћу - Наведу црногорске институције које су одржавале и афирмисале борбу за независност од Отоманског царства	Ученици - Хронолошки ређају догађаје с почетка новог вијека значајне за свјетске процесе - Анализирају и коментаришу из уџбеника ликовни материјал - Разумију симболичну поруку историјске илустрације - Означе носиоце вјерских промјена у Европи - На историјској карти лоцирају народе и државне заједнице који су биле под Османским односно Хабсбуршким утицајем - Упоредјују облик и начин владања великих сила на Балкану - Именују црногорске специфичности под отоманском влашћу у односу на остале балканске народе - Праве мало истраживање на основу породичне традиције и локалног амбијента	- Европа од краја XV-XVIII вијека - Реформација и католичка обнова - Балкан у позицији између Османског царства, Млетачке републике и Хабсбуршке монархије у XVI и XVII вијеку - Црна Гора у доба владаката - Апсолутистичка монархија - Излазак Црне Горе на европску дипломатску сцену током XVIII вијека - Ратови и револуције од 1775-1815. г.	Историја уметности - (релесанса, барок) Социологија - (друштвени системи)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- одреде значај апсолутистичких монархија у односу на друге системе - Наброје основне карактеристике по којима су се препознала Европске државе у доба апсолутизма - оције не стање у Црној Гори уоче и након устоличења династије Петровић Његош - вреднују значај првих грађанских револуција - Препричају ток Наполеонових ратова	- Идентификују стање у Француској, Холандији и Енглеској у доба апсолутизма - Праве родослов Петровића Његоша до Петра I и биљеже значајније догађаје из њихове владавине - Препознају заједничке елементе у Америци и Француској након грађанског рата и револуције - Издвајају битне догађаје из Наполеонових ратова и коментаришу их		

Тема: СТВАРАЊЕ МОДЕРНИХ ДРЖАВА (XIX ВИЈЕК)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Упознају се са економским и техничким достигнућима прве индустријске револуције - опишу прилике на Балкану и процијене значај првих устанака - разлиже разлике у стратегији Карађорђа Петровића и Милоша Обреновића за ослободјење Србије - образложе значај стварања модерне државе у Црној Гори и то илуструје са примјером из локалне историје - дефинишу елементе по којима се Црна Гора трансформисе у модерну државу у доба Петра I - критички процијене улогу Петра I у стварању државе - идеју о уједињењу држава образложе на новом примјеру развој националне свјести и - опишу политичке и друштвене прилике у Европи од 1915-1848. године	Ученици: - Процијенјују значај парне машине, телеграфа, параброда, локомотиве за развој капиталистичких односа - Упоредјују прилике у Грчкој и Србији за вријеме ослободилачких покрета - Издвајају битне догађаје из српске револуције - читају и анализирају изворни текст - Доведу у везу црногорске побједе на Крусимима и Мартинићима са стварањем модерних државних институција - Прикупљају документе и изворе везане за Петра I - Хронолошки поређају значајније догађаје у Европи од 1815-1848. године - Упоредјују процес уједињења држава у Западној Европи и на Балкану	- Прва индустријска револуција - Балкан крајем XVIII и почетком XIX вијека - Црна Гора у доба Петра I - Европске прилике у периоду 1815-1848. г. - Балкан између Османског и Хабсбуршког царства у првој половини XIX вијека - Источно питање - Црна Гора у доба Петра II (1830-1851) - Црна Гора у доба књаза Данила - Европа и САД у другој половини XIX вијека - Друга индустријска револуција	Кључевност - (Посланице Петра I) - Горски вијенац Физика

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- изразе свој став о формирању националне свијести и државном уједињењу на примјер Италије и Њемачке - Одреди особине револуције 1848. године у Европи - Дијалогистичку положај јужнословенских народа у револуцији 1848. године - анализирају положај Балкана у првој половини XIX вијека - пронађе интересе Русије на Балкану - разлаже генезу „источног питања“ - направе разлику између органа власти из доба Петра I и доба Његоша - Илуструју културне и друштвене прилике у Његошево доба - Потраже разлоге који су довели до проглашења књажевине Црне Горе - Одреди особине Данилове владавине и истакну кључне догађаје	- Пронађу сличности и разлике између француске грађанске револуције и европске из 1848. године - Наводе кључне догађаје у првој половини XIX вијека који се тичу балканских држава и народа - Означе утицај Русије на Балкан - Изводе закључак о значају Балкана за велике силе - Праве мало истраживање о институцијама државе из доба Петра III - Читајући изводе из „Горског вијенца“ и вежу их са историјским изворима - Наводе аргументе за и против проглашења књажевства - Пишу кратки рад о црногорским борбама у доба Данила - Наводе аргументе за црногорско међународно признање	- Успон националних покрета на Балкану до Берлинског конгреса - Црна Гора у доба књаза Николе до 1876. године - Источна криза 1875-1878. г. - Вељи рат 1876-1878. г. - Берлински конгрес и независност Црне Горе	

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Драматизују „црногорско питање” код великих сила - оцијени прилике у Европи и САД по питању уједињења држава - упореде прилике у Америци и Хабсбуршкој монархији у другој половини XIX вијека - неброје изуме из Друге индустријске револуције - Уређује значај националних покрета код Срба, Хрвата и Грка - проблематизује политику књаза Николе до Вељег рата - докаже утицај Црне Горе на прилике током Херцеговачког устанка одбрани ратне операције Црне Горе током Вељег рата - образложе шта је за Црну Гору значило Међународно признање на Берлинском конгресу	- Презентују уједињење Њемачке и Италије - На историјској мапи нађу податке који се траже - Да исјече и налијепи важније проналаске (ауто, радио, телефон) - Именују носоце националних покрета на Балкану - Откривају узрочно-последичне односе - Читају изворни текст - Самостално формулишу текст - Пројекте значај побједа на Вучјем долу и Фрутини - Изводи закључак „самосталност”		

Тема: ЕВРОПА И БАЛКАН ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО I СВЈЕТСКОГ РАТА

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Учесници треба да: - Упознају се са стањем у Србији, Босни, Бугарској, Хрватској, Словенији до Балканских ратова - илустрирају привредни и културни напредак Црне Горе од 1878-1912.г. - одредити према првом црногорском уставу - анализирају стање у Црној Гори до проглашења краљевине - вреднују напредак у културно-просвјетној дјелатности у Црној Гори - проблематизује перманентно исељавање из Црне Горе - докаже да су Балкански ратови били ослободилачки	Учесници: - самосталано раде на проналажењу докумената за учење - опажа и описује сликовни материјал - посматра, анализирају и уредује аутентични документ - праве мало истраживање о Бомбашкој афери и колашњском процесу - креативно рјешава проблемске ситуације - објашњава шире друштвене контексте	- Балкан од Берлинског конгреса до Балканских ратова - Црна Гора од добијања независности до првог устава - Доба парламентаризма у Црној Гори - Културно-просвјетне прилике у Црној Гори од 1878-1912.г. - Црногорске миграције 1878-1914.г. - Балкански ратови 1912/13.г.	

Дидактичке препоруке:

У реализацији наставног програма за III разред средњих школа важно је истаћи кључне процесе, тачке преокрета и цивилизацијске тековине које су судбоносно утицале на развој људског друштва уопште и онда нагласити начин и мјру у којој су ти процеси прокрети и тековине утицали на историју региона и Црне Горе, такође, треба нагласити и повратни процес, тј. Начин и мјеру у којој су догађаји у Црној Гори утицали на окружење.

Код реализације јединица из историје балканских народа током XVI, XII и XVIII вијека треба наглашавати процесе и структуре карактеристичне за организацију свих дјелова Османског царства, Хабзбуршке монархије или Млетачке републике, издвајајући, наравно, специфичности карактеристичне за поједине народе или покрајине.

Код реализације јединица из историје XIX вијека треба нагласити да је процес националне еманципације карактеристичан за већи дио Европе и да траје, практично, до Балканских ратова и до I свјетског рата.

IV разред

Т е м а : СВИЈЕТ ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Наведу основне друштвено-политичке и економске карактеристике које су обилежиле крај XIX и почетак XX вијека; - Наброје најзначајнија техничка открића с почетка XX вијека; - Именују највеће политичке центре моћи у међународним односима; - Идентификују најзначајније друштвене промјене проузроковане индустријском револуцијом почетком XX вијека; - Наброје најзначајнија колонијална подручја великих сила; - Упореди друштвено-политичке прилике у Краљевини Србији прије и после „мајског прерата” 1903. године; - Илустриују узроке српско-црногорских односа после 1903. године; - Појасне суштину анексоне кризе из 1908. године;	Ученици: - Правеи писан извјештај о основним карактеристикама друштвено-политичких, привредних и економских прилика у свијету и на Балкану почетком XX вијека - „Сакупљају податке о ’анексној кризи’” 1908. године и њеним одразима на Црну Гору - Усмено изражавају карактер балканских ратова у односу на источну кризу - Објашњавају процес настанка мале Балкана након 1912/13. године - Анализирају политичке факторе Краљевине Србије и Црне Горе са другим балканским земљама - Упоређују прилике у разним крајевима Црне Горе уочи и након балканских ратова - Препознаје промјене настале „мајским прератом” 1903.	- Свијет почетком XX вијека - Научни и технолошки развој; - Политичка прераподјела моћи; - Балкан почетком XX вијека - Друштвено-политичке прилике у балканским државама почетком XX вијека; - Црна Гора почетком XX вијека - Привреда; - Политичке и социјалне промјене; - Проглашење Краљевине; - Нестанак Османског царства са Балкана - Балкански ратови и нова политичка карта Балкана;	Физика и хемија - (Технички проналаси с краја XIX и почетка XX вијека) Географија - (Историјат привредног развојта до почетка XX вијека) Социологија - (Човјек, друштво, култура, социјалне промјене; стратификација и друштвене неједнакости; Друштвене групе, институције и подручја: Нација и национална свијест)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Општу привредне и културне прилике у Црној Гори почетком XX вијека; - Наведу заједничке интересе балканских држава при формирању Балканског савеза; - Опције оправданост вођења Другог балканског рата; - Препричају ток операција црногорске војске у балканским ратовима; - Идентификују проблеме интеграције припојених области Црној Гори;			

Т е м а : ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ 1914-1918.

Оперативни циљеви	Активности	Садржаји	Корелација
Учесници треба да: - Критички процијене владавину краља Николе I Петровића; - Образложе међузависност технолошког развојка и савремених средстава за вођење рата; - Анализирају друштвено-политичке прилике у Европи почетком XX вијека; - Упознају основне узроке избијања Првог свјетског рата; - Критички процијене оправданост повода за рат; - Оцијене ставове зараћених земаља и њихове ратне циљеве; - Демонстрирају на карти најважније фронтове и распоред зараћених страна; - Наброје најзначајније битке и најзначајније личности; - Упоредите друштвено-економске прилике у Русији и земљама западне Европе; - Пронађу сличности и разлике између фебруарске и октобарске револуције; - Оцијене и вреднује карактер Првог свјетског рата;	Учесници: - Именују факторе који су условили развој технолошких средстава за вођење рата - Критички издавају и класификују кључне узроке за избијање Првог свјетског рата - Одређује мјесто „Сарајевског атентата” у склопу Првог свјетског рата као целине - читају различите историјске изворе везане за Први свјетски рат и међусобно их упоређују - Препричавашу ток рата и издавају кључне моменте - Биљежи најважније датуме, догађаје и личности из Првог свјетског рата - Описује карактер Првог свјетског рата - Друштвено-економске прилике у Русији и револуционарне смјене власти - Издавају најважније моменте револуције у Русији	- Технолошки развој као претпоставка првог свјетског сукоба у историји - Технолошки развој: Војно-политички савези (Антанта; Централне силе); - Лондонски уговор; - Версајска мировна конференција; - Посљедице свјетског сукоба - Револуција у Русији - Идеолошка и социјална основа - револуције; - Октобарска револуција; - Грађански рат; - Србија у Првом свјетском рату - Црна Гора у Првом свјетском рату - Стварање југословенске државе - Југословенска идеја; - Југословенски одбор, - Крфска декларација; - Проглашење Краљевине СХС;	Технологија Књижевност - (Развој књижевних праваца и најзначајнији представници у свијету и код нас до почетка Првог свјетског рата)

Т е м а : СВИЈЕТ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Анализирају друштвено-политичке прилике у Европи после Првог свјетског рата; - Опишу друштвене системе у Европи у периоду између два свјетска рата, упореде њихове сличности и разлике; - Илуструју живот широких слојева народа у поменутим системима; - Уоче технолошки развој међуратног периода и његов утицај на развој људске свјести; - Опишу процес конституисања Краљевине СХС; - Критички преиспитају историјску оправданост стварања заједничке државе Јужних Словена; - Наброје најзначајније политичке странке у КСХС и њихове лидере; - Дијагностификују основне узроке државне кризе у Краљевини Југославији;	Ученици: - Упоређују друштвене системе у Европи настале после Првог свјетског рата - Прави писани извјештаји о њиховим сличностима и разликама друштвених система у Европи након рата; - Препознају елементе државног социјализма у СССР-у; - Одређују историјско мјесто фашизма и фашистичких освајања - Усмено издвајају кључне моменте у процесу стварања Краљевине СХС - Учествоје у групном раду ради размјене мишљења о политичком моделу новонастале државе; - Пишу извјештај о положају народа у Краљевини СХС/Југославији - Праве мало истраживање о друштвено-економском и културном развоју Краљевине СХС/Југославије	- Версајска Европа - Париска мировна конференција; - Друштво народа; - Свијет грађанске демократије - Социјализам у СССР-у - Свијет фашизма и нацизма - Фашистичке агресије до почетка Другог свјетског рата; - Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1929. - Конституисање Краљевине СХС - Централизам; - Федерализам; - Национално питање; - Краљевина Југославија од 1929-1941. - шестојапуарска диктатура; - Октроисани устав;	Књижевност - (Развој књижевних праваца и најзначајнији представници у свијету и код нас између два свјетска рата – експресионизам, футуризам, надреализам) Ликовна умјетност - (Развој архитектуре; сликарство – импресионизам, надреализам, апстрактно сликарство; вајарство – одлике и представници) Музичка умјетност - (Атонални експресионизам, камерно-симфонска и концертна музика; популарна музика: шансон, романс, баладе, цез)

Оперативни циљеви	Активности	Цијмови - садржаји	Корелација
- Оцијене положај народа у државној заједници; - Образложе узроке увођења шестојануарске диктатуре; - Олишу привредни, друштвени и културни живот Југославије између два свјетска рата; - Вреднују резултате привредног и културног развоја Краљевине Југославије у међуратном периоду; - Критички процијене положај Црне Горе у Краљевини Југославији;	- Праве извјештај о стању у Црној Гори прије I након уједињења - Наводи аргументе и изводи закључак о положају Црне Горе у Краљевини СХС/Југославији	- Спољна политика; - Стварање Бановине Хрватске; - Улазак Црне Горе у Југословенску краљевину - дјеловање савезничких трупа у Црној Гори; Подгоричка скупштина - „Бјелаци“; „Зеленаши“; Божићна побуна; Комитски покрет; Црногорска влада и војска у емиграцији; - Црна Гора у југословенској краљевини 1918-1941. - Црна Гора у административно-територијалним подјелама КСХС/Југославије;	

Т е м а : ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ 1939-1945.

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
Ученици треба да: - Опишу прилике у Европи уочи Другог свјетског рата; - Идентификују најзначајније узроке ратног сукоба; - Наброје најзначајније фашистичке агресије до 1939. године; - Наведе представнике фашизма и нацизма у Италији и Немачкој; - Образложе ратне циљеве зарађених земаља; - Одреди особине Хитлерове расне политике - Уоче грешке совјетског руководства уочи Другог свјетског рата; (пакт Рибентрон-Молотов) - Оцијене значај усавања Атлантске повеље за даље вођење рата и утемељење савремених мировних организација; - Наброје најзначајније фронтове и битке Другог свјетског рата; - Илуструје положај цивилног становништва у ратним условима; - Оцијене оправданост употребе силе	Ученици: - Именују главне узроке и повод за избијање Другог свјетског рата - Упоредјују циљеве зарађених земаља у Првом свјетском рату са зарађеним земаљама у Другом свјетском рату - Тумаче илустрације у уџбенику у контексту конкретних историјских дешавања - Хронолошки ређају догађаје и на карти показују значајније фронтове и битке Другог свјетског рата - Пишу извјештај о спољној политици Југославије у контексту европских дешавања 1919-1939. године - Издвајају из штампе неки од фелтона који се односи на Други свјетски рат и упоређују га са чињеницама које износе историјски извор - Идентификују на карти окупаторску појелу Југославије	- Ток рата 1939-1941. - Европа уочи рата, пакт Рибентрон-Молотов, ратне операције; - Преокрет у рату - Борбе на Источном фронту - (Стаљинград - Курск); - Капитулација Италије; - Искрцавање у Нормандији; - Капитулација Италије, Немачке и Јапана; - Суђење ратним злочинцима; - живот у рату - Ратна привреда, покретни отпори; - посљедње рата; - Југославија у рату 1941-1945. - Краљевина Југославија и Тројни пакт - Априлски рат; - Окупација и подјела Југославије; - Квислиншки режими; - КПЈ и организација усташка;	Кључевност - (Реализам - идеје, мотиви и представници)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- ратова у рјешавању конфликтних ситуација; - Резимирају спољну политику Краљевине Југославије између два рата; - Опишу напад фашистичких земаља на Југославију и на карти окупаторску подјелу Југославије; - Дефинишу разлоге брзе капитулације југословенске војске; - Пронађу разлике између дјеловања КПЈ и осталих политичких партија у априлском рату и након њега; - Наброје квислиншке формације на југословенском простору; - Појасне основне циљеве НОР-а; - Оцијене карактеристике рата у Југославији; - Преприча ток 13-јулског устанка у Црној Гори; - Вреднује историјски значај 13-јулског устанка и оцијене допринос Црне Горе у побједи над фашизмом;	- Описује квислиншке формације и наведе циљеве њиховог дјеловања - Праве резиме 13-то јулском устанку у свом завичају - Проналазе садржаје везане за учешће и допринос Црне Горе побједи над фашизмом	- четнички покрет; - Ослободилачки рат и револуција - НОП, велике битке НОР-а, органи народне власти (НОО; АВНОЈ); завршне борбе за ослобођење; - Карактеристике рата у Југославији 1941-1945. - Грађански рат и револуција; - Революционарна смјена власти; - Борба за међународно признање ДФЈ; - Допринос побједи над фашизмом; - Црна Гора у рату 1941-1945. - Италијанска окупација, 13-јулски устанак, пљевљанска битка, развој НОП-а у Црној Гори, обнова државности – ЗАВНО за Црну Гору и Боку, ослобођење Црне Горе, допринос Црне Горе побједи над фашизмом;	Кључност - (Реализам – идеје, мотиви и представници)

Тема : СВИЈЕТ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВИЈЕКА

Оперативни циљеви	Активности	Циљови - садржаји	Корелација
Учесници треба да: - Опишу процес и појасне разлоге формирања ОУН; - Препитају улогу ОУН у очувању мира у свијету; - Наброје противурјечности које су довеле до појаве послјератног свијета на војно-политичке блокове; - Упореди друштвене системе у државама НАТО пакта и Варшавског уговора; - Пронађу сличности и разлике између Југославије и земаља тзв. народне демократије; - Повежу карактер револуције у Југославији са њеним послјератним уређењем; - Уоче најзначајније етапе југословенске борбе за међународно признање; - Информишу резултатима које је Југославија остварила у послјератном периоду; - Критички проијене привредни и друштвени развој послијератне Југославије;	Учесници: - Обрадажу потребу оснивања ОУН - Дискутују о посљедицама формирања и дјеловања војно-политичких блокова - Праве резиме дипломатске борбе за међународно признање Југославије 1941-1945. године - Препознају карактер револуције у Југославији у контексту антифашистичке борбе у свијету - Сакупљају податаке о положају и страдању цивилног становништва у току Другог свјетског рата у Црној Гори и Југославији - Врше анкетирање у циљу објашњења ратних догађања са учесницима збивања - Именују и образлажу факторе који су условили распад СФРЈ - Изражавају свој став према разним облицима европских интеграција - Преко медија идентификује поједине посљедице глобализације.	- Свијет у првим послјератним годинама - Колективна безбједност – ОУН; - Пова политичка карта свијета; „хладни рат“; блоковска појдела свијета; деколонизација; ратна жаргшта; неоколонијализам; покрет несврстаних; - Свијет шездесетих и седамдесетих година XX вијека - Југославија у поратним годинама - Обнова земље; аграрна реформа; - Национализација, експропријација; - Информбиро; - Самоуправља и несврстани Југославија - Самоуправљање; - Привредна и друштвена реформа; - Културни и просвјетни развој; - Историјска улога Јосипа Броза;	Географија - (опште економско-географске одлике савременог свијета; политичка карта савременог свијета) Књижевност - (развој књижевности у другој половини XX вијека – правци и представници)

Оперативни циљеви	Активности	Појмови - садржаји	Корелација
- Уложају се са положајем Црне Горе у послјератној Југославији; - Именују најзначајније факторе југословенске кризе који су утицали на процес дезинтеграције; - Наведу нове облике европских интеграција; - Суочи аргументе који се одnose на процес глобализације;	Ученици: - Образлажу потребу оснивања ОУН - Дискутују о посљедицама формирања и дјеловања војно-политичких блокова - Паве резиме дипломатске борбе за међународно признање Југославије 1941-1945. година - Препознају карактер револуције у Југославији у контексту антифашистичке борбе у свијету - Сакупљају податаке о положају и страдању цивилног становништва у току Другог свјетског рата у Црној Гори и Југославији - Врше анкетирање у циљу објашњења ратних догађања са учесницима збивања - Именују и образлажу факторе који су условили распад СФРЈ - Изражавају свој став према разним облицима европских интеграција - Преко медија идентификује поједине посљедице глобализације.	- Црна Гора у социјалистичкој Југославији - Свијет осамдесетих и деведесетих година XX вијека - Завршетак хладног рата и његове посљедице; - Интеграције у Европи; глобализација; - Научно-технолошки напредак; - Развој демократије; - Криза и распад СФРЈ - Економска криза почетком осамдесетих година; - Јачање национализма; - Распад СФРЈ; - Распад СФРЈ и формирање нових држава;	

Дидактичке препоруке:

Програм историје за IV разред гимназије обухвата вријеме од почетка XX вијека па до наших дана. Програм се реализује са 2 часа седмично. Укупни годишњи фонд је 64 часа. Програм третира проблематику свјетске, европске и националне историје у назначеном периоду, који иако није дуго временско раздобље, ипак обилује крупним промјенама, социјалним и културним преокретима, ратовима, немирима и револуцијама као ниједно раздобље до сада.

Одабрани садржаји у програму историје за IV разред гимназије, чине минимум на основу којег се могу ширити и продубљивати историјска знања, помоћу којих ученици могу даље кориговати усвојена виђења и по сопственом избору допуњавати своја знања.

У циљу пуног остваривања образовних, функционалних и васпитних задатака наставе историје, наставник бира, комбинује и примјењује најефикасније облике и методе рада.

Реализација програмских садржаја за IV разред гимназије, с обзиром на узраст, требала би бити конципирана, што је више могуће, на самосталном раду ученика. Ученике треба упућивати да путем анализе, поређења и уопштавања, сами долазе до историјских сазнања. Битна претпоставка за такво усвајање знања је извођење наставе која је уско повезана са радом на историјским изворима и њиховим критичким читањем. У том контексту поред класичних, традиционалних и устаљених облика и метода рада, наставницима се препоручује да у духу активног учења примјењују и интерактивне облике рада, посебно стручне тимове ученика (ученици у групама заједнички раде на рјешавању неког проблема, тј. неки исти феномени се могу сагледавати из више различитих углова (нпр. стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Криза и распад СФРЈ итд.), при чему су стручни тимови међусобно зависни што их нужно тјера на међутимску сарадњу, размјену података и сл; рангирање (широко примјенљив облик рада у разним врстама тема који помаже ученицима да сами уоче приоритете, односе међу појавама и сл, чиме развијају способност класификовања и категорисања појава); прављење билтена на задату тему (у овом облику рада ученици пишу текстове на основу сопственог искуства, мишљења и става о одређеној теми. Њихов рад подразумијева координацију, договор око концепције, структуре, организације и теме текстова. У овој врсти рада до изражаја долази

вјежбање вјештине групног рада, усаглашавање различитих мишљења, тражење најбољег рјешења итд.); израду појмовних мапа (кључна ствар је израда појмовних оквира, односно општих појмовних прегледа за одређену област, тако да се најопштији налази на врху мреже, а испод њега се сукцесивно ређају појмови мање општости). Овакви и слични облици рада утичу на изграђивање самосталности ученичког мишљења, на његову моралну оријентацију и хуманистичку визију свијета, чиме се остварује успјешна настава историје.

5. Дидактичке препоруке

Наставницима се сугерише: употреба различитих метода рада, комбиновање фронталне наставе (предавање, излагање) са активним методама, размишљањем истраживањем, рјешавањем проблема, радом у групама, паровима, семинарски рад, пројектни рад...

Са методичког становишта, наставник при планирању рада препоручује се да води рачуна о активним облицима и методама рада, који ће ученике мотивисати и увести их у самосталан рад, уз помоћ историјске карте, извора, илустрованог градива, уџбеника и друге популарне литературе. Тако ученике уводимо и у методологију рада и оспособљавамо их за самосталан рад и самообразовање. Оперативни наставни циљеви наглашавају испуњавање начела савјесне активности ученика у усвајању нових информација и њиховом продубљавању и ширењу.

За савремени приступ настави историје су од особитог значаја и историјске екскурзије, теренски рад, обиласци музеја и то, како за стицање нових информација, тако и за развијање правилног односа према вредновању и чувању културног наслеђа.

Препоручује се да методе рада уз помоћ историјске карте, текстова, илустративног градива и графичких приказа буду саставни дио све три фазе наставног процеса – тј. фазе учења и подучавања, понављања и утврђивања, фазе провјеравања знања и оцјењивања.

При већини активних облика рада гдје ће ученици провјеравати и вјежбати своје знање и вјештине (по датим критеријумима) и поредити га са резултатима датог задатка, биће више подстицајног одушевљења, а мање оптерећености страхом од оцјене.

Методика наставе историје треба да омогући складно развијање психо-моторне, афективне и комуникативне способности ученика, подстиче слободу и креативност идеја, развија културне, естетске и интелектуалне вриједности и способности.

Колико просјечно успјешном гимназијалцу треба рада код куће за наставни предмет историја?

Наставни предмет историја изучава се у гимназијама са 2 часа седмично. Уз чињеницу да се методологија рада базира на 40-сатној радној недјељи, односно 8-сатном дневном оптерећењу, који су гарантовани највишим националним и међународним актима, сматрамо да је просјечно успјешном ученику потребно рада ван наставе, тј. кући 1- сат.

6. Корелација међу предметима

Корелације међу предметима су дате у табелама.

7. Стандарди знања (испитни каталог)

7.1. Стандарди знања

I разред:

Ученик треба да:

- зна да одреди значење историје у тумачењу прошлости људског друштва
- наброји врсте историјских извора и објашњава њихов значај за објективно упознавање историјских догађаја
- познаје начине и значај рачунања времена некада и данас
- именује велике историјске периоде правилним хронолошким редослиједом и зна њихове кључне карактеристике
- правилно употребљава историјску терминологију
- зна се оријентисати у времену и простору (уз употребу историјске карте)

- објасни значај остатака материјалне културе за сазнања о животу људи у различитим праисторијским раздобљима
- наведе и опише главне проналаске и начин живота у праисторијском добу
- зна на историјској карти пронаћи највећа праисторијска налазишта у Црној Гори и описати их
- познаје материјалне остатке праисторијских култура у Европи и зна их смјестити у простор и вријеме
- анализом историјске карте одреди подручја и ријеке око којих су настале прве високоразвијене цивилизације (наведе народе и државе)
- утемељи и опише структуру друштва и државно устројство и привредни развитак код народа раних цивилизација
- именује најзначајнија културна и научна достигнућа првих цивилизација
- препознаје значај проналаска писма за очување знања каснијим генерацијама
- оцијени значај културне баштине раних цивилизација за даљи развој човјечанства
- на карти опише природне услове и географски положај грчких области
- образложи узроке и услове за настанак грчких полиса и посљедице велике Грчке колонизације
- зна да су Грци подијељени у више полиса повезани језиком, религијом, културом и олимпијским играма
- на примјеру Спарте и Атине зна описати државно и друштвено уређење грчких полиса, привредни развитак и начин живота
- опише грчко-персијске ратове и посљедице борбе Грка за слободу
- објасни атински демократски поредак Перикловог доба и вреднује његово основно начело равноправности грађана
- анализира узроке и посљедице Пелопонеског рата
- зна да наведе и опише највећа културна достигнућа грчке цивилизације (умјетност, књижевност, филозофија, наука)
- на историјској карти одреди вријеме настанка Македонске државе, њену величину и посљедице освајања Александра Великог
- наведе главне тековине Хеленистичке културе
- зна оцијенити утицај Грчке цивилизације на модерни свијет

- на историјској карти зна приказати особености Апенинског полуострва, етничку и културну слику у предримско доба (подручје Латина, Етрураца, Грка и Картагињана)

- познаје основе друштвеног и државног устројства Рима у доба краљева и доба Републике

- анализира посљедице римских освајања за римско друштво, привреду и културу

- наведе и опише узроке пропадања републиканских органа власти и услове који су погодовали за настанак нових облика владавине (диктатура, монархија)

- познаје политички, привредни и друштвени живот у доба Царства

- оцијени значај владавине Октавијана Августа

- на историјској карти зна одредити вријеме највећег успона римске државе, њен територијални опсег (границе на сјеверу, западу, југу и истоку)

- познаје узроке привредне и друштвене кризе Царства, подјелу Царства и пропаст Западног римског царства

- утврди вријеме римске управе на простору Црне Горе и образложи римски привредни и културни утицај

- зна навести основне карактеристике хришћанства (појава, организација, ширење)

- познаје најзначајнија културна и научна достигнућа римске цивилизације (право, историографија, књижевност, умјетност)

- зна оцијенити утицај римског културног наслеђа на развој касних цивилизација

II разред:

Ученик треба да:

- Објасни помоћу карте велику сеобу народа

- Зна друштвене слојеве

- Објасни разлике између хришћанске цркве у западној Европи и Византији

- Проучи Византију као наследицу моћних држава старог вијека

- Анализирају ислам као велику свјетску религију

- Утврди начин живота, узроке и правце сеоба старих Словена

- Анализирају досељавнаје Словена на Балкан

- Проучи однос Словена према сусједима и старосједиоцима
- Зна просторе настанка првих држава Јужних Словена
- Објасни проблеме опстанка Рашке државе
- Анализирају борбу за независност Дукље
- Утврди успон Зете у доба Војислављевића
- Објасни изглед средњовјековног града
- Дефинише трговину, занатство и банкарство као покретачку снагу развоја средњовјековне привреде
- Позна појам робноовчане привреде
- Анализирају значај крсташких ратова
- Уоче промјене у односу средњовјековног друштва према цркви
- Објасни значај настанка сталешких монархија
- Препозна проблеме средњовјековних друштвених слојева
- Позна утицај Византије на Јужне Словене
- Уоче Венецију као значајну трговачку државу повезану са јужнословенским народима
- Проучи настанак универзитета и развој умјетности
- Уоче главне умјетничке правце и значај проналаска штампарије
- Анализирају прогон Јевреја
- Проучи ширење државе Њемањића
- Објасни цркву босанску и развој државе
- Препозна значај дубровачког архива и утицај града на околне јужнословенске просторе
- Утврди значај градова у зетском приморју за немањићку државу
- Анализирају покрштавање Јужних Словена
- Наведу најзначајнија достигнућа у области књижевности, архитектуре и умјетности код Јужних Словена
- Објасни борбу албанског племства против османлија
- Утврди позиције балканских држава уоче османских освајања
- Препозна формирање српске деспотовине
- Проучи ширење територије државе Балшића
- Уоче проблеме опстанка држава Балшића и Црнојевића
- Проучи најзначајније представнике породице Црнојевића
- Препозна штампарију Црнојевића као прву државну ћириличну штампарију међу Јужним Словенима

III разред:

Ученик треба да:

- зна и објасни значај, хуманизма и ренесансе на културне и друштвене токове, новог вијека
- наброје главна географска открића и земље које су створиле нове државе
- препозна дух реформације католичке цркве
- зна које су три доминантне силе на Балкану и да им препозна унутрашњу организацију
- наведу све елементе по којима се издвајао положај Црне Горе у односу на окупиране хришћанске државе под Османском влашћу
- одреди главне идеје апсолутистичких монархија и њихове културне и економске карактеристике
- појасне руско-црногорске везе почетком 18. вијека
- зна да наброје црногорске владаре из династије Петровић-Његош
- наведу битне одлуке Декларације о независности и Декларације о људским правима и да им објасни значај за развој друштвено-економских односта током XIX вијека
- наведу главне изуме и напретке током прве и друге индустријске револуције
- појасне значај првог српског устанка и грчке револуције
- зна значај битака на Крусима и Мартинићима и улогу Петра I у стварању државних институција
- позна развој националне свијести и потребу Италије и Њемачке за уједињење
- зна да наброје домете револуције из 1848. године
- наброје сличности и разлике балканских народа у првој половини XIX вијека под Османским и Хабсбуршким царством
- зна значај Петра II – Његоша за Црну Гору на културном и дипломатском плану
- зна како је дошло до стварања књажевине Црне Горе, државних институција и појасне значај битке на Граховцу
- наведу нове државе на Европском континенту настале крајем XIX вијека
- објасни идеју радничког покрета
- наведу главне идеје националних покрета (програма) на Балкану средином XIX вијека

- појасне позицију Црне Горе уоче Вељег рата и одреди се према Херцеговачком устанку
- наброје главне битке Вељег рата и територије на које се проширила Црна Гора
- зна значај Берлинског конгреса и препозна стање на Балкану након њега
- наведу битне елементе црногорског развоја од 1878-1905. године
- зна када је донешен први црногорски устав и наведу главне политичке актере у Црној Гори
- препозна из локалне историје културно просвјетне прилике у Црној Гори од 1878-1912.г.
- наведу значајне културне институције настале у Црној Гори (1878-1912)
- опишу прилике на Балкану уоче балканских ратова
- зна за црногорске територијалне добитке из балканских ратова
- уоче проблеме везане за „скадарско питање”.

IV разред:

Ученик треба да:

- Наведе основне друштвено-политичке и економске специфичности које су обиљежиле крај XIX и почетак XX вијека;
- Наброје најзначајнија колонијална подручја великих сила;
- Опишу привредне и културне прилике у Црној Гори почетком XX вијека;
- Разликује супротстављене војно-политичке блокове формира-не крајем XIX и почетком XX вијека;
- Лоцира главна кризна жаришта пред Први свјетски рат (I и II Мароканска криза, Анексиона криза и Балкански ратови);
- Правилно уочи и разликује узроке и повод избијања Првог свјетског рата;
- Наведе и на историјској карти покаже најзначајније фронтове Првог свјетског рата;
- Анализирају писане изворе везане за Први свјетски рат;
- Правилно резимира друштвено-економске и политичке прилике у Русији у првој половини XX вијека;
- Именују новоформиране државе у Европи након Првог свјетског рата;

- Схвати улогу Друштва народа у међународним односима између два свјетска рата;

- Уочи политички положај Црне Горе и Србије у међународној констелацији снага почетком XX вијека;

- Разјасни појмове „Нишка декларација”, „Југословенски одбор”, „Крфска декларација”, „Женевска конвенција”

- Схвати разлике између земаља грађанске демократије и земаља тоталитарних система (фашизам, нацизам, стаљинизам);

- Објасни процес настанка и развика фашистичке идеологије у Италији, Њемачкој, Јапану и Шпанији;

- Зна формулисати основне карактеристике спољне политике Краљевине СХС – Југославије између два свјетска рата;

- Опишу одлике привредног и културног живота Краљевине Југославије;

- Уочи и оцијене политички и економски положај Црне Горе у Краљевини СХС – Југославији;

- Схвати узроке избијања Другог свјетског рата и повод за његов почетак;

- Схвати суштину Атлантске повеље;

- На историјској карти лоцира фронтове Другог свјетског рата и опишу ток најзначајнијих битака;

- Уочи и дефинише основне принципе конференција великих сила (Техеран, Јалта и Потсдам)

- Схвати и опишу посљедице рата

- Сагледа положај цивилног становништва у рату, опишу мјесто и улогу Југославије у међународним односима уочи избијања Другог свјетског рата и објасни „Априлски рат”;

- Покаже на карти окупационо распарчавање и подјелу територије Краљевине Југославије;

- Објасни разлике између партизанског и четничког покрета;

- Наброје и опишу највеће борбе на југословенском ратишту;

- Уочи специфичности 13-јулског устанка и схвати суштину ослободилачког рата и социјалистичке револуције у Југославији;

- Схвати узроке почетка хладног рата и блоковске подјеле свијета;

- Објасни значај Организације Уједињених Нација у међународним односима;

- Одреди положај ФНРЈ у међународним односима и објасни улогу и значај Јосипа Броза Тита;
- Уочи основне елементе кризе југословенског друштва седамдесетих и осамдесетих година XX вијека и објасни процес дезинтеграције југословенске државне заједнице и настанак нових држава;
- Схвати значај европских интеграција; Објасни факторе који су САД омогућили доминацију у савременим међународним односима

8. Начини провјере знања и стручне оспособљености

Провјера и оцјењивање знања је најважнија и најосјетљивија фаза наставниковог васпитно-образовног рада. Тражи много знања не само из струке него, прије свега, из методике наставе предмета, дидактике и психологије. Од наставниковог вредновања знања ученика зависи хоће ли знање остати само на равни репродукције или ће ученици покушати да материју разумију а знање да употребе за рјешавање задатака у школи и у свакодневном животу. Приликом провјеравања и оцјењивања наставник стиче повратну информацију о вриједностима и ставовима ученика и утиче на њих. Провјеравање знања ученика за наставнике је уједно и барометар његове успјешности у настави.

Провјеравање и оцјењивање се обавља усмено и писмено.

Елементи провјеравања и оцјењивања знања

У фази провјеравања и оцјењивања је поред основних нивоа знања (препознавање, обнављање, описивање историјских догађаја и појава) потребно је развијати такође и способности и вјештине, а при томе је потребно поштовати индивидуалне разлике.

Саопштавање

- излагање стечених информација (знања) у усменој, писменој или графичкој форми;
- развијати способност/вјештину раздвајања битних информација од небитних о одређеном историјском догађају;
- у усменом или писменом облику правилно употребити основну терминологију о историјском догађају;

- уз помоћ различитих наставних помагала (карте, текст, слике) сакупити информације о одређеном историјском догађају, повезати их у логичну цјелину и о њима усмено или писмено излагати.

Способности сагледавања временских и просторних историјских појава

- сакупити и средити податке о одређеном историјском периоду или догађају у правилном временском редоследу;
- потражити истовремене историјске догађаје и појаве у одређеном периоду;
- оријентисати се на историјској карти.

Историјско размишљање

- разликовати узроке и последице историјских догађаја;
- упоредити истовјетне појаве или догађаје и записати сличности или разлике;
- на основу стечених историјских знања о одређеним појавама или догађајима рећи своје мишљење о значају конкретног догађаја.

Писмена провјера знања обавља се најчешће објективним тестовима који покривају све нивое захтјевности. Ученици морају бити унапријед упознати са критеријумима како усменог тако и писменог оцјењивања. Оцјењивање је бројчано у складу са Законом о основном васпитању и образовању, а према стандардима које одређују дескриптори нивоа знања.

9. Ресурси за реализацију

9.1. Материјални услови, стандарди и нормативи за наставу хемије у основним школама

За квалитетно и ефикасно извођење наставе историје неопходна је посебно специјализована учионица. У учионици на располагању

морају бити различити уџбеници, приручници, дидактичка помагала и аудио-визуелна средства. Учионица мора имати комплете зидних историјских и географских карата.

Потребна аудио-визуелна средства су:

- графоскоп
- дијапројектор
- телевизијски пријемник
- видео рекордер
- касетофон
- компјутер са могућношћу употребе дискета и са прикључком

за Интернет

Поред уџбеника препоручених од стране Министарства просвјете и науке Републике Црне Горе, наставници су слободни да се у наставн користе и другим методама и приручницима за остваривање циљева предвиђених програмом.

9.2. Оквирни списак литературе и других извора

Литература за ученике:

- Славко Вукчевић
- Милада Касумовић,
- Горан Марковић

Историја за I разред гимназије,
Подгорица, 2002.

- Радован Поповић
- Драган Мирановић
- Драгоје Ђокић

Историја за II разред гимназије,
Подгорица 2003. године

- Ђорђије Борозан
- Саша Кнежевић
- Сант Шаботић

Историја за III разред гимназије,
Подгорица, 2003. године

- Шербо Растодер
- Радоје Пајовић
- Звездан Лакић

Историја за IV разред гимназије,
Подгорица, 2003. године

Литература за наставнике

- *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког свијета* (приредили: Džon Bordman, Džasper Griffin i Ozvin Miri) Clío, Београд, 1999.

- *Оксфордска историја Римског свијета* (приредили: Džon Bordman, Džasper Griffin i Ozvin Miri) Clío, Београд, 1999.

- *Оксфордска историја средњовјековне Европe*, приредио: Džordž Holms, Clío, Београд, 1998

- Сидни Пеинтер, *Историја средњег века (284-1500)*, Clío, Београд, 1997.

- Хелмут Г. Кенигсбергер, Џери К. Боулер, Џорџ Л. Моуз, *Европа у XVI веку*, Београд, Clío 2002.

- Доналд Х. Пенингтон, *Европа у XVII вијеку*, Београд, Clío, 2002

- Метју С.Андерсон, *Европа у XVIII вијеку*, Београд, Clío, 2002

- Хари Хердер, *Европа у XIX вијеку*, Београд, Clío, 2002

- Драгољуб Р. Живојиновић, *Усход Европe (1450-1789)*, Београд 1995.

- Чедомир Попов, *Грађанска Европа 1770-1871, Основи европске историје XIX вијека*, књ. I, *Политичка историја Европe*, књ.II, Матица српска, Нови Сад 1989.

- Пол Кенеди, *Усход и пад великих сила, Економска промјена и развој 1500-2000*, Подгорица, ЦИД 1999

- *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, Clío, 2002

- М.Пери, *Интелигентна историја Европe*, Београд, Clío 2000

- Джон М.Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд, Clío 2002

- Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја крајњих Двадесетог века 1914-1991*, Дерета, Београд, 2002.

- А.Митровић, *Време немирљивих, Политичка историја великих држава Европe 1919- 1939*, Подгорица, ЦИД, 1998

- Ф.Фире, *Прошлости једне илузије, Комунизма у двадесетом вијеку*, Београд 1996

- Михаил Гелер, Александар Негрич, *Утпийја на власџи, Истпорија Совјејтскоџ Савеза*, Подгорица, ЦИД, 2000
- Ернст Нолте, *Фашизам у својој ейохи*, Просвета, Београд 1990
- Стеван К.Павловић, *Истпорија Балкана*, Београд, Сlio, 2001
- Филип Лонгворт, *Стпваране истпачне Евройе*, Београд, Сlio 2002
- Волтер Лакер, *Истпорија Евройе 1945-1992*. Београд, 1999.

Црна Гора:

- Жарко Шћепановић, *Крајџка истпорија Црне Горе (Од најстпаријих времена до 1796)*, ЦИД, Подгорица, 2002
- Живко Андријашевић, *Крајџка истпорија Црне Горе 1946-1918*, Conteco, Бар, 2000
- Јагош Јовановић, *Истпорија Црне Горе*, Подгорица 1995
- *Истпорија Црне Горе I-III*, Титоград, 1975
- Драгоје Живковић, *Истпорија црноџорскоџ народа I-III*, Цетиње 1991-1997.

10. Профил и стручна спрема наставника и стручних сарадника

Историју у гимназији може предавати онај који је стекао високошколско образовање: дипломирани историчар и професор историје и географије као и наставник историје и географије.

* За израду овоџ нацртпа програма комисија је користила искуства Словеније, Француске и Данске.

ПРИКАЗИ

Миомир Дашић. **НЕЗАОБИЛАЗНО У ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ,**
ЦАНУ, Подгорица 2003, 620 стр.

Поводом обиљежавања 70 година живота и 45 година веома плодног научног рада свог угледног члана, ЦАНУ-у је издала ову веома интересантну и за историјску науку Црне Горе незаобилазну књигу, која како рече академик Зоран Лакић „чини част и аутору и издавачу”. Академика Дашића би било сувишно представљати не само црногорској и југословенској јавности, већ и шире, јер је као веома угледни професор, научни радник и академик, добро познат научној и културној јавности - држао је предавања и присуствовао многим научним скуповима, широм бивше СФРЈ и у иностранству: у Софији, Прагу, Паризу, Москви, Кијеву, Бечу, Барију, Утрехту, Кракову и другим универзитетским центрима.

До сада је објавио седам књига: *Ослободилачки покрети у Доњим Васојевићима 1861. и 1862. и његов одјек у Санџаку; Васојевићи од помена до 1860. године: Увод у историју са основама помоћних историјских наука; Васојевићи у успланима 1860 и 1878; Поријекло Карађорђевића из Васојевића; Оглед из историје Црне Горе и Незаобилазно у историографији Црне Горе*. И више од 750 библиографских јединица. Заста му није било лако да из толиког опуса одабере 14 студијских јединица од којих свака за себе преставља одређену цјелину. Но, аутор их је тако вјешто повезао хронолошки и садржајно да представљају историографску цјелину. Иначе, по ближеј сродности и повезаности сврстао их је у четири цјелине.

У првом дијелу, *Историјски проблеми и специфичности проучавања Сјеверне Црне Горе* - академик Дашић указује на неоправдано запостављање проучавања „историје брдских племена и српског народа уопште оних простора који су нарочито од краја XVIII вијека и касније у етапама, кроз дуги процес ослободилачке борбе, све до 1912. године,

постепено улазили у састав црногорске државе.” односно великог дијела данашње територије Црне Горе. Уз то, аутор је указао будућим истраживачима, односно историјским научним институцијама, којим историјским појавама и проблемима треба посветити посебну пажњу.

Другу цјелину чини 10 изванредних студија које највећим дијелом обрађују прошлост сјевероисточног дијела Црне Горе, почевши од средњег вијека па све до 1912. године. А то су: Шекулар - средњовјековно насеље и питање његовог имена; Сјевероисточне области данашње Црне Горе у другој половини XIV и првој половини XV вијека; Друштвено-политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе XV и XVII вијека; Друштвено-економски односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у XVIII и XIX вијеку; Хајдучија и четовање у Полимљу и Потарју од почетка XVIII до седамдесетих година XIX вијека; Утицај Првог српског устанка на ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804 -1813); Припреме за устанак и устаничке борбе у Васојевићима до Ловћенског скупа 20. августа 1875. године; Постанак и развој Берана 1862-1912. године и Административно-територијални положај Старе Рашке у доба турске владавине и настанак имена Санџак.

У овом дијелу нама се чини посебно интересантном и надасве актуелном расправа о административно - територијалном положају Старе Рашке у доба турске владавине и настанку имена Санџак. Аутор је указао готово на све битне промјене које су биле од судбоносног утицаја на положај људи у овој области, од пада под турску власт па све до ослобођења 1912. године. При томе нас академик Дашић подсећа на настанак имена Новопазарски санџак и на зле намјере његових „кумова”, посебно Аустро-Угарске, која то чини да би се на тај начин даље држале раздвојене - без заједничке границе, Србија и Црна Гора, јер би њиховом заједничка границом, или евентуалним уједињењем, био спријечен продор према Косову и Метохији и Солуну. Ово преименовање Старе Рашке, без икаквог историјског или правног основа, у тзв. Санџак, дешава се у вријеме и после Берлинског конгреса 1878. године, када се ова област, све до 1912. године, налази у центру европских збивања. Тада се око ње директно сукобљавају интереси Турске, Аустро-Угарске, Црне Горе и Србије, а посредно, за тај релативно мали простор, иначе стратегијски веома важан, занимале су се и европске силе: Русија, Њемачка, Француска, Енглеска и Италија. Но, име Санџак, из сличних разлога, и данас се употребљава, чак и у геополитичке сврхе.

На неки начин поново се актуелизује Толацијева и Ипенова теорија о „босанском племену” у Старој Рашкој.

Трећи дио чине двије студије (*Црногорско-македонске везе седамдесетих година XIX вијека и Политика Црне Горе према Илинденском устанку 1903. године*) посвећене црногорско-македонским везама у другој половини XIX и на почетку XX вијека. У њима су приказани „Званична политика црногорских владајућих кругова и ставови јавног мњења Црне Горе према стању хришћана и њиховом тешком положају у Македонији, њихово интересовање за облике народног отпора најгрубљој експлоатацији коју су пратили тешки турски зулуми...” Оба поменута рада саопштена су на научним скуповима МАНУ и са великим интересовањем и захвалношћу аутору примљени су у научним круговима у Македонији.

Четврти дио ове интересантне књиге чине есеј *Сјај заједничке прошлости Полимља* и обимна студија *Династија Петровић - Њеџош у стварању, снажењу и територијалном обликовању црногорске државе*.

Сјај заједничке прошлости Полимља је у ствари осврт на веома богату културну прошлост Полимља и сусједних крајева, почевши од средњег вијека па до најновијег доба, коју је стварало становништво „вишенационалног, мултиконфесионалног и мултикултурног састава”. О сјају те прошлости „свједоче многобројни духовни, градитељски, умјетнички и други културни споменици Полимља и његовог окружења што ове просторе, који чине спону између Црне Горе и Србије, чине јединственим културним феноменом сложене националне, вјерске и социјалне структуре друштва”. Овај есеј, управо, представља ауторову надахнуту бесједу на традиционалним пјесничким сусретима - Пјесничка ријеч на Лиму, у Пријеполу јуна 1995. године.

У веома студиозном раду о *Династији Петровић - Њеџош у стварању, снажењу и територијалном обликовању црногорске државе* аутор је дао приказ државног, духовног, културног и другог учинка у двјеста-двасетогодишњем стварању и развоју црногорске државе. При томе ни један од династа од владике Данила до краља Николе није занемаривао потребу ослањања на велике силе, првенствено на Русију, или, како каже аутор, „Петровићи (су) успјешно водили свој бродић везујући га за велики руски брод, знајући да од комбинације великих и моћних зависи обликовање сваке балканске националне државе”.

Умјесто уобичајених резимеа на крају сваке студијске јединице, аутор је дао заједнички резиме величине ауторског табака и нешто краће верзије на руском и енглеском језику, што је од велике помоћи

при коришћењу ове веома обимне и надасве квалитетне књиге и ван нашег говорног простора.

Избором радова за ову књигу, како сам рече, аутор је „превасходно желико како да читаоцима пружи прилику да се информишу о презентираним темама тако и да покаже колико је важно, и неопходно, истраживати поједине појаве, дубинске историјске слојеве појединих простора у границама данашње Црне Горе (...) Садржина ове књиге помоћи ће да се разумију не само поједини историјски догађаји и појаве, већ и неки процеси дугог трајања, као и то да савремени Црногорци не могу бити безпризивно одвојени од својих предака, да се нико не може лишити наслеђа и историјске свијести о својим снажним етничким коријенима”.

Ова књига ће помоћи не само професионалним историчарима, већ и свима које више занима наша прошлост. Из ње могу да сагледају многе догађаје, појаве и процесе, који су се дешавали на најмање проученом дијелу данашње Црне Горе, особито од краја XVIII вијека до 1912. године. Надати се да ће она подсјетити креаторе наставних планова и програма и ауторе уџбеника историје у Црној Гори, да и даље не запостављају историју Брда, црногорске Херцеговине, Старе Рашке и Боке Которске, чиме се никако неће умањити престижна слава Ловћена, Цетиња и Петровића.

Милош Старовлах

Шербо Растодер, ЦРНА ГОРА У ЕГЗИЛУ 1918-1925, књ I-II,
Историјски институт Црне Горе/Алманах, Подгорица 2004, 1147 стр.

Тридесетосам година након одржавања мировног конгреса великих европских сила у Берлину, на коме је Црној Гори правно потврђено стицање независности, црногорска држава је поново доживјела окупацију. У вртлогу бурних дешавања везаних за избијање Првог свјетског рата 1914. године, снажно је уздрмана цјелокупна европска политичка позорница, па је посљедице потреса осјетила и Црна Гора. Почетком 1916. године аустроугарске трупе су успјеле да сломе отпор малобројних црногорских снага концентрисаних на Ловћенском фронту (највећи дио црногорских снага био је концентрисан на сјеверу Црне Горе, на потезу од ушћа Пиве у Дрину до Чакора), и 13. јануара несметано ушле у црногорску пријестоницу Цетиње. Поведени преговори о миру нијесу дали резултате. Са својим најближим сарадницима, члановима краљевске породице, Владом и већим бројем министара, црногорски суверен, краљ Никола I Петровић је напустио Црну Гору 19. јануара 1916. године и преко Скадра и Италије стигао до Француске, гдје је у Неију на Сени код Париза смјестио свој двор, Владу и државну администрацију. Био је то заправо догађај након којег се званична Црна Гора нашла у егзилу, без војске, материјалних средстава и значајније подршке савезника. Историјска судбина тадашње легитимне и легалне црногорске власти била је таква да она није дочекала крај рата у својој земљи која се борила на страни савезника. Династија Петровић-Његош није нестала у немилосрдним таласима ратних дешавања, али је сврстана у ред оних

европских династија чијим члановима није било дозвољено да се врате у земљу којом су њихови чланови управљали 221 годину (1697-1918).

Посебан значај за унапређивање науке о прошлости Црне Горе, државе и друштва у свим сферама живота има рад на објављивању архивске грађе, како домаћег тако и оне страног поријекла. Својим радом на објављивању изворне грађе и изучавању многих питања црногорске прошлости, проф. др Шербо Растодер је знатно задужио црногорску историографију. Дјеловање Црне Горе и представника црногорске државне власти у егзилу је тема којом се позабавио у склопу својих интересовања која су везана за савремену историју Европе и простора бивше Југославије, што је резултирало појављивањем његове најновије двотомне студије и збирке докумената под насловом „Црна Гора у егзилу 1918-1925”, коју су недавно заједнички објавили Историјски институт Црне Горе и удружење Алманах из Подгорице. Ова тема по свом садржају није нова и неистраживана, али је у овој студији представљена као, како сам аутор каже „покушај историографске реконструкције званичног црногорског погледа на нестанак црногорске државе” (књ. I, стр. 7). Питање нестанка црногорске државе неопходно је сагледавати и кроз визуру питања које по др Растодеру гласи: „*Што су о нестанку црногорске државе мислили и писали њени браниоци*”? Оно је вриједно истраживачког напора којег је уложио на изналажење одговора на врло сложено и деликатно питање, у првом реду због тога што је апсолвирање питања нестанка црногорске државе углавном поткријељено изворима „друге стране” или виђењем „побједника”. Слиједећи принцип да „*основ историјске науке није вјеровање, него сумња и провјеравање*”,¹ у овој студији аутор је стручно сабрао веома обимну архивску грађу која му је омогућила да расвијетли многе дилеме присутне у историографији која третира ову проблематику. Највећи број извора који се објављује у овој двотомној студији настао је на једном од страних језика: француском, енглеском, италијанском, њемачком или нском другом. Ишчитавање понуђених докумената који су објављени у књ. II, ствара се панорама историјских прилика у којима се нашао црногорски суверен и његови најближи сарадници након 1916. године. Историјска ретроспектива дата је преко изворних докумената, анализе и коментара, што скупа доприноси стварању цјеловитије слике прошлог времена. Осврћући се дјелимично на ово питање објављивањем „Улоге

¹ Шербо Растодер, *Јанусово лице историје – одабрани чланци и расправе*, Подгорица 2005, 5.

Француске у насилној анексији Црне Горе” (збирке званичних докумената која објављује Министарство спољних послова Краљевине Црне Горе), др Шербо Растодер у „Ријечи приређивача” каже: „*Да ли је у том несјатајну државу и људи који су заговарали њен оцјанак, било права, правде и истине, данас се може само расправљати. Али је несумњиво да је у овој историјској парници Француска као најмоћнија европска сила, још од времена Кримског рата, додатно оснажена с побједничким калиталом из Првог свјетског рата, по природи позиције која припада моћнима била главни арбитар. Тога су били свјесни и оцјанци избјеглице Црне Горе, која је, да ајсурд буде већи, уживала гостопримство управо оних који су учествовали у расипању црногорске државне грађевине, на начин да не буду директно оцјуужени као њени гробари, а да истовремено буду главни архитекте версајског европског пројекта унутар којег је мјеста било само за југословенску државну заједницу, којој објективно Црна Гора није могла бити алтернатива... ”.*²

Отварајући модерним научним приступима питање дјеловања Црне Горе у егзилу, аутор је у првој књизи кроз пет поглавља покренуо низ значајних, скоро табу питања као што су: питање архиве црногорског двора за период после 1916. године, социјално-економски статус династије Петровић и питање њихове конфисковане имовине и апанаже, политичко ангажовање Петровића после детронизације 1918, могућност интернационализације црногорског питања, судбина политичара и других Црногораца у емиграцији и сл.

По окупацији Црне Горе, у тешком стању изазваном ратом и разарањима, на пут пун неизвјесности упутили су се чланови династије Петровић и њима најближи и најоданији сарадници. Прво сједиште црногорског двора у егзилу постао је хотел *Гранд* у Лиону, а потом, од почетка марта 1916. године, стари дворца *Мершак* код Бордоа, који је француска влада одредила за сједиште краља Николе и његове владе. Након Бордоа Двор и Влада су у више наврата мијењали мјесто боравка да би на крају њихово сталније боравиште постао Неји код Париза. Ту се, како наводи Растодер, налазио двор, једна вила, кућа близу двора намијењена за перјанике и нешто даље кућа у којој су смјештена министарства по пресељењу из Бордоа. Већ фебруара 1916. године званични црногорски кругови у егзилу посједовали су податке који су говорили о 300 избјеглих чиновника са породицама,

² Улога Француске у насилној анексији Црне Горе (Званична документа која објављује Министарство спољних послова Краљевине Црне Горе), приређивач проф. др Шербо Растодер, Conteco, Бар 2000, 200-201.

а око 100 студената и око 1.500 избјеглица који су се нашли у егзилу. Краљева породица са пратњом бројала је у то вријеме 39 особа. На резиденцији се вијорио дворски барјак, а на згради Владе народна (државна) застава (књ. I, стр. 45-46).

Политичко дјеловање Црне Горе у егзилу било је активно иако се одвијало у сложеним међународним околностима. У априлу 1916. године краљ Никола је смијенио Лазара Мијушковића и за предсједника Владе именовао Андрију Радовића. Превасходни задатак кабинета Андрије Радовића био је да издјејствује пресељење Владе и краља у Париз, како би се Французима и Црногорцима показало како краљ *„није интерниран у Мерињаку, и да би, налазећи се у близини француске владе, успјешније заступао своју ствар”*. Влада Андрије Радовића је у августу 1916. године поднијела краљу Николи меморандум о уједињењу Црне Горе и Србије, предлажући му да абдицира у корист српског регента Александра Карађорђевића. Краљ Никола није прихватио тај предлог, изговарајући се да то питање треба рјешавати по ослобођењу Црне Горе. Схватајући да је политички став краља Николе још увијек тврд, Андрија Радовић је на наговор српске владе поднио оставку у јануару 1917. године. Нову владу образовао је генерал Мило Матановић. Под надзором ове владе убрзо је било обновљено излажење *„Гласа Црногорца”* који постаје званично гласило црногорске владе и двора, а такође је успостављен Комитет Црвеног крста у Женеви који је приступио организовању одржавања веза са интернирцима и становништвом у Црној Гори. Питање уједињења јужнословенских народа наметало се и влади Мила Матановића, па је и она у више наврата предлагала краљу Николи да, скупа са српском владом, предузме одређене политичке активности у том правцу. Иако политички притиснут, краљ Никола није желио да абдицира. Генерал Матановић је крајем маја 1917. године поднио оставку, а краљ Никола је убрзо прогласио нову владу на челу са Евгенијом Поповићем, дугогодишњим црногорским генералним конзулом у Риму. Његов кабинет био је, како истиче Растодер, *„састављен од људи који ће, са мањим изузецима, своје политичке каријере завршити у емиграцији”* (књ. I, стр. 49). Влада Евгенија Поповића биће активна све до 17. фебруара 1919. године, када ће њено мјесто заузети влада Јована С. Пламенца. У међувремену, увидјевши неповољне околности по Црну Гору и себе, краљ Никола се почетком октобра 1918. године изјаснио за формирање југословенске конфедерације у којој би била сачувана посебна права и традиција њених чланица. Убрзо је успједило и ослобођење Црне Горе у новембру 1918.

године. Сви покушаји краља Николе да се врати у своју земљу остали су безуспјешни. Његов повратак је био осујећен дјеловањем српских званичних кругова, уз обилату помоћ француске дипломатије која се изговарала тиме да би то могло имати негативних посљедица на војне операције на тлу Балкана које су још увијек биле у току.

Одлукама Велике народне скупштине, одржане у Подгорици од 24-29. новембра 1918. године, Црна Гора је престала да постоји као независна држава. Краљ Никола и његова династија збачени су са црногорског пријестолоа. Ипак, њихово дјеловање у егзилу није тиме било прекинуто. Истина, смрт краља Николе, 1. марта 1921. године, знатно је отупила оштрицу тог дјеловања и навукла огромну сенку сумње у коначан исход јер је нестало челне и кључне личности дјеловања Црне Горе у егзилу. Влада Јована С. Пламенца дјеловала је све до 20. јуна 1921. године, када је краљица Милена донијела указ о образовању нове владе, са дивизијаром Милутином Вучинићем као предсједником владе, министром војним, заступником министра унутрашњих послова и заступником министра финансија. Након његове смрти крајем августа 1922. године, Пламенац се 16. септембра 1922. године проглашава за законитог предсједника владе. Међутим, у исто вријеме краљица Милена својим указом именује владу на челу са Антом Гвозденовићем. Тако се стварају двије међусобно сучељене владе, а то доводи до потпуног раскола у црногорској емиграцији који ће се пренијети на све просторе које су Црногорци егзиланти населили (књ. I, стр. 53). Са смрћу краљице Милене, 16. марта 1923. године, нестаје значајна личност која је могла и хтјела да слиједи пут свог супруга. Датум смрти краљице Милене поједини аутори због тога и сматрају датумом краја династије Петровић (књ. I, стр. 241).

* * *

Научној јавности данас је сасвим познато да постоји велика празнина када је у питању изворна грађа која се везује за дјеловање црногорског двора и владе из нејског периода (1916-1920). Размишљања аутора студије „Црна Гора у егзилу” иду у правцу да „...је архива црногорског двора, па и владе, из овог периода за сада остала непозната. А да је постојала - постоје увјерљиви докази” (књ. I, стр. 12), као и да су ријетки случајеви „у историји да бројем релативно мала администрација иза себе остави тако бројну писану заоставшћину” (књ. I, стр. 14-15): Аутор сматра да би знатижеља истраживача у вези са овом архивом данас требало да буде много израженија. (књ. I, стр. 14).

* * *

Оно што је у многоме одредило судбину Црне Горе након почетних ратних операција у Првом свјетском рату, била је капитулација њене војске, која није, попут србијанске, успјела да се извуче на територију коју су контролисали савезници. Ту се као сасвим логично намеће питање разлога због којих није била заштићена одступница црногорској војсци? О тим разлозима аутор ове студије детаљно говори у књ. I, на стр. 95-132. Према његовим наводима *„... сваки поштоњи покушај обнове црногорске војске био (је) онемогућаван углавном са стране која је водила до срби- јанских центара моћи”* (књ. I, стр. 96). Крај Првог свјетског рата краљ Никола је дочекао без војске. По избијању Божићне побуне црногорска влада у емиграцији приступила је формирању војних јединица које је требало да послуже за евентуални војни упад у Црну Гору, што би омогућило повратак династије Петровић на власт и поништење одлука Подгоричке скупштине. Први војни логор Црногораца у егзилу формиран је у Ферари и то од интернираца из заробљеничких логора који су пристигли у Италију одмах по закључењу примирја. Сви су изјавили да ће бити против свакога *„ко буде против Црне Горе”*. Марта 1919. године ова групација из Фераре је пребачена у Каве, мјесто удаљено 40 км од Рима. У то вријеме постигнут је договор између црногорске и италијанске владе да се црногорска војска концентрише у Гасти, старом граду између Рима и Напуља. За команданта ових јединица постављен је командир Петар Лекић. Број стационараних у Гасти стално је растао, а занимљиво је истаћи да су у црногорску војску примани као добровољци и поједини руски емигранти, нпр. Александар Николајевић Степуски (књ. I, стр. 130). Иако је црногорска војска у неколико успјела да се обнови, она више није могла *„утицати на шок догађаја, већ само покушавати да их измијени”* (књ. I, стр. 101). Последњи остаци црногорске војске, која се дуго формирала и боравила на тлу Италије, били су растјерани са доласком Мусолинија на власт.

* * *

Занимљиво питање које отвара др Шербо Растодер у својој обимној студији „Црна Гора у егзилу” је и питање социјално-економске основе дјеловања црногорске емиграције. Династија Петровић - Његош је, наставши се у егзилу, била у цјелини зависна од финансијске подршке савезника, првенствено Француске и Велике Британије. По напуштању

Црне Горе, према свједочењу контроверзних извора, црногорски владар је имао 50.000 перпера у злату и 50.000 перпера у боновима, односно 15.000 перпера у злату, по другом извору (књ. I, стр. 148). Савезничке субвенције биле су неуредне и условљене политичким интересима. Одлуке Подгоричке скупштине односиле су се и на покретну и на непокретну имовину краља Николе, па је сходно расположењу већине чланова Скупштине било одлучено „*да се покрећна и непокрећна имовина бившег краља Николе Петровића Њеџоша, и његове династије, у Црној Гори конфискује у корист народа.*” Схватајући да је црногорски владар у заиста незавидној економској ситуацији, Италијани су јуна 1918. године почели да уплаћују краљу Николи по 100.000 франака мјесечно, уз напомену да црногорски владар уклони постојеће „*ускојсти*” своје политике. Октобра 1919. дошло је до укидања субвенција од стране Француске и Велике Британије што је црногорску владу и емиграцију довело у нимало завидан положај. Уз ту неповољност, црногорску емиграцију је оптерећивало и снажно дјеловање антицрногорске пропаганде која је ширила вијести о наводном раскошном животу краља и дворске свите и великим парама које се врте око њих и двора. Тешко финансијско стање изазивало је негативне утиске у свим круговима црногорске емиграције. Влада Краљевине СХС спроводила је дио своје спољње политике актуелизовањем и овог питања „*хитјела је овим убијти сваку наду код црногорског народа да ће Црна Гора икад ускрснути и тим сломити његов отијор, који је сваког дана све силнији*” (књ. I, стр. 153). Стање се још више погоршало након смрти краља Николе, када су чланови династије Петровић, услед немогућности да користе своја конфискована добра, запали у још већу материјалну кризу. Рјешење проблема чланови династије покушали су да остваре појединачно, али ни то није дало битнијих резултата. Према наводима аутора ове студије „... *из расположиве документације јасно је утврдити укупу своју која је исплаћивана Петровићима на име аџанасе, у ствари надокнаде за одузету имовину. У сваком случају она није била ни приближна вриједности имовине коју су они посјеговали...*” (књ. I, стр. 170).

* * *

Питање политичког ангажмана Петровића послје 1918. године такође је једно од значајнијих питања коме је др Шербо Растодер посветио доста пажње у својој, како смо већ нагласили, врло обимној студији.

Како се ближио крај Првог свјетског рата, краљ Никола је све упорније настојао да поправи свој пољуљани положај међу савезницима. Међутим, они су према Црној Гори у егзилу водили двоструку игру. Подгријавали су тежње које је истицала званична Црна Гора, а радили су практично у своју корист. Црногорска емиграција је зато очекивала да ће Конференција мира у Паризу обезбиједити Црној Гори пуну сатисфакцију, сходно обећањима која су званичници европске дипломатије давали краљу Николи. Међутим, десило се супротно. Држање великих сила према Црној Гори сводило се на политику ћутања. Као потпору овој чињеници довољно је навести податак да се на мировној конференцији у Версају код Париза нијесу појавили само представници Црне Горе и Русије. Празна столица са натписом „Монтенегро“, била је једина ознака присуства Црне Горе на свим сједницама Конференције, од свечаних до пленарних. Узалудне су биле протестне ноте које је др Перо Шоћ упућивао председнику Француске Рајмонду Поенкареу због изостављања Црне Горе на мировној конференцији, као и активности разних асоцијација Црногораца у изbjеглиштву које су осуђивале политику „*интимида и клевети званичне Србије*“, обраћања 168 Црногораца настављених у Италији председнику САД Вилсону да не „*допустити да се ногама жези право и слобода најмањег народа*“, и сл. (књ. I, стр. 256-257). Због ових и сличних активности у Паризу се у дипломатским круговима зато и јавља идеја о англоамеричкој окупацији Црне Горе, са чије територије би се уклониле француске, српске и италијанске трупе, за које се сматрало да су директно уплетене и заинтересоване за развој догађаја у Црној Гори.

Формирањем владе на челу са Јованом Пламенцем, 17. фебруара 1919. године, судбина црногорске династије и Црне Горе још се чвршће везала за Италију. Програм Пламенчеве владе имао је следеће приоритете: „1. Борба на живој и смрти, за поштовање суверенитета Црне Горе. Њено интeгрално расштурање јесте прва последица шога. 2. Поштовање скидање оног лажног вела од лажних и клевети, којим званична Србија жели покривати наше огромне и несебичне жртве у овом рату. Исто тако, доћи до истине, то доказати да је Црна Гора издана од званичне Србије чак и у оном часу када је, без икаквих услова - племенито и узвишено - себе пренијела на жртву за Србију и за општу националну ствар. 3. Да се аболитирају неправде према Црној Гори што се тиче граница, територија и сл” (књ. I, стр. 263-264). Иако су очи емигрантске Црне Горе биле уперене у Италију, ипак се показало да је она у савезничком ланцу била најслабија карика на коју се није могао ослонити тешки црногорски емигрантски

терет. У мрежи изукрштаних и преплетених дипломатских интереса и интрига мало ко је поклањао пажњу црногорском питању. Схвативши да су сви напори усмјерени у правцу интернационализације црногорског питања практично безуспјешни, црногорска емиграција је средином 1919. године размишљала о припремама за упад у Црну Гору, како би се на тај начин скренула пажња учесницима Конференције мира на оно што се догађа на тлу „заборављене земље”. Добро обавијештени кругови су располагали информацијама да ће доћи до искрцавања краља Николе и његових присталица на тло Црне Горе, али то се није десило. Узалудни су остали и црногорски дипломатски покушаји учињени према Ватикану, Друштву народа и другим међународним институцијама тог времена.

* * *

У другој књизи студије „Црна Гора у егзилу” аутор је приложио 137 изворних докумената (декларације, прогласи, програми, апели, меморандуми, ноте, мемоари, протестна писма), који на оригиналан и аутентичан начин дочаравају сву сложеност живота Црне Горе у егзилу.

* * *

Сагледавајући у цјелини текст студије и збирке докумената „Црна Гора у егзилу”, може се закључити да она представља значајан допринос расвјетљавању једног дијела црногорске историје XX вијека. Из цјелокупног текста стиче се врло јасна слика о политичком животу Црне Горе у емиграцији који је био врло тежак, оптерећен финансијским проблемима и дјеловањем антицрногорске пропаганде, али истовремено дипломатски врло жив и активан. Изложена архивска грађа пружа читаоцу могућност сагледавања жилаве политичке борбе црногорског владара, двора и присталица окупљених око њега у циљу поновног успостављања независне и слободне Црне Горе.

Студија коју смо представили даје одговоре на бројна питања, али још више поставља нова и оставља простор читаоцима да размишљају, да се прочитаном тексту и документима поново враћају, да консултују и другу литературу и публикације које прате исту проблематику. Ауторов текст одише чистим и јасним, лаким и течним стилем, што студију чини прихватљивом за све читаоце.

Због свега наведеног могло би се констатовати да је студија и збирка докумената др Шерба Растодера „Црна Гора у егзилу” егземпларна по томе што на одличан начин синтетизује историографске и истраживачке

резултате и што посједује критички осврт на доминантне моменте живота и дјеловања Црне Горе у егзилу. То се превасходно може видјети по научној апаратури која перманентно прати основни текст студије и сама по себи довољно говори о научној суптилности и озбиљности др Шерба Растодера, чије је име већ увелико препознатљиво у научним и истраживачким круговима. Дубоко понирање у проблеме које је прошло вријеме попут печата утиснуло у епоху, такође, на врло специфичан начин говори о научној озбиљности, темељном и објективном приступу, проблематици која му се наметнула у оквиру специјалистичког интересовања. Свакако да је вриједност ове монографије и у томе што ће она добро послужити као подстрек младим и надареним истраживачима да се и сами посвете истраживању ове проблематике и тако обогате фонд знања везан за назначену и сличне теме.

Сматрамо да би, због своје изузетне вриједности, студија и збирка докумената „Црна Гора у егзилу 1918-1925” требало обавезно да се нађе у рукама шире читалачке публике која би се на врло прихватљив начин упознала са судбином црногорске емиграције у периоду после 1918. године, са аспекта социјалне, војне, политичке, дипломатске и цјелокупне међународне позиције тадашње званичне Црне Горе.

Саит Шаботић

**Душан Ј. Мартиновић, ГЕНЕРАЛИ ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ У РУСКОЈ
ВОЈСЦИ**
ЦИД, Подгорица 2003.

Ако се каже да је у великој руској војсци крајем осамнаестог и у деветнаестом вијеку било тридесет генерала и адмирала поријеклом с простора данашње Црне Горе, сада малене и малобројног становништва, може то дјеловати необично па чак и недовољно увјерљиво. Но, овдје је ријеч само о генералима и адмиралима, а не и о многим другим официрима с нижим чиновима и звањима (мајори, капетани, поручници итд). Један од таквих био је и мајор Јован Бољевић, доктор филозофије, који се, како сматра истраживач Душан Мартиновић, повукао из руске војске да би се вратио у Црну Гору гдје се представио се као руски цар Петар Трећи и наметнуо Црногорцима као цар (Шћепан Мали).

Обимна студија познатог истраживача наше културне, политичке, војне, просвјетне и укупне прошлости, др Душан Ј. Мартиновића, „Генерали из Црне Горе у Руској војсци” отклања све недоумице и резерве. Ради се о свеобухватном и обзирном истраживачком пројекту који нуди неоспорне документе о овом, да тако кажемо, феномену. Маниром марног научног радника који иза себе има више десетина оваквих и сличних пројеката, др Мартиновић је и ово дјело успјешно довео до краја те га, захваљујући издавачкој кући ЦИД из Подгорице, понудио читаатељству. На темељу богатог личног искуства и одговарајуће грађе он је, увјерљиво одговорио на питање које се од почетка намеће - откуда толико наших људи у Руској војсци? Када и како су тамо доспјели?

У уводном дијелу књиге, насловљеном „Руско-црногорски односи”, аутор подсјећа да су пријатељски односи између ове двије државе успостављени још за вријеме Петра Великог (1682-1725) а освједочени кроз три сљедећа стољећа, нарочито заједничком борбом противу истог непријатеља - Османске империје. Те политичке, дипломатске и војне везе Мартиновић разрађује хрополошки и детаљно. Почеле су обостраним наканама а текле једним смјером. Прво су Руси позивали Црногорце да би формирали гранична насеља и војску према југу, тј. према Турској. Затим су Црногорци, исцрпљени ратовима с Турцима, тражили од Руса да приме дио црногорског живља како би спасили голе животе. Тако овај истраживач казује о насељавању јужнословенских народа, тиме и Црногораца, на јужним границама Русије, према Турцима и Татарима. Тамо су основана два насеља: Нова Србија и Славеносрбија, с више хиљада граничарских породица. Било је то средином осмнаестог вијека, о чему у књизи постоји доста података (године, локалитети, бројке итд). Слједи приказ оног другог таласа пресељавања - миграције Црногораца у Русију у вријеме великих ратова с Турцима. Како Мартиновић утврђује, само од 1756-1759. године до Москве је стигло пет група са око 1500 душа. Аутор говори исцрпно и о другим сеобама.

Слједи трећи вид одласка Црногораца у Русију, овога пута младих, који су се у великом броју тамо школовали. Тако Мартиновић нуди исцрпно податке о школовању младих Црногораца у руским средњим школама (војним, духовним, трговачким, стручним, гимназијама итд) као и о многима који су тамо студирали (медицину, право, теологију, филозофију итд). О ученицима и студентима наводи бројне податке по школама и областима студија а свршене студенте помиње поименично. Многи од ових младих људи, нарочито они који су завршавали војне школе, остајали су у Русији и приступали руској војсци. Но, било је и оних који су официрску каријеру, по сили, започињали и у аустријској или некој другој западној војсци али су, чезнући за братским словенским народом, упркос скоро непремостивим административним запрекама и изузетно тешким условима путовања, стизали до Русије те тамо настављали бриљантне официрске каријере. О томе Мартиновић такође исцрпно и документовано свједочи.

Завршавајући уводно поглавље, др Душан Мартиновић, уз општи поглед на учешће људи из Црне Горе у руској војсци а посебно морнарици, истиче да су за Русе били нарочито интересантни бокељски

морнари, прекаљени на узбурканим морима широм свијета, па је њихово приступање руској морнарици почело још у вријеме руско -турског рата (1769-1774).

У другом, средишњем и кључном дијелу ове студије, истраживач је за ових тридесет високих руских официра из Црне Горе (25 генерала и 5 адмирала) дао обимне податке. Ту је, прво, цјеловит и опширан животопис свакога од њих (само за тројицу нису прикупљени сви релевантни подаци), затим извори и литература на основу чега су писани портрети ових личности. Слиједи осврт на рад оних који су се бавили стваралаштвом у струци, публицистиком, књижевношћу итд. (а било је таквих више), њихове биобиблиографије, литература о њиховим дјелима итд. Сви они су, како се види, били храбри и вјешти ратници, нарочито на границама, извршавали многе друге задатке, калили се и доказивали, успињали се к високим чиновима, добијали заслужена признања и одликовања, друштвене титуле, имања итд. Први на овом списку је Никола I Петровић - Његош (краљ Никола) који, истина, за разлику од свих осталих, није непосредно учествовао у руској војсци, али му је звање генерал-фелдмаршала додијелио руски император Николај Други за многе тешке борбе и побједе над Турцима, сталну војну и другу сарадњу с Русијом као и за бројне друге заслуге. Да поменемо још неке од истакнутих војних прегалаца: Матија Змајевић, Симеон Стефановић Пишћевић, Марко Ивановић Војновић, Марко Ивељић, Петар И. Ивељић, Тодор Ј. Мирковић, Крсто Гвозденовић, Јован Поповић Липовац, Данило Петровић - Његош и др. Њихове биографије пуне су успјеха али и трагике, тегоба, патњи. Писао их је Мартиновић надахнуто, аргументовано па понекад дјелују као библијско-јеванђељске приче.

Треће поглавље, „Хрестоматија”, садржи избор из објављених докумената: грамата, писама, тестамената, извјештаја, расправа, петиција итд. који доста говоре о сталним везама Русије и Црне Горе, раду, карактеру и поступцима личности које су учествовале у тој сарадњи, затим о животу људи и времену на које се ова студија односи.

Четврто поглавље, „Трагом архивских докумената”, доноси мноштво изворне грађе сачуване у руским и другим архивима која углавном говори о поријеклу, друштвеном статусу и другим карактеристикама из живота породица чији су чланови заступљени у овој књизи. Грађа је дата у преводу и фототипски (вјерне и сасвим читљиве репродукције оригинала), шта дјелује веома упечатљиво.

Упркос неким мањим недоследностима код техничке обраде, књига у том погледу и у погледу визуелне обраде дјелује импресивно. Илустрована је са преко стотину ликовних прилога (цртежа, слика, фотоса, итд.) тематски везаних за њен садржај. Посебно дивљење и похвалу заслужује поступак репродукције ликовних прилога и архивске грађе што је, заиста, доведено до завидног нивоа.

Светозар Радоњић Рас

Зоран Лакић, ЦРНОГОРСКИ РАТНИ ПАРЛАМЕНТ (1941-1945),
Подгорица 2003.

Бавити се писањем историје, особито новије, у Црној Гори је незахвалан посао; нарочито сада када све странке и партије, па и оне најмање, у нашој историји траже подршку за своје ставове. Ти људи просто неће да чују ништа што им се не свиђа из наше прошлости. Они, управо, желе да сву нашу прошлост стрпају у Прокрустову постељу чије би димензије они одредили. Када се, пак, ради о НОР-у, тешкоћу представља и недовољна историјска дистанца, као и присуство још увијек живих директних учесника. Уз то, НОБ и револуција су толико сложене да, како каже један од њених непосредних учесника - Меша Селимовић: „Био би ми потребан још један, дуг живот, да опишем нашу револуцију, сву њену сложеност и противурјечности, њену суровост, њено херојство и невине жртве. И безмјерну вјеру младих у љепши живот након револуције, и њихову спремност да умру за идеал, који је у њиховим срцима био љепши од сваке стварности што би је могли замислити”. У давању објективног суда о НОР-у велику тешкоћу причињава и претјерана популаризација НОБ и њеног вође, која је трајала неколике деценије, а у коју је био укључен читав друштвени механизам. Према подацима из 1991. године, написано је преко 40.000 библиографских јединица од којих ни пет одсто не припада професионалним историчарима. Сви остали актери збивања на подручју Југославије у времену од 1941. до 1945. године били су „равноправно” сврстани у кош квинслинга, односно, како се тада најчешће говорило, издајника, плаћеника, проданих душа и сл. У посљедње вријеме, чак,

и ту је настао још већи хаос: неки од оних који су претјерано глорификовали НОБ, непошtedно је нападају.

Академик Лакић се, међутим одавно храбро и веома документовано бави проучавањем НОР-а, првенствено у дијелу који се односи на функционисање народне власти. До сада је, поред преко 600 библиографских јединица, објавио и 19 књига, од којих је девет са тематиком из НОР-а: *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941 - 1945* (коаутор); *Земаљскоо антифашистичко вијеће народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке, Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918-1945* (коаутор); *Записи о револуцији, Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења (ЦАСНО); Народна власт у Црној Гори, Партизанска аутономија Санџака 1943-1945 и Црногорски ратни парламент*.

Пишући о ратним и другим догађањима у Југославији (1941-1945), са посебно детаљним освртом на прилике у Црној Гори, академик Лакић се труди, и у томе потпуно успијева, да поступа у духу народне поруке - „Ни по бабу ни по стричевима”, јер је знао да, како рече Берђајев”: „Никада у рату свјетлост и истина не могу бити искључиво на једној страни - а зло и тама на другој”. Но, то никако не значи да наша Народноослободилачка борба, и поред свих мана, није била величанствена, те да „нема народа у свијету који се њоме не би поносио”. Јер никада не треба губити из вида да је највећи број бораца пошао у НОР с крајње племенитим и патриотским побудама - сигуран да брани слободу и достојанство народа. Али, исто тако, неправедно је сваког официра заклетог „краљу и отаџбини” назвати издајником када поступа по упутствима тог краља и његове владе, која је све вријеме рата била уважена као чланица антихитлеровске коалиције. Због оваквог свог држања Лакић је одавно нападан са више страна. Тако је 1985. године био искључен из СКЈ, али се и „друга страна” убрзо разочарала у његову подршку, јер није прихватио ни њен екстремизам.

Након стварања веће слободне територије у јесен 1943. године требало је учинити активнијим рад постојећих народноослободилачких одбора и приступити формирању нових. Да би се то постигло требало је створити јединствено представничко тијело, које би објединило и координирало рад НОО, повећало народно јединство и убрзало ослобођење земље. Зато је дошло до формирања Црногорског ратног парламента, односно Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке, 15. новембра 1943. године. ЗАВНО је предузео не само улогу народног представништва (власти), већ и политичког вођства народноослободилачког покрета у Црној

Гори. Захваљујући његовом дјеловању почетком 1944. године на слободној територији дјелује осам среских, 50 општинских и на стотине сеоских одбора.

Документа о раду ЗАВНО Црне Горе и Боке објавио је исти аутор 1963. године. Ово је, управо, друго, истина, допуњено издање што „само посеби много говори и чини част издавачу и аутору првог издања”. Сам аутор каже: „У припреми првог издања нека документа о раду Црногорског парламента су ми била недоступна (...), која се у овој књизи налазе”, тако да сада имамо у једној књизи сва важнија документа на основу којих се може поуздано пратити рад и развој народне власти у Црној Гори у времену од јесени 1943. до оснивања Црногорске антифашистичке скупштине народног ослобођења (ЦАСНО) у љето 1944. године. Ако овоме додамо и остале књиге докумената из НОР-а, које је припремио и објавио, и пропратио студиозном анализом исти аутор, историјска наука у Црној Гори сада има на располагању 2197 страница (1650 докумената и 547 студија) драгоцене грађе, захваљујући огромним напорима и зналачком раду академика Зорана Лакића.

Ово дјело је тим значајније што - како каже његов аутор - „свако ново читање познатих докумената, открива много тога до тада непримијећеног па самим тим и непрочитаног”, а ново вријеме „пружа могућност да се примијети и оно што је било, евентуално, превиђено и да се каже оно што се раније тешко могло рећи са становишта остварених стваралачких слобода”.

Књига садржи девет поглавља: *Предговор, Иницијативни одбор за сазив скупштине ЗАВНО Црне Горе и Боке; Прво засиједање ЗАВНО Црне Горе и Боке; Друго засиједање ЗАВНО Црне Горе и Боке; Треће засиједање ЗАВНО Црне Горе и Боке; Додатак; Документи; Регистар личних имена и Регистар географских и административних појмова.*

Аутор је заиста у праву када упозорава на потребу поновног читања докумената садржаних у овој књизи. Тако, на примјер, у првом документу - *Писмо друга Тића Ивану Милутиновићу*, између осталог стоји: „Сматрам да би требало да ви што прије приступите у Црној Гори, Боки, Санцаку и Метохији припремању конференција Антифашистичког вијећа народног ослобођења за те крајеве”. Значи ли то да је за област бивше Зетске бановине требало да постоји јединствено ЗАВНО? Зашто није тако и урађено, из ових докумената се не види, али се тим питањем аутор бави врло опширно и студиозно у предговору другог издања.

Прва, односно конститутивна сједница ЗАВНО Црне Горе и Боке одржана је у Колашину (15. новембра 1943. године) „у дупке пуној великој

сали колашинске гимназије, у присуству око 600 делегата из разних крајева Црне Горе и Боке”. Говорили су Иван Милутиновић, Пеко Дапчевић и Блажо Јовановић и многи делегати из свих крајева Црне Горе. За председника је изабран др Нико Миљанић, професор Београдског универзитета.

Друга сједница је такође одржана у Колашину, 16. фебруара 1944. године. На њој је извршена попуна вијећника из Котора и Херцег Новог. Затим је поднесен Реферат о политичкој ситуацији и Извјештај о раду Извршног одбора.

И треће засиједање ЗАВНО Црне Горе и Боке одржано је у Колашину, од 13 од 16. јула 1944. године. Том приликом, између осталог, Земаљско вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке преименовано је у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО). Ово је учињено у духу одлука АВНОЈ-а и чини нови квалитет у развоју народне власти у Црној Гори. Наиме, ЦАСНО је постало „највише законодавно и извршно тијело” у Црној Гори као равноправној федералној јединици у Демократској Федеративној Југославији. У називу највишег органа власти у Црној Гори више се не помиње Бока као аутономни дио у њеном саставу, што значи да се већ тада под црногорском територијом подразумијева и Бока Которска, иако је формална одлука о томе донесена тек осмог априла 1945. године.

Документа сакупљена у овој књизи указују на веома значајну улогу представника народне власти у НОР-у. Њихова улога се, иначе, помиње, упркос неспорној истини да је народна власт представљала темељ и најчвршћи ослонац НОБ-у. Упутствима која је давао Извршни одбор ЗАВНО Црне Горе и Боке регулисан је цијелокупни живот на ослобођеној територији, а имала су значајну улогу и у неослобођеним крајевима. Тако, на примјер, одмах по свом формирању поменути Извршни одбор шаље Упутство за организацију и рад НОО, затим Упутство о политичком раду и другим позадинским дужностима, Упутство о координацији рада органа народне власти и позадинских организација и сл. Поред упутстава ту су и чести прогласи „Народу Црне Горе и Боке” или „Србима и Муслиманима”, и тд. Сви ови прогласи су садржавали политичку платформу НОР-а тога времена и као такви су се завршавали клицањем: Народноослободилачкој војсци, Братству и јединству југословенских народа, Демократској Црној Гори у Демократској Југославији и сл. Зато аутор констатује: „Јасно је и недвосмислено југословенско поређење јединственог НОП-а и у Црној Гори. Тако је објашњавана и схватана његова основна политичка стратегија;

тако је објашњавана и популарисана у партизанској штампи онога времена и касније; такав је био и одјек одлука Црногорског ратног парламента у домаћој и међународној јавности, код ратних пријатеља, али и код оних који су се налазили на супротној страни фронта, свуда гдје је тај ехо допирао”.

О активностима народне власти и њеним најистакнутијим представницима се мало зна и још мање пише. Готово да их и нема у убденицима историје. Чак и када се ради о таквим личностима као што су универзитетски професор др Нико Миљанић, који је, поред осталог, имао веома значајну улогу у хуманизацији народне власти и спречавању понављања „лијевих грешака” у Црној Гори. Или, Рифат Бурцовић Тршо, који не само да није дозволио појаву „лијевих грешака” у Санџаку, већ је био једна од најистакнутијих личности КПЈ. Док се о ратним командантима пуно зна, говори и пјева.

Приказ развоја и дјеловања народне власти који даје ова, иако веома солидно урађена књига, због временског и просторног ограничења, био би непотпун без осталих Лакићевих књига о НОБ, а особито без студије „Народна власт у Црној Гори, ЦАСНО-а и *Партизанске аутономије Санџака*, јер само посматране заједно дају потпуно функционисање народне власти на територији данашње Црне Горе у времену од почетка НОР-а 1941. године до Устава из 1946. године.

Дакле, овом, као и осталим својим књигама које се односе на НОР, академик Зоран Лакић је не само дао немјерљив допринос проучавању тог дијела наше историје и сачувао многа документа од заборава, већ је уштедио и драгоцјено вријеме и показао пут будућим истраживачима који се буду бавили историјом НОБ у Југославији, а особито у Црној Гори.

Милош Старовлах

ИЗВЈЕШТАЈ

О РАДУ НА ПРОЈЕКТИМА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА 2003. г.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад Историјског института Црне Горе у 2003. години углавном се одвијао на извршавању послова и задатака на пројектима - темама који су уговорени са Министарством просвјете и науке - Сектором за науку и Универзитет, а чија је динамика утврђена посебним анексима Уговора.

На неким пројектним задацима се извјесно касни, што због објективних а што због субјективних околности тако да нијесу завршени са 31. XII 2003. године.

Планирана средства за научно истраживачки рад нијесу остваривана очекиваном динамиком па се благовремено није могао обавити научноистраживачки рад у архивима ван сједишта Института.

За издавачку дјелатност, сем неких скромних средстава за часопис „Историјски записи” и неких издања која је финансирало

Министарство културе, Министарство просвјете и науке није могло обезбиједити потребна средства па су на овом плану постигнути скромни резултати.

За Библиотеку Института су обезбиједјена недовољна средства због чега није било могуће адекватно прибавити нова издања и обнови-ти потребан књижни фонд. Но, и поред тога Институт је донаторством и размјеном успио да на том плану обезбиједи завидан фонд нових издања.

Научни радници и научни сарадници Института у 2003. години, учествовали су на бројним научним и стручним скуповима, округлим столовима и промоцијама са запаженим рефератима и саопштењима.

Извјештај садржи посебне извјештаје Научних радника и научних сарадника из којих се детаљније види рад на пројектним задацима за 2003. годину.

1. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Црна Гора и Албанци
РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Ђорђе Борозан
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

За пројекат **Црна Гора и Албанци** у 2003. години одобрено је 1.518,73 еура. Уплаћено 447,09, исплаћено 360,00 еура и неисплаћено 80,9 еура. Ово је стање на 25. XII 2003. године. Од овако одобрених и уплаћених средстава од стране Министарства за просвету и науку уредјени су следећи послови:

1. Наиме исплаћених средстава 360,00 еура набављена је релевантна литература (основна) и обављена су почетна истраживања у архивима Црне Горе (Државни архив Црне Горе на Цетињу и Одјељење Државног архива у Котору) затим, Архива Србије и Црне Горе (ранијег архива Југославије, Архива Војноисторијског института и Архива Србије (Србија).

2. На основу увида у фондове и збирке архивске градје за наведену тему слободан сам овим извјештајем констатовати да су расположива средства за прикупљање архивске градје, неопходне за потпуније прикупљање извора, студиозно и аналитичко обликовање рада за будућу монографију, прескромна. Ипак, надам се да ће у оквиру задатог рока (три године) преузете обавезе бити у потпуности испуњене.

Истраживања у иностраним архивима није било јер са овим средствима нијесу могла доћи у обзир.

Ипак, и поред ових недостатака, учешћем на међународним скуповима, нефинансираним од стране Министарства, Универзитета и Завода за научну и техничку сарадњу, већ једино према позиву организатора и учешћем личних средстава, објавио сам и припремио научне радове везане за тему којом се бавим.

2. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Црна Гора и велике силе 1878-1903.

РУКОВОДИЛАЦ: др Радослав Распоповић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2006.

Планом рада на пројекту *Црна Гора и велике силе 1878-1903* књ. I било је предвидјено да се започне са истраживањима у земљи и иностранству. Осим архива на Цетињу и у Београду била су планирана истраживања у Москви и Петрограду.

Одлуком Министарства за просвету и науку, којом је овај пројекат прихваћен на финансирање, на име материјалних трошкова одобрена су средства у износу од 1022,86 евра. У односу на планирани обим истраживања та средства су била недовољна за реализацију почетних истраживачких фаза рада. Медјутим и тај износ, који није омогућавао планирану динамику рада, није исплаћен у почетној години финансирања пројекта, у одобреном износу. Од укупно предвидјених средстава уплаћена је сума од 29,43% што износи 301 еуро. Свакако са оваквим малим средствима није било могуће обавити ни нај основније истраживачке послове. Оно што је од одобрених средстава урађено тицало се истраживања у архивима на Цетињу у архивском одјељењу Народног музеја (у оквиру фондова: Приновљена руска градја и Николе И). Осим започетих архивских истраживања током прве године реализације пројекта остварен је увид у дио научне периодике, штампе, односно посебних историографских радова који се односе на ову тему.

У односу на планирани обим послова већ у првој години рада овај пројекат је у озбиљном закашњењу.

Током 2003. године радио сам и на звршним пословима који су се односили на реализацију међународног пројекта „Н.М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори, том I - Извјештаји, рапорти и писима, Том II - Дневник 1906.1907, 1912, 1914-1915”. Учествовао сам на међународном научном скупу у Новом Саду „Сеоба Срба у Русију у XVIII в.”, са темом: „Мисије владике Василија Петровића и сеоба Црногораца у Русију”. На научном скупу поводом 125-годишњице Берлинског конгреса, одржаном средином јуна на Цетињу у организацији Народног музеја Црне Горе, поднио сам саопштење под насловом „Значај одлука Берлинског конгреса за међународни правни статус Црне Горе.”

3. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: “Школовање средњошколске и студентске омладине из Црне Горе у Краљевини Југославији 1918-1941. године”

РУКОВОДИЛАЦ: Др Момчило Д. Пејовић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

4. НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: Руски конзулат у Дубровнику и Црна Гора од Париског мира до Берлинског конгреса”

РУКОВОДИЛАЦ: Др Сенка Распоповић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

У току 2003. год. рад на пројекту „Руски конзулат у Дубровнику и Црна Гора од Париског мира до Берлинског конгреса”, није могао бити реализован у предвидјеном обиму. То се прије свега односи на извршавање планираних архивских истраживања у земљи и иностранству. Мали износ одобрених средстава по основу материјалних трошкова није уплаћиван предвидјеном динамиком тако да је од укупног износа одобрених средстава (1031,72 еура) исплаћено само 29,43%, што износи 303,72 евра. Свакако да са овако малим одобреним средствима исплаћеним у неколико рата није било могуће организовати значајнији истраживачки рад. Због тих околности већ у првој год. реализације овај пројекат је у озбиљном закашњењу.

Радила сам на припреми за штампу рукописа „Културне везе Црне Горе и Русије у другој половини XIX и почетком XX в.” Пошто је највећи дио тих послова урађен, рукопис би могао бити предат за

штампу када би постојала потребна финансијска средства за издавачку дјелатност Историјског института.

Такође сам радила и на завршетку дијела послова на међународном пројекту „Николај Михаилович Потапов, руски војни агент у Црној Гори”, Том - I извјештаји, рапостри, писма, Том II - дневник 1906-1907, 1914-1915.

5. НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: ”Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори”
РУКОВОДИЛАЦ: Др Драгана Кујовић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003.

С нешто закашњења у односу на планирану динамику, условљеног низом неповољних околности, истраживање и рад на пројекту „Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори” су у првој фази настављени посјетама Државном архиву на Цетињу (8.05, 15.05, 28.05., 2.06, 5.06., 12.06., 23.07, 27.10., 26. 11.). У току ових посјета обављен је преглед градје на оријенталним језицима у оквиру следећих фондова: Фонд Министарства иностраних дјела - Посланство Скадар, Посланство Цариград. Документа регистрована овом приликом представљају углавном административна документа, преписку, уговоре и сл., штампане или руком писане на турском језику и у мањем броју на арапском језику. Истраживање сам наставила прегледом Фонда Министарства просвјете и црквених дјела (за годину 1913.) ради прикупљања свједочанства као прилога илустрацији и проучавању просвјетних прилика у новоослободјеним крајевима током 1913. године, у наставку већ објављеног рада „Основни подаци о просвјетним установама оријентално-исламског карактера у Црној Гори” (Историјски записи, 2002/1-2). У септембру (16-20.09.) током посјете Историјском архиву - Сарајево прегледни су дјелови архивске грађе која се односи на активност културно-просвјетног друштва „Гајрет” у Црној Гори, тј. оних бројева истоименог часописа (од 1922. године) који нису похрањени у Централној библиотеци на Цетињу. Редакцији „Библиографског вјесника” предат је у октобру рад под насловом „Прилози за проучавање утицаја оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори: Одабрана библиографија радова и преглед писане градје на оријенталним језицима у архивским и музејским фондовима Црне Горе - Беране, бијело поље, Цетиње, Пљевља, Подгорица”, који је

настао као резултат досадашњих истраживања архивске грађе у Црној Гори. За зборник радова са научног скупа који је одржан у Котору (08-12.09. 2003.) у организацији BAL-TAM-а и Историјског института Црне Горе предат је почетком децембра рад под насловом „Преглед писане грађе на оријенталним језицима у архивским и музејским фондовима Црне Горе - Беране, Бијело Поље, Цетиње, Пљевља, Подгорица /A Survey of Written Materials in Archives and Museums of Montenegro-Беране, Бијело Поље, Цетиње, Пљевља, Подгорица/”. Нажалост, закашњели прилив средстава условио је да посјета Архивском одјељењу - Бар буде обављена тек почетком децембра 2003. (10.12.) Исто тако, из поменутих разлога посјета Архивском одјељењу - Будва планирана је за 22. децембар о.г.

Напомена:

Љубазно молим да се, с обзиром на неспоразум који постоји у вези са одобреним роком рада на пројекту (иако сам на то упозоравала у својим досадашњим извјештајима), има у виду да је пројекат одобрен 17. јула 2001, будући да је званично пријављивање могло да буде обављено тек након што сам примљена у радни однос 15.03.2001. г., трогодишњи рок, умјесто што је (административним аутоматизмом!) назначен да буде крајем 2003. треба да истиче у другој половини 2004. г. Међутим, уколико прилив средстава и низ других околности дозволи, рад на пројекту могао би да буде завршен израдом библиографске публикације која би представила резултате до којих се дошло у фази пројекта која је амбициозно, узимајући у обзир предвиђене рокове, сматрана тек једном од фаза врло широко конципираног пројекта „Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори”. Сматрам да би предложене фазе овог пројекта могле да буду преименоване у засебне пројекте, тј. сегменте научноистраживачке активности у оквиру рада омеђеног поменутом тематском цјелином.

**6. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Свештенство у Котору
XIV и XV вијека
РУКОВОДИЛАЦ: Др Ленка Блехова Челебџић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.**

У години 2003. сам привела крају обраду рукописног материјала у Историјском архиву Котор. Обрадила сам све нотарске књиге

Бискупског и Историјског архива које се односе на средњи вијек, са завршним датумом децембар 1500. То су књиге I-IV Бискупског архива и књиге IV-XXII и CHLIX Судско-нотарских списа у Историјском архиву, укупно двадесет четири књиге рукописне грађе чији број фолија износи у просјеку осам стотина по једној књизи. У архиву сам провела 153 радна дана (уписано у евиденцију истраживача). Такође, провела сам три недјеље у Прагу гдје сам истраживала у Националној библиотеци Чешке Републике и библиотеци Чешке академије наука.

У јавности сам била присутна са стручним прилозима путем културне емисије Наслови (II програм), промоције Годишњака Поморског Музеја (Котор, децембар 2003) и моје књиге женске средњовјековног Котора (Херцег Нови, мај 2003.).

7. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Италијанско-црногорски односи 1896-1914.

РУКОВОДИЛАЦ: др Радоје Пајовић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003.

У току 2003. године био сам ангажован на пројекту Италијанско-црногорски односи 1896-1914.

Без обзира на обимна архивска истраживања која сам у домаћим и италијанским архивима обавио до сада, степен истражености поменуте теме није ми омогућио да у току ове године приступим писању студије. С друге стране, скромна материјална средства која су ми стајала на располагању за истраживање у овој години нијесу била довољна за озбиљнија нова истраживања у Италији. На истраживањима у Италији /28. IX - 4 X/, провео сам 5 радних дана: 1 дан у Трсту, 2 дана у Болоњи и 2 дана у Барију.

У Трсту и Барију истраживао сам у библиотечким фондовима. У Болоњи сам пронашао грађу Антонија Балдација - два архивска фонда до сада непозната црногорској историографији - на жалост, фонд је био у фази сређивања и дозвољен ми је изузетно и само кратак увид у грађу током два дана. Од изузетног је значаја за реконструкцију италијанске политике према Црној Гори.

У више наврата, током године, истраживао сам у Државном архиву и Централној библиотеци Ђурађ Црнојевић на Цетињу /око 10 дана/ и Историјском архиву у Котору /4. дана/.

8. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Дробњак 1850-1918.
РУКОВОДИЛАЦ: Проф. др Бранислав Ковачевић
ИЗВРШИЛАЦ: мр Жарко Лековић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003.

Током 2003. године обавио сам истраживања у архивима Црне Горе и Србије у циљу прикупљања грађе за израду докторске дисертације „Дробњак 1850-1918”.

Истраживао сам у Музеју на Цетињу (Архивско одјељење).

Истраживао сам и у Државном архиву Црне Горе на Цетињу фондове Министарства унутрашњих дјела и Министарства просвјете и црквених послова.

У архиву Митрополије сам истраживао фондове: Епархије захумско-рашке, Консistorије цетињске и Консistorије никшићке.

Обавио сам истраживања и у Завичајном музеју у Пљевљима.

У Архиву Србије сам истраживао фондове Министарства унутрашњих дела 1879-1914, Министарства иностраних дела Краљевине Србије - политичко одељење 1871-1918., Министарства иностраних дела - просветно-политичко одељење 1891-1915., као и више фондова збирки и личних и породичних фондова.

Завршио сам и архивска истраживања у Архиву САНУ, Архиву Србије и Црне Горе и у Архиву Војноисторијског института. На истраживањима у Београду сам провео пет мјесеци. Највећи дио истраживања сам обавио о свом трошку.

За истраживања у Москви и Бечу, која је захтијевао ментор проф. др Радош Љушић, нијесу ми одобрена финансијска средства.

Упоредо сам извршио и проучио основну литературу и приступио писању и обликовању дјела.

На основу урађеног у 2003. години, а у договору са проф. др Радошем Љушићем, планирам да у 2004. години доставим докторску дисертацију. Дакле, мој рад за 2004. годину ће бити у функцији израде, предаје и одбране докторске дисертације.

9. НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: Подгорица и њена околина у XV и XVI вијеку у османским катастарским пописним књигама (taputahrir defteri) - с освртом на остале дјелове данашње Црне Горе који су припадали Скадарском санџаку у том периоду
РУКОВОДИЛАЦ: др Божидар Шекуларец
ИЗВРШИЛАЦ: мр Аднан Пешћ
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Рад на докторској тези до сада иде по предвидјеном плану и програму. У протеклој години било је планирано прикупљање литературе у вези са пријављеном темом, што је у великој мјери и остварено. Рад на докторској дисертацији повезан је у исто вријеме и са мојим обавезама на Анкарском универзитету, гдје радим своју докторску дисертацију, а то је предвиђало слушање наставе и полагање испита. То је, такођер, окончано с успјехом, гдје сам у два семестра слушао и положио 11 предмета.

Финансијска средства која су предвиђена за рад на мојој тези нијесу у потпуности исплаћена (исплаћено је 30% предвиђених средстава) тако да је то утицало на успоравање жељеног рада, гдје сам имао намјеру да у овом периоду обавим и један дио архивског истраживања, која су већим дијелом у Истанбулу, у Архиви предсједништва Владе.

10. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека
РУКОВОДИЛАЦ: Академик Миомир Дашић
ИЗВРШИЛАЦ: мр Јасмина Ђорђевић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003

Према рјешењу Министарства просвјете и науке, Сектор за науку, број 05-1-2-1631 од 22. X 2003. била сам дужна да до краја децембра 2003. доставим том Министарству завршни елаборат пројекта „Нови од пада под османску власт до краја XVI вијека”, са двије позитивне рецензије. Елаборат сам завршила и предала проф. др Ђорђу Борозану и проф. др Божидару Шекуларцу на рецензију.

Учествовала сам на „III међународном симпозијуму за турколошка истраживања на Балкану”, одржаном од 8-12. септембра у Котору са рефератом „Процес исламизације у Драчевици у првој половини XVI вијека”.

На Филозофском факултету у Никшићу, Катедра за историју и географију, држала сам вјежбе на предметима Историја јужнословенских народа од XVI до краја XVIII вијека и Историја јужнословенских народа од почетка XIX вијека до 1918.

У оквиру пројекта Савјета Европе „History and History Teaching in South East Europe” учествовала сам у раду конференције на Јалти, Украјина, од 2-5. X 2003. посвећеној изради CD- рома са изворним материјалима за пројекат „Европске кључне године: 1848, 1913, 1919, 1945. и 1989-90.”

11. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: Социолошко-демографска анализа кретања становништва у подгоричкој општини 1945-1991. г.

РУКОВОДИЛАЦ: Проф. др Сретен Вујовић

ИЗВРШИЛАЦ: мр Вукајло Глушчевић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003.

Рад на пројекту *„Социолошко-демографска анализа кретања становништва у Подгоричкој општини 1945-1991 године” састојао се у следећем:*

У априлу текуће године због изјаве ментора др Слободана Вукићевића, да се не налази у проблематици наведене теме, то сам био приморан да одредим другог ментора. С обзиром на то успједиле су и одређене промјене у концепцији теме, што је условило и накнадна истраживања. Стога сам у мају текуће године обавио одређена истраживања у Београду и Новом Саду у трајању од 15 дана. Након тога сам приступио писању теме. До 20 децембра текуће године, завршио сам са писањем следећих поглавља:

Увод

Предмет и циљ рада

Метод рада

Историјски приступ

Општи поглед на развој Подгорице

Природне одлике

Помени миграција кроз историју на подручју подгоричке општине

Однос државе према миграцијама до 1945.

Аграрне миграције

Однос државе према колонизацији у Војводини 1948.

Правна регулатива и колонизација становништва Црне Горе

Колонизација становништва из Подгоричке општине

Индустријске миграције

Државна концепција развоја привреде и њен утицај на појаву индустријских миграција

Миграције село - град

Подгорица као миграционо подручје

Становништво Подгоричке општине по насељима и миграционим обиљежјима

Миграције становништва са територије Црне Горе у Подгорицу

Демографска структура досељеника у Подгорици

Посљедице миграције село-град

Дневне и повремене миграције

Привремене економске миграције

Однос државе према спољним миграцијама

Принципи југословенске политике према спољашњим миграцијама

Миграције радне снаге из Подгоричке општине на привремени рад у иностранство

Земље рада

Структура радне снаге на привременом раду у иностранству

Значај привремене економске емиграције

Два поглавља теме су прихваћена од стране ментора, без допуна и примједби, а треће је предато ментору на увид.

12. НАЗИВ ПРОЈЕКТА- ТЕМЕ: „Од заостале до модерне библиотеке Историјског института 2000-2005”

РУКОВОДИЛАЦ: Проф. др Ђорђе Борозан

ИЗВРШИЛАЦ: Маријан Миљкић, виши библиотekar и Ана Калуђеровић, виши књижничар

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Рад Библиотеке Историјског института Црне Горе у 2003. години одвијао се, бар формално, у оквиру дугорочног радног пројекта *„Од заостале до модерне Библиотеке Историјског института Црне Горе 2000-2005.”*, који је усвојило и финансира Министарство за просвјету и науку - Сектор за науку, а прије свега у оквиру конкретних прилика и реалних могућности.

Пошто је *финансирање пројекта* услов који, осим других фактора, детерминише пресудно реализацију сваког па и овога програма, мора се констатовати да је оно у протеклој 2003. години било *више него минимално*.

Иако је пројектом период 2003-2005. предвиђен као вријеме завршне фазе, за који су због заосталости Библиотеке и у протеклим годинама и нагомиланих проблема, била предвиђена средства у износу од 55.000 еура. За протеклу годину финансијер је за Библиотеку Историјског института определијелио свега 500 еура, значи мање од 1%, што је испод прага реалног минимума. Па ни та средства нијесу још увијек у цјелости исплаћена.

Са таквим финансирањем развојног пројекта Библиотеке нереално је очекивати његову реализацију. Зато је немогуће нешто више учинити да се Библиотека Историјског института изгради у библиотеку која би могла да адекватно одговори потребама научних радника и буде у функцији научног рада на Институту нити у складу са савременим нормама библиотекарства и информатике.

С друге стране, тешко је отклонити посљедице дугогодишњег нефинансирања и сталног заостајања библиотеке. Зато је и у протеклој 2003. години рад Библиотеке организован у оквиру реалних могућности.

У прошлој години није, иако је била предвиђена, установљена нова организационо-стручна шема нити дефинисан неопходан

кадровски минимум Библиотеке који би били уграђени у постојећи нови Статут и акт о систематизацији радних мјеста, послова и задатака Историјског института Црне Горе.

Посебно се наметало рјешавање кадровског питања, јер постојећи библиотечки кадар, виши књижничар и библиотекар, није довољан да би могао да освоји све послове које подразумијева једна специјална библиотека, научног типа, са великим библиотечким фондом.

И поред свих настојања управе Института, она није успјела да Библиотеку кадровски ојача и створи неопходни стручни потенцијал за њено савременовање и укупан рад, а посебно за прикључивање, преко Универзитетске библиотеке, на информативну мрежу и јединствени библиотечко-информациони систем.

То је био и разлог да Библиотека у 2003. години није могла бити прикључена на програм COBIS.

У протеклој години Библиотека је дјелимично ријешила питање простора за смјештај фонда, али не и питање неопходне библиотечке опреме.

Но, упркос финансијским, кадровским, просторним и другим проблемима који су је пратили у протеклој години, Библиотека је успијевала да, према могућностима, одговори на потребе научних радника и научног рада на Институту.

У 2003. години, осим редовних послова и услуга корисника у читаоници, техничко-стручне обраде, реализовани су дјелимично и други послови.

Библиотекар и руководилац *Маријан Миљих* је радио на организационо - стручним пословима, али према потреби и на другим, док је *Ана Калуђеровић*, виши књижничар, радила на техничкој обради материјала, библиографији, дежурала у читаоници, услуживала кориснике, водила евиденцију, као и друге пратеће послове.

У току 2002. године прибављено је 378 књига, од тога куповином 11, размјеном 98 и 269 од поклона појединаца и установа.

Библиотека је добијала 9 наслова новина (редовно само „Побједу“, „Дан“, „Вијести“, „Публику“ и „Црногорски књижевни лист“. Такође, добијано је, али нередовно, 10 наслова домаћих и 9 наслова страних часописа.

Библиотеку је користило 618 читалаца, с тим што су то неки чинили више пута, па и по неколико недјеља, чак и мјесеци.

Коришћено је 2188 књига, 43 наслова новина и 152 наслова часописа.

Коришћено је, такође, 735 фасцикли архивско-мемоарске грађе, повезано је и укоричено једно годиште „Побједе”, 52 свеске часописа и 45 оштећених књига. За коричење осталог материјала није било средстава.

У протеклој години била је предвиена стручна заштита, рестаурација, конзервација и коричење „Гласа Црногорца” (50 годишта), али због недостатка средстава то је изостало.

Осим научних радника и спољних сарадника Института, услуге Библиотеке користили су културни и јавни радници, грађани и студенти.

Библиотека је имала сарадњу са другим библиотекама и установама у Црној Гори и Србији.

Због недостатка средстава куповина нових књига и откуп старих књига, часописа и новина врло су маргинални.

У протеклој години није купљена планирана неопходна библиотечка опрема.

На крају извјештаја за прошлу годину мора се истаћи да ни замишљена *група фаза* усвојеног пројекта „Од заостале до модерне библиотеке” није се могла реализовати због недостатка средстава, неопходног кадра, опреме, просторних и других проблема.

Зато апелујемо на финансијера да у наредној години покаже више разумијевања и воље за развојни пројекат „*Од заостале до модерне Библиотеке Историјског института 2000-2005.*”

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ РЕДАКЦИЈЕ ЗА 2003. ГОДИНУ, ЗА ЧАСОПИС „ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ”

У 2003. години Редакција часописа „Историјски записи” одржала је пет састанака на којима је разматрана проблематика самог часописа, мјере за превазилажење проблема и, наравно, приспјели радови за објављивање. Сви радови су рецензирани, а позитивно оцијењени и објављени. У овој години су објављена два двоброја за 2002. годину. У припреми је свеска 1-2 за 2003. годину.

Као и претходних година и у овој години Редакција и уредници су имали велике проблеме око финансирања часописа. Финансијски је подмирен само број 1-2 за 2002. годину, док се за број 3-4 још увијек траже средства. Институт није био у могућности да испоштује Правилник о хонорарима за часопис, боље рећи плаћени су само трошкови штампања и трошкови припреме броја 1-2. До даљњег су се хонорара одrekli уредници, а хонорар ауторима (нарочито ауторима ван Института) за сада није могуће исплатити јер нема средстава.

Сматрамо да за 2004. часопис треба да уђе у *Програм рада Института*. Договорено је да се издају два двоброја за 2003. годину и макар један двоброј за 2004. годину. То би значило да треба планирати 5,5 -6 хиљада еура на име трошкова за часопис.

In memoriam

- Др Новак Ражнатовић (1925-2004) -

У Подгорици је преминуо 10.08.2004. године др Новак Ражнатовић - познати историчар, угледни научник и одважан човјек.

Живио је у вријеме великог оспоравања, па и пренебрегавања историје; у ствари, немоћи историјске науке и научне мисли, вријеме ниподаштвања најеклатантнијих протагониста грађанске историографије.

Припадао је средњој генерацији професионалних историчара Црне Горе која се редовно школовала, научно стасавала и усавршавала у периоду непосредно након ослобођења 1945. године. Била је то генерација пуна одушевљења спремна и за „узлет на небо”. Ново вријеме је вршило снажан притисак на објективан суд о прошлости, на коју се мислило и из потребе актуелне стварности. Др Новак Ражнатовић припада мањем броју историчара који су, и у тако еуфоричним условима трагао за правом мјером објективне историјске истине. Правовремено је схватио да историја као наука није изван политике. „Свест о прошлости не може избећи дилеме садашњости”. Ради тренутне политичке коњуктуре - није се саглашавао да се прескачу и тако прећуткују поједини периоди историје, историјски процеси или „неподобне” личности. Једном ријечју, није признавао симетрије и друге идеолошке „разлоге”. Новак Ражнатовић настојао је да пише „своју” верзију историјске прошлости - онако како ју је видио у документима, у историјским изворима, народном предању. Одмах је одбацио да то чини из разлога да оно што је до тада било написано - није било добро и објективно приказано. Није био заробљеник идеологизма, већ мисаони човјек који је промишљао прошлост без оптерећења. Није јој одузимао оно што јој објективно

припада - вријеме у коме су се одвијали процеси, али је није ни оптерећивао погледом свога времена. На прави начин и у право вријеме схватио је важност дихотомног бића историје као науке, коју је особину сачувао до краја живота. Само тако схваћена историја је могла да буде учитељица живота и свјетлост истине.

Упознали смо се скоро прије пола вијека. Срели смо се у Историјском институту у Подгорици, коме је остао вјеран све до пензионисања, а историјској науци - до последњег дана живота. У Историјском институту су тада били са њим - Димо Вујовић, Ђоко Пејовић, Мирчета Ђуровић, Новица Ракочевић, Јован Бојовић. Заједно са њима и другима постављао је темеље историјској науци у Црној Гори на провјереним принципима да је дјелотворно знање високопрофесионално и да је управо зато друштвено корисно и политички употребљиво. На тим темељима наслањали су своје дјело млађи који су долазили и, углавном, ту у науци и остајали. Нећу наводити њихова имена. Једино ћу рећи да им је свима *др Новак Ражнатовић* пружио руку помоћи, као што је и он наишао на тако испружену руку када је долазио у Историјски институт Црне Горе. Та узајамна солидарност помогла је многим да се научно афирмишу много брже него што су то очекивали.

У друштву своје генерације историчара брзо је научно сазријевао и растао др Новак Ражнатовић.

Рођен је 1925. године у питомом селу Дујева - Ријека Црнојевића, гдје је стекао основно образовање. На Цетињу је завршио гимназију, а у Београду 1951. године студије историје на Филозофском факултету. Једно вријеме је радио као професор гимназије у Сјеници и Бијелом Пољу. Кратко је службовао у Државном архиву на Цетињу да би читав радни вијек, потом, провео у Историјском институту, у ондашњем Титограду. Докторирао је 1973. године у Београду на тему *Црне Гора и Берлински конгрес 1878*. За наведену књигу добио је Награду ослобођења Титограда.

Међу ђацима је био омиљен друг. Исте особине је испољио и на студијама у Београду. И првих дана рада у Историјском институту. Плијенио својом непосредношћу, младалачким хумором и интелектуалним темама. Био је врло образован и тежио је освајању нових знања. У себи је носио стваралачки жар и немијену упорност, без којих нема успјеха у науци.

Друговали смо од „јутра до сјутра”. Из дана у дан заједно смо ишли на разне трибине. Расправљали о новим књигама. Учествовали смо често и на научним скуповима. Дуго година сам у Историјском

институту био уредник - *Окружлоџ стола*, тада једине научне трибине у Црној Гори, врло афирмисаној и популарној у читавој Југославији. Новак је био врло активан учесник и креативни полемичар. Биле су то стваралачке полемике које су вођене на корист науке.

На тај начин је корак по корак улазио у свијет науке, стичући пријатељства у Црној Гори и изван ње. Новак је добро говорио свјетске језике: њемачки, француски, италијански. Имали смо заједничке пријатеље у Београду, Сарајеву, Скопљу, Новом Саду, Загребу, Љубљани, Приштини. Круг пријатеља је ширио и изван земље; налазио их је у Русији, Њемчакој, Италији.

Из тог и таквог пријатељства никла је интензивна научна сарадања. - Објављивао је своје радове у периодици - највише у Црној Гори, али и у свим научним центрима претходне Југославије. Своје научне радове објављивао је и у посебним зборницима радова. Било је незамисливо да се појаве таква издања везана за историју Црне Горе - без његових увијек запажених и одабраних текстова. Импазонтан је број његових библиографских јединица - расутих по часописима и зборницима радова. Надамо се да ће једног дана бити сабрани и објављени на једном мјесту.

Задужио је др Новак Ражнатовић Црну Гору - проучавајући њену историјску прошлост, која је садржајнија од многих и већих земаља. Мало је народа у свијету са тако богатом прошлошћу; то га је чинило њеним заљубљеником и заробљеником. Знао се, међутим, одупријети романтизму у тумачењу сложених историјских процеса. Преферирао је критичност и критички однос према историјској прошлости. Патриотизам да, али да претходно буде наука. Био је и остао велики поборник истине у историјској науци о прошлости Црне Горе. Тиме се у цјелини одликује његово стваралачко дјело.

Објавио је више посебних издања. Бранио је и одбранио неке историјске теме - од лаицизма који је насртао на све. Био је зналац националног бића Црногораца, црногорског српства, вјере којим су се крстили и војевали његови и наши преци „за крст часни и слободу златну”

И управо због борбе за научну истину - доживљавао је непријатности. Нападан је и с лијева и здесна; од оних који су хтјели да са њима почиње историја. Није то први пут у историји. Имали су пођекојег грлатог присташу. Али је наш драги Ноле био несаломљив. Остао је у служби истине. До посљедњег дана живота, до посљедњег даха.

Запажена су његова честа јавна наступања на трибинама диљем Црне Горе. У ствари, био је радо слушан. Посјетиоци тих трибина су

вјеровали у аутентичност и утемељеност његовог казивања. С разлогом. У одбрани научне истине био је достојанствен, смирен и мудар. Био је рафинирани полемичар. На заједничким наступима говорио ми је да се некако осјећа сигурнијим. У ствари - неку врсту сигурности - преносио је на сабесједника. По реакцији присутних осјећало се да његове ријечи падају на плодно тло.

Морам, такође, рећи да је за живота израстао у личност за памћење, у историчара за уважавање, у научника за узор. Писаће се о његовом научном дјелу. И наћи разумијевање за нашу сјету са којом га данас испраћамо.

Такав др Новак Ражнатовић - пуно ће нам недостајати. Из дана у дан то ћемо све више осјећати. Недостајаће нам поуздан пријатељ и искрени друг.

Иако сав предан науци, др Новак Ражнатовић је био добар домаћин породице. Сузне су очи његових најближих, посебно супруге Мире и стасалих синова - Пеђе и Влатка, њихове дјеце. Држећи их на кољену учио је своје унуке „што је негда било”.

Заслужио је нашу тугу која нас обузима, нашу љубав која је одавно одгојена, наше поштовање за његов живот и рад, заслужио је драги Ноле овако достојанствен испраћај. Путуј драги пријатељу - тамо гдје си наумио. Остало те је доста са нама - у твојим књигама и драгим успоменама. Они су препрека незабораву који си заслужио.

Зоран Лакић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Ловорка ЧОРАЛИЋ, <i>Трагом црногорских иселјеника у Млецима (XV-XVII)</i>	7
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Историја симбола у црногорском жрбу</i>	45
Радован РАДОЊИЋ, <i>Нација и национално у историјском процесу</i>	61
Радоица ЛУБУРИЋ, <i>Хладни рат и сукоб Стаљин - Тито у совјетској информбировској и политијемигрантској историји</i>	87
Слободан СЕЛИНИЋ, <i>Трговина у југословенским републикама 1945-1948.</i>	107

АРХЕОЛОГИЈА:

Милена ВРЗИЋ, <i>Рефлексије леженде о Кајму и Хармонији на подручје југоисточне јадранске обале</i>	137
---	-----

ПРИЛОЗИ

Татјана КОПРИВИЦА, <i>Фреска са представом светог Христифора у старом Бару</i>	145
Миомир ДАШИЋ, <i>Дјело Милана Васића (1928-2003) Незаобилазно и у црногорској историографији</i>	157

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ (гимназија)	167
---	-----

ПРИКАЗИ

Милош СТАРОВЛАХ, <i>Миомир Дашић, Незаобилазно у историји Црне Горе, Подгорица 2003.</i>	219
Саит ШАБОТИЋ, <i>Шербо Растодер, Црна Гора у егзилу 1918-1925, књ. I - II, Подгорица 2004.</i>	223
Светозар РАДОЊИЋ - РАС, <i>Душан Ј. Мартиновић, Генерали из Црне Горе у руској војсци, Подгорица 2003.</i>	233
Милош СТАРОВЛАХ, <i>Зоран Лакић, Црногорски ратни ђарламенти 1941-1945, Подгорица 2003.</i>	237

Извјештај о раду на пројектима Историјског института Црне Горе за 2003.	243
--	-----

IN MEMORIAM

<i>Др. Новак Ражњеновић (Зоран Лакић)</i>	259
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ловорка ЧОРАЛИЧ, <i>Следом черногорских переселенцев в Венецианской Республике (XV-XVI)</i>	7
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>История символов в черногорском гербе</i>	45
Радован РАДОНИЧ, <i>Нация и национальное в историческом процессе</i>	61
Радоица ЛУБУРИЧ, <i>Холодная война и столкновение Сталин - Тито в советской Информбюровской и югославской печати</i>	87
Слободан СЕЛИНИЧ, <i>Торговля в югославских республиках 1945-1948</i>	107

АРХЕОЛОГИЈА

Милена ВРЗИЧ, <i>Рефлекси легенд о каде и Гармонии на територии югославского адриатического берега</i>	135
--	-----

ПРИЛОЖЕНИЯ

Татьяна КОПРИВИЦА, <i>Фреска с представлением святого Христофора в древнем Баре</i>	145
Миомир ДАШИЧ, <i>Труд Милана Васича (1028-2003) Необходимое в черногорской историографии</i>	157

УЧЕБНЫЙ ПЛАН И ПРОГРАММА (гимназия)	167
Милош СТАРОВЛАХ, Миомир Дашич, <i>Необходное в истории Черногории, Подгорица, 2003.</i>	219
Саит ШАБОТИЧ, <i>Шербо Расходер, Черногория, в изгнании 1918-1925 кн. I-II, Подгорица 2004</i>	223
Светозар РАДОНИЧ - РАС, Душан Мартинович, <i>Генералы из Черногории в русской армии Подгорица, 2003.</i>	233
Милош СТАРОВЛАХ, Зоран Лакич, <i>Черногорский военный парламент 1941-1945, Подгорица 2003</i>	236

ПОКАЗАНИЯ

<i>Сообщение о труде на проектах Исторического института Черногории за 2003</i>	241
---	-----

IN MEMORIAM

<i>Новак Ражнатович (Зоран Лакич)</i>	257
---	-----

TABLE DES MATIERES

ARTICLES

Lovorka CORALIC, <i>Sur les traces de émigrés monténégrins parmi les véniciens (XV-XVII siècle)</i>	7
Božidar ŠEKULARAC, <i>Historie des symboles sur le blason monténégrin</i>	45
Radovan RADONJIC, <i>La nation et la national dans le procès historique</i>	61
Radoica LUBURIC, <i>La guerre froide et le conflit Staline-Tito dans la presse soviétique politémigrante</i>	87
Slobodan SELINIC, <i>Le commerce dans les pays yougoslaves de 1945 à 1948</i>	107

ARHÉOLOGIE

Milena VRZIC, <i>Les réflexions de la légende sur Kadmo et Harmonie dans le territoire de la côte adriatique de sud-est</i>	135
---	-----

SUPPLÉMENTS

Tatjana KOPRIVICA, <i>La fresque qui présente Saint Cristopher en ancien Bar</i>	145
Miomir DASIC, <i>L'oeuvre de Milan Vasic (1928-2003) unique, même dans l'historiographie monténégrine</i>	157

LE PLANT ET LE PROGRAMME D'ENSEIGNEMENT

(Le Lycée) 167

PRESENTATIONS

Milos STAROVLAH, Miomir DASIC, *L'unique dans l'histoire du Monténégro, à Podgorica 2003.* 219Sait SABOTIC, Serbo Rastoder, *Le Monténégro en exil de 1918 à 1925, livres I-II, à Podgorica 2004* 223Dusan MARTINOVIC, Svetozar RADONJIC - RAS *Les généraux du Monténégro dans l'armée russe, Podgorica 2003* 233Miloš STAROVLAH, Zoran LAKIĆ, *Le parlement guerrier du Monténégro de 1941 à 1945, à Podgorica 2003* 237

Rapport de travail sur les projets de l'Institut historique du Monténégro pour l'année 2003 243

IN MEMORIAM

Novak RAZNATOVIĆ (Zoran LAKIĆ) 259

CONTENTS

ARTICLES

- Lovorka CORALIĆ, *On the trace of Montenegrin Immigrants in Venetian Republic (XV-XVII)* 7
- Božidar ŠEKULARAC, *History of the symbols in Montenegrin Coat of Arms* 45
- Radovan RADONJIĆ, *Nation and national in an historical process* 61
- Radoica LUBURIC, *The Cold War and Stalin-Tito Conflict in Soviet Informbureau and political emigrant's press* 87
- Slobodan SELINIC, *The trade in Yugoslav Republics, 1945-1948...* 107

ARCHEOLOGY

- Milena VRZIĆ, *Reflections of the legend about Cadmo and Harmony in the area of South-eastern Adriatic Coast* 135

CONTRIBUTIONS

- Tatjana KOPRIVICA, *The fresco with image of Saint Christopher in the Old Bar* 145
- Miomir DASIC, *The work of Milan Vasic (1928-2003)*
- *Unavoidable in Montenegrin Historiography* 157

SCHOOLCURRICULUM (High Schol)	167
-------------------------------------	-----

PRESENTATIONS

Milos STAROVLAH, Miomir DASIC, Unavoidable in the history of Montenegro Podgorica 2003	219
Sait SABOTIC, Serbo RASTODER, Montenegro in the exile 1918-1925, book I-II, Podgorica 2004	223
Svetozar RADONJIC RAS, Dušan MARTINOVIC, Montenegrin Generals in the Russian Army, CID, Podgorica 2003	233
Miloš STAROVLAH, Zoran LAKIĆ, Montenegrin War Parliament 1941-1945 Podgorica 2003	237
Report on the work on the projects of Historic Institute of Montenegro for 2003	243

IN MEMORIAM

Novak RAŽNATOVIC, (Zoran LAKIC)	259
---------------------------------------	-----

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVII

Бр. 1-4/2004.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Пријрема

Салагић О. Суад

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Тираж:

500

Штампа

Штампарија Обод АД Цетиње

ОБЈАВЉЕНИ ЗБОРНИЦИ
СА НАУЧНИХ СКУПОВА
И ОКРУГЛОГ СТОЛА
ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
ЦРНЕ ГОРЕ

СТОДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД
ОСЛОБОЂЕЊА ПОДГОРИЦЕ

БИТКА ЗА ЦРНУ ГОРУ
МАРТИНИЋИ - КРУСИ
1796-1996.

МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАЊЕ
ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЧАР И САВРЕМЕНА ЕПОХА

ЦРНА ГОРА У
ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

СРЕДЊОВЈЕКОВНА ИСТОРИЈА
ЦРНЕ ГОРЕ
КАО ПОЉЕ ИСТРАЖИВАЊА

ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ У ЦРНОЈ ГОРИ
ИСТОРИЈСКИ КОРИЈЕНИ И РАЗВОЈ